

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР

П.Т. Бубенко

ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Харків - 2008

УДК 330.837:330.3

Бубенко П.Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку. Монографія. – Харків: ХНАМГ, 2008. – 295 с. Бібліогр. 96.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківської національної академії міського господарства МОН України, протокол № 1 від 30 жовтня 2008 р. та Науково-технічної ради Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України, протокол № 6 від 24 жовтня 2008р.

У монографії на основі узагальнення теоретичних основ формування ефективних моделей соціально-економічного розвитку досліджено інституційні проблеми просторової організації суспільних відносин в умовах глобалізації. Розглянуто проблеми й перспективи інноваційного розвитку України в глобальному світі та її інтеграційна стратегія.

Розроблено й запропоновано механізм формування регіональної інноваційної політики і пілотний проект розбудови регіональної інноваційної системи.

Для фахівців у галузі економіки, організації управління науково-технічним та інноваційним розвитком.

Рецензенти: *М.Г. Чумаченко*, доктор економічних наук, професор, академік Національної академії наук України;

З.В. Герасимчук, доктор економічних наук, професор, Луцький національний технічний університет;

М.О. Кизим, доктор економічних наук, професор, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України

ISBN 966-695-112-6

© Бубенко П.Т, 2008

Харківська національна академія
міського господарства, 2008

Зміст:

Вступ.....	4
Розділ 1. Проблеми просторової організації економічного розвитку в умовах глобалізації.....	7
1.1. Глобальні тенденції трансформації механізмів суспільного розвитку ...	7
1.2. Аналіз концептуальних підходів до дослідження проблеми глобалізації й регіоналізації	20
1.3. Аналіз з проблем глобалізації і регіоналізації світової економіки в контексті теорії технологічних систем	40
1.4. Інтеграційна стратегія України	64
Розділ 2. Проблеми системної динаміки суспільства, що самоорганізується	78
2.1. Аналіз концептуальних підходів до дослідження проблем самоорганізації і розвитку суспільства.....	78
2.2. Теоретичні основи формування моделі суспільного розвитку	97
2.3. Обмеженість моделі “доганяючого розвитку”	118
Розділ 3. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку України в глобальному світі	127
3.1. Сучасний стан і проблеми науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні.....	127
3.2. Місце України в процесах світового розвитку	151
3.3. Перспективи соціально-економічного розвитку України та вплив на нього інноваційних факторів	174
Розділ 4. Регіональна інноваційна політика	190
4.1. Проблеми формування регіональної інноваційної політики	190
4.2. Перспективи інноваційного розвитку регіонів.....	212
4.3. Пілотний проект розбудови регіональної інноваційної системи.....	238
Висновки	278
Список літератури	288

ВСТУП

Природно, що всі суспільні явища і процеси мають територіальне позиціонування, а самі регіональні структури мають відмінну просторову й економічну організацію. Упродовж розвитку цивілізації процес просторової організації постійно поглиблюється. На даний час просторовій організації суспільства притаманний всесвітній характер, тобто відбувається глобалізація відтворювальних процесів при збереженні регіональних відмінностей.

Окремі країни й регіони займають різне місце у світовій системі залежно від їх людського, природно-ресурсного, виробничого й науково-технологічного потенціалу. При цьому місце країн і регіонів у цій системі може змінюватися залежно від темпів і якості динаміки їх розвитку. Особливо яскраво це можна побачити на прикладі розвитку післявоєнної Японії і сучасних “азійських тигрів”. У цей же час катастрофічно швидко відбувся занепад постсоціалістичних країн, які ще недавно були серед лідерів науково-технологічного розвитку.

У зв’язку з цим для України, як постсоціалістичної держави, що за останні два десятиріччя суттєво втратила свої геополітичні й геоекономічні позиції, є актуальними дослідження закономірностей глобалізації в контексті теорії технологічних систем і розробка стратегії й тактики виходу до кола країн – технологічних лідерів світової системи.

Теоретико-методологічні й практичні проблеми процесів глобалізації і регіоналізації, зокрема аналіз ролі науково-технологічних факторів у їх розвитку постійно досліджуються в роботах українських і закордонних авторів. Існує цілий ряд підходів до пояснення генезису цих процесів і їх суспільних наслідків. У цих роботах проводиться аналіз рушійних сил і основних факторів розгортання процесів глобалізації і регіоналізації на різних етапах і рівнях соціально-економічного розвитку. Пропонуються різноманітні сценарії поведінки окремих країн і регіональних утворень, що

мають за мету підвищення їх економіко-технологічного статусу в світовій системі. Надаються конкретні пропозиції окремим суб'єктам світогосподарських відносин. Чимало робіт присвячено дослідженню динаміки цих процесів.

Головною метою пропонованої монографії є теоретико-методологічне узагальнення сучасних змін просторової організації суспільства в процесі глобалізації і визначення місця України в світовому економічному просторі. У роботі поставлені наступні завдання:

- дослідити сучасні світові тенденції оновлення просторової організації суспільства;
- проаналізувати концептуальні підходи до проблем глобалізації і регіоналізації;
- розглянути вплив інноваційної складової на просторову організацію суспільства;
- обґрунтувати методичні положення застосування системного підходу до дослідження закономірностей динаміки просторової організації суспільства;
- охарактеризувати сучасний стан і перспективи інноваційного розвитку України в сучасному світі.

У першому розділі монографії аналізується просторова організація суспільного розвитку в умовах глобалізації. Розглядаються глобальні тенденції трансформації механізмів суспільного розвитку і на цьому тлі досліджуються концептуальні підходи до вивчення проблеми глобалізації та регіоналізації як її суб'єкта, зокрема в контексті теорії технологічних систем. Для цього викладаються основні теоретичні положення і концепції створення нового повномасштабного технологічного комплексу, аналізуються причинно-наслідкові зв'язки глобалізації і регіоналізації світової економіки в контексті теорії технологічних систем. Аналізуються проблеми європейської інтеграції України та її інтеграційні стратегії в умовах глобалізації світової економіки.

У другому розділі розглядаються методологічні проблеми дослідження процесів самоорганізації і розвитку суспільства. Здійснено ретроспективний аналіз концептуальних підходів до дослідження проблем розвитку й самоорганізації суспільства. Пропонується системна концепція самоорганізації і розвитку суспільної системи, що базується на принципах синергетичної парадигми. На її підґрунті розробляються методологічні основи формування моделі суспільного розвитку. Розглядаються проблеми формування державної регіональної політики. Аналізується сучасних особливостей організації соціально-економічного простору й динаміки регіональних процесів, а також напрямки розвитку теорій регіональної економіки. Розглядаються принципи регіональної інноваційної політики, обґрунтовується модель трансформації регіонального соціуму.

У третьому розділі досліджуються сучасний стан і проблеми інноваційного розвитку України в економічному просторі глобальних змін, аналізується місце України в процесах світового розвитку, прогнозуються перспективи соціально-економічного розвитку України та вплив на нього інноваційних факторів.

У четвертому розділі досліджуються проблеми формування регіональної інноваційної політики в Україні, розглядаються перспективи інноваційного розвитку її регіонів, пропонується пілотний проект розбудови регіональної інноваційної системи на прикладі Харківської області.

Таким чином, у пропонованій роботі здійснена спроба теоретико-методологічного узагальнення сучасних тенденцій і концептуальних підходів до дослідження процесів просторової організації суспільства з позицій системної динаміки і теорії технологічних систем в умовах глобалізації на прикладі України.

Монографія розрахована на науковців, які досліджують проблеми глобалізації й регіональної економіки, фахівців державної та місцевої влади, аспірантів і студентів.

Розділ 1

ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

1.1. Глобальні тенденції трансформації механізмів суспільного розвитку

Формування і реалізація соціально-економічної політики, спрямованої на забезпечення довгострокового, стійкого розвитку українського суспільства, як органічної складової глобальних процесів сучасної цивілізації, передбачає врахування тенденцій і зміни механізмів розвитку світового співтовариства, визначення методологічного підходу до розробки стратегії, методичних основ соціального проектування і методів соціального управління в сучасних умовах.

Пішло в минуле, коли господарські системи різних країн і територій існували й розвивалися практично незалежно одна від одної (аграрна епоха, ранні стадії промислової епохи). Також залишилась історією, хоча й у відносно недавній час, епоха "гомогенної індустріалізації" (кінець XIX - перша половина XX ст.), для якої були характерні практично одноманітні форми й структури господарського укладу, і протягом якої можливо було відтворення в окремих країнах загальноприйнятої індустріальної моделі практично без залучення світових ресурсів (індустріалізація в СРСР, відтворення промислового комплексу Німеччини в 30 - 40-і роки). Сучасна світогосподарська система, при більш високій уніфікації її елементів, одночасно стає все більше гетерогенною, за останні три десятки років у ній виникли і чітко розрізняються кілька рівнів, якісно відмінних за змістом господарської активності, формами її здійснення і ступенем взаємовпливу. Це постіндустріальний, індустріальний і доіндустріальний сектори, в рамках яких усе більш виразно концентруються різні держави й території, що супроводжується усе більш явним розмежуванням цих господарських агентів як за рівнем економічного розвитку, так і за рівнем впливу на світові

господарські процеси. У сучасній динаміці світового розвитку чітко простежується взаємодія і протидія двох різноспрямованих тенденцій: з одного боку, це процеси універсалізації і інтеграції, з іншого боку - все більш виразна стратифікація країн і цілих регіонів за рівнем розвитку.

Ключовим словом в економічних дискусіях останніх років є глобалізація. Уперше цей термін з'явився в 1983 р. у статті Т. Левітта, опублікованій в "Гарвард бізнес ревію". Цим терміном був позначений феномен злиття ринків окремих продуктів, вироблених великими транснаціональними корпораціями (ТНК). Більш широке значення новому терміну надали в Гарвардській школі бізнесу, консультант якої японець К. Оме опублікував у 1990 р. книгу "Світ без границь", в якій стверджував, що світова економіка відтепер визначається взаємозалежністю трьох центрів "Тріади" (ЄС, США і Японія) і що економічний націоналізм окремих держав став безглуздом, у ролі ж сильних акторів на економічній сцені виступають "глобальні фірми". Із цим категоричним твердженням не всі згодні, проте позиція Оме стала активно обговорюватися у всіх наукових дискусіях на тему глобалізації.

Одним з найбільш важливих у цьому сенсі питань є питання про специфіку категорії глобалізації, що дозволяє говорити про неї як про особливу стадію інтернаціоналізації економічної діяльності. Більшість аналітиків вважає, що розглянутий процес має якісну визначеність, оскільки охопив останнім часом практично увесь світ й все більше активну роль у ньому починають грати нові суб'єкти - транснаціональні корпорації і різні наднаціональні (міжнародні й регіональні) інститути, що міняють традиційні "правила гри" на ринках, що спричиняє зміни в положенні "традиційних суб'єктів" світового ринку - національних держав, причому ці зміни мають різний характер для провідних країн (світових "творців цін") та іншого світу ("споживачів цін"). Відзначається, що на вістрі процесу глобалізації перебувають ті міжнародні потоки грошового капіталу й інформації, у відношенні яких національне законодавство має найменшу силу (або взагалі

не має такої). Серед науковців-глобалістів є поширеною думка, за якою глобалізацію варто розглядати у вигляді сукупності таких процесів, як транскордонні потоки товарів, послуг, капіталу, технологій, інформації і міжнародне пересування людей, як пануюче значення світового ринку для визначення напрямків торгівлі, інвестицій та інших угод, як просторова й інституційна інтеграція ринків і, нарешті, як виникнення глобальних проблем (деградація навколишнього середовища, зростання народонаселення і т.п.), управління якими вимагає глобального співробітництва. Слід навести також визначення, що міститься у звіті UNIDO (організація ООН зі економічного розвитку) за 1996 рік: "Глобалізація - це реструктуризація і трансформація світової економіки, що міняє правила гри для всіх учасників, у процесі якої розширюється розрив між тими країнами, які досягли критичної промислової маси, необхідної для глобальної конкуренції, і тими, хто відстав".

Швидкий розвиток інтеграційних процесів за минулі десятиліття добре ілюструється даними про масштаби й динаміку процесів міждержавного руху капіталів і товарів в останню третину минулого сторіччя. Так кумулятивна величина прямих іноземних інвестицій становила в 1980 році 779 млрд. доларів США, в 1990 р. - 1726, в 1995 р. - 3233, а відношення цієї величини до світового ВВП змінилося за цей час від 25% (1980 р.) до 56,5 % (1995 р.). У ці ж роки відбувалася помітна зміна спрямованості інвестування: поряд зі зниженням міжнародного інвестування в економіки США, Великобританії, Німеччини, Франції, Канади та ряду інших розвинених країн Заходу відбувався швидкий приріст інвестицій у країнах ОЕСР, Китаю та, в останні роки зазначеного періоду, у державах Центральної і Східної Європи. Спостерігаються очевидні зміни в міжнародній спеціалізації виробництва: якщо на початку ХХ ст. був чіткий поділ, відповідно до якого країни, що розвиваються, спеціалізувалися на виробництві первинних продуктів, а країни з високими доходами на виробництві промислових товарів, то тепер у складі експорту країн, що розвиваються, вже більше 50% припадає на промислові товари, а провідні країни усе більше зосереджуються на експорті

послуг при помітному скороченні частки промислового сектора, обсяг якого в багатьох з них істотно зменшився.

Практично всі економічні видання останніх років приділяють особливу увагу визначальній ролі ТНК у розвитку процесів глобалізації. Відзначаються чотири стратегічних установки глобального поведіння таких компаній:

- 1) забезпечення свого виробництва іноземною сировиною;
- 2) закріплення на іноземних ринках збуту за рахунок створення закордонних філій;
- 3) раціоналізація виробництва шляхом переміщення його в країни, де витрати значно менше, ніж на національній території;
- 4) орієнтація на "техно-фінансову" стратегію - інвестування переважно таких форм закріплення на іноземних ринках, як створення субпідрядних підприємств; установа довгострокового партнерства з іншими фірмами; відмова від частини старих виробництв і розширення нових видів діяльності, у першу чергу високотехнологічних; пошук прибутку на міжнародних фінансових ринках, включаючи участь у фінансових спекуляціях.

Діяльність ТНК змінює структуру світової торгівлі. Спостерігається швидке зростання обсягів внутріфірмового обміну (в рамках ТНК), що йде на зміну міжгалузевій торгівлі. Відзначається, що на частку найбільших ТНК доводиться третина всього світового експорту обробної промисловості, три чверті всієї торгівлі товарами й чотири п'ятих - торгівлі технологіями. При цьому не менше 40% світової торгівлі припадає на потоки товарів усередині ТНК. Приблизно 45% загального обсягу продажів ТНК - це експорт. Міжнародна торгівля сировиною майже повністю перебуває під їхнім контролем: 90% світової торгівлі пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, тютюном, джутом і залізною рудою, 85% - міддю і бокситами, 80% - чаєм й оловом, 75% - бананами, натуральним каучуком і сировою нафтою. Більша частина всіх платежів, пов'язаних із трансфером новітніх технологій, здійснюється усередині ТНК. Особливо сильно інтегровані автомобільна, електротехнічна, комп'ютерна, хіміко-

фармацевтична галузі, точне машинобудування й сфера фінансових послуг. Сукупні валютні резерви ТНК у кілька разів перевищують резерви всіх центральних банків світу разом узятих.

Очевидною ознакою глобальної економіки стала радикальна зміна промислової структури виробництва у світі. Країни, що розвиваються, дають сьогодні майже утричі більше світової промислової продукції ніж чверть століття тому. Цей показник і високі темпи економічного зростання на азіатському й латиноамериканському континентах, що удвічі перевищують аналогічні показники для країн Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), дають підставу аналітикам вважати, що центр світового господарського зростання поступово зміщується від Європи й Північної Америки до Японії і нових індустріальних країн Східної Азії. Якщо до початку 90-х років економічні процеси в країнах Півдня перебували в тісній залежності від ділового циклу Півночі, то тепер ця закономірність слабшає. Разом з тим відзначається, що порівняно швидке подолання фінансових криз у Мексиці й Південно-Східній Азії не в останню чергу було забезпечено стійким зростанням американської економіки (2 - 2,6% у рік), насамперед за рахунок аерокосмічної, комп'ютерної галузей і сфери послуг.

За минулі три десятиліття країни, що розвиваються, зайняли лідерські позиції у виробництві й експорті таких товарів, як текстиль і одяг (22% світового вивозу), електроустаткування (14%), хоча остання галузь у цих країнах практично була відсутня ще тридцять років тому. Однак слід відзначити, що збільшення частки країн, які розвиваються, на світових ринках промислової продукції йде насамперед за рахунок трудомісткої низькотехнологічної продукції, значення якої в загальному обсязі світового товарообігу поступово скорочується. У незмінних цифрах промисловий експорт країн, що розвиваються, виріс із 1965 р. по 1990 р. удвічі, а їхня частка у світовому промисловому експорті в 1995 р. склала 24,3%. У 2005 р. приріст цього показника становив 36%.

Інтегральні показники індустріальних успіхів багатьох країн, що розвиваються, не повинні розглядатися відокремлено, без ретельного аналізу процесів структурної реорганізації світової економіки. Дослідження показують, що позиції Півночі на ринках наукомістких технологій продовжують залишатися міцними. Ці країни зберігають високий рівень витрат на науку (2,5 - 3 відсотки ВВП проти 1,5 - 2 відсотків у країнах, що розвиваються). Високий рівень фінансування науки доповнюється активною державною і корпоративною інноваційною політикою, що дозволяє багатьом приватним компаніям забезпечувати дуже високий темп відновлення продукції, у першу чергу - високотехнологічної, доводячи частку такої продукції в загальному обсязі товарообігу до 30 і навіть 40%. Для більшості ж країн, що розвиваються, які успішно пройшли індустріалізацію, науково-технічний прогрес доступний в частковій формі, причому лише в окремих виробництвах, створених виключно за участю ТНК. Усвідомлення того, що істинна проблема країн, які розвиваються, полягає в їхній нездатності проводити навіть у майбутньому власну індустріалізацію на основі, що не була б продиктована ззовні, додало якісно новий характер конкуренції на світовому ринку, помітно знизивши значення дешевої праці, що вважалося раніше незаперечною перевагою країн, які розвиваються. До 90-х років конкурентні переваги готової продукції, особливо споживчої, перемістилися від ціни до якості. Категорія "якості" при цьому ускладнилася. Тепер вона містить у собі не тільки дотримання технологічних стандартів виробництва, але й стиль, дизайн, своєчасність поставок, рівень сервісного обслуговування й навіть можливості утилізації продукції після використання. І хоча "слабким" країнам не під силу самотійно забезпечувати сучасну якість товарів, вироблена ними продукція широко представлена на світових ринках, якщо вона виготовляється на дочірніх підприємствах світових ТНК (або збирається з компонентів, зроблених у передових країнах).

Слід зазначити, що аналітики по різному оцінюють яскраво виражену в останні десятиліття тенденцію переносу масового виробництва за межі

розвинених країн. Одні вбачають у цьому небезпечні сигнали втрати в недалекому майбутньому країнами Європи й Північної Америки лідерства у промисловому виробництві й виникнення в цих країнах серйозних проблем із зайнятістю, інші схильні вважати це результатом суто економічних стратегій ТНК, які прагнуть у такий спосіб мінімізувати витрати виробництва. Нарешті, існує точка зору, що розвинені країни усвідомлено скорочують обсяг промислового виробництва на своїх територіях, оскільки в наступаючій постіндустріальній епосі основним джерелом багатства й міці країни вже є не матеріальне масове виробництво, а його організація і управління, тобто розробка, поставка і сервіс технологій і стандартів виробництва. При цьому у себе провідні країни воліють залишати виробництво ключових продуктів, таких, як мікрочипи, програмне забезпечення, окремі відповідальні вузли й елементи різної продукції, особливо складні вироби, такі, як авіа- й космічна техніка, реактори й велике енергоустаткування, а також предмети розкоші й інші товари "немасового" попиту. У тісному зв'язку зі згаданою темою перебуває наукове переосмислення нового змісту поняття "розвитку", що все більше втрачає свій техніко-економічний зміст. Ще з 70-х років минулого століття основна увага зверталася на якість життя, розвиток розуміється як "процес поліпшення якості життя всього населення". Тому більш швидко зростання інтегральних економічних показників деяких країн, що розвиваються, у порівнянні з країнами Європи й США вже не розглядається як свідчення випереджального розвитку цих країн, оскільки високі економічні темпи далеко не завжди супроводжуються адекватними змінами в соціальній, культурній, освітній сферах. Більше того, у багатьох країнах третього світу висока динаміка господарського зростання нерідко обумовлюється твердими обмеженнями внутрішнього споживання й майже завжди супроводжується зростанням диференціації доходів населення.

Незважаючи на розмаїтість думок, відносин і оцінок щодо рушійних пружин, спрямованості й перспектив глобалізаційних процесів, більшість аналітиків й експертів сходяться на тому, що однією з основних передумов і

найважливішою умовою розгортання процесів глобалізації є сфера науки й технологій, досягнення яких дозволили створити й швидко нарощувати світові інфраструктурні мережі, що забезпечують усе більше тісну інтеграцію країн і територій й уніфікацію їх господарських і соціальних стандартів. Як технічні основи глобалізації розглядаються комп'ютерна техніка, засоби й інфраструктура телекомунікацій, інформаційні потоки, високошвидкісний транспорт, а також поширення освітніх знань. Слідом за безумовними локомотивами глобалізації - інформатикою і телекомунікаціями - вибудовується ряд новітніх технологій, що визначають сучасне обличчя існуючих виробництв і принципово нових галузей, що створюються, і можливостей - керамічні матеріали, високотемпературні надпровідники, генна інженерія, біотехнології та ін. Розвинена наука, доступ до новітніх технологій й ефективні освітні системи – ось ті три кити, на яких вибудовується модель стійкого розвитку передових країн у сучасну епоху.

Усвідомлення розвиненими країнами й великими корпораціями ключового значення науки й технологій у забезпеченні економічного лідерства привело їх до формування і реалізації науково-технічної і інноваційної політики, спрямованої на закріплення їхніх провідних позицій. Характерними рисами такої політики є:

- високий рівень фінансування сфери НДВКР (на рівні 2-3 і більше відсотків ВВП), у першу чергу конкурентоздатних для даної країни наукових напрямків;
- широкий комплекс заходів стимулювання науково-технічної і інноваційної активності національних суб'єктів господарства й залучення приватних коштів у науково-технічну сферу;
- своєрідні стратегії міжнародного технологічного співробітництва, що сприяють залученню в країну новітніх знань і технологій з іншого світу й стимулюючи передачу в третій світ лише тих технологій, що перебувають на спаді свого життєвого циклу;

➤ виділення великих коштів на реалізацію міжнародних науково-технічних програм і проектів, залучення до участі в них кращих наукових колективів і фахівців, незалежно від їх громадянства.

Реалізація політики подібного типу є однією з визначальних ознак постіндустріальної фази, для якої характерний переважний розвиток науково-технічного комплексу, сфери освіти, послуг і швидка інтелектуалізація праці при відносному й абсолютному скороченні масового промислового виробництва. Останнє "уступається" новим індустріальним країнам при збереженні за світовими лідерами контролю над ключовим фактором сучасного виробництва - над технологією.

Визнання провідної ролі науково-технічної й освітньої сфери в становленні й зміцненні нового світового господарського порядку ставить на порядок денний для всіх країн, які прагнуть бути в числі лідерів нового тисячоріччя, необхідність розробки й реалізації активної політики, здатної концентрувати національні ресурси й зусилля на пріоритетних напрямках науково-технічного й господарського розвитку в умовах усе більше відкритого світу, в якому роль і вплив окремих держав на характер і динаміку господарських процесів помітно знижуються на користь нових "гравців", таких як ТНК, міжнародні фінансові інститути, регіональні союзи, мегаполіси. Необхідність детального аналізу наявного потенціалу й вибір власного шляху розвитку особливо актуальні для країн, що з об'єктивних історичних причин лишилися на периферії світових господарських процесів, але мають значні компоненти цілком сучасних науково-технічних й освітніх комплексів. Такі комплекси обґрунтовано розглядаються як перспективний ресурс розвитку, але реально можуть стати такими тільки за умови реалізації ефективної господарської і інноваційної політики. У той же час, як показує практика, ці ж комплекси можуть бути чималим тягарем для країн, не здатних сформулювати реалістичні цілі розвитку й забезпечити досягнення цих цілей.

Серед широкого спектра думок щодо господарських стратегій окремих держав, які прагнуть знайти своє місце в глобальному світі, виділяються два різних підходи. Перший зводиться до того, що відповідно до логіки Вашингтонського консенсусу, держави повинні добровільно йти на максимальне відкриття національної економіки, зосереджуючи увагу головним чином на забезпеченні макроекономічної стабільності, удосконаленні ринкових інститутів, а також забезпеченні виробництва соціально значущих товарів і послуг. Країни з розумною і стабільною макроекономічною політикою, які вступили на шлях ринкових реформ, зростали швидше. Країни, які інвестували в людський капітал і змогли сфокусувати державні витрати на найбільш важливих сегментах суспільства, домоглися сполучення зростання з поліпшенням розподілу доходів. Держава повинна інвестувати в базову освіту, забезпечувати дотримання законів і діяти як каталізатор соціального й економічного розвитку. Вона повинна надавати суспільні товари, включаючи макроекономічну стабільність. Слабка держава з довірою, що похитнулася, не в змозі скористатися вигодами глобалізації.

Прихильники другого підходу вважають помилковою універсальність стратегії на форсоване відкриття національних економік, без урахування конкретних умов і рівня економічного розвитку країн. Оскільки країни перебувають на різних стадіях економічного розвитку, вони не можуть і не повинні відкривати свої економіки однаковою мірою. Вони не можуть нескінченно довго стримувати сили глобалізації, але вони можуть забезпечити керування процесами інтеграції, для того, щоб уникнути зривів і досягти стійкого розвитку.

У зв'язку зі згаданим вище зниженням ролі держав у забезпеченні розвитку національних економік, серйозні дискусії розгортаються з питань регіонального розвитку й пошуку механізмів розробки й здійснення регіональної політики, здатної стимулювати самостійний розвиток територій і компенсувати тим самим ослаблення можливостей держави.

У числі розроблюваних підходів згадується теорія "стрижневого зростання", відповідно до якої інвестування капіталу в галузі регіону (стрижні), що "спонукають", може спровокувати зростання компаній у суміжних галузях. Практика США дає численні приклади використання "стрижнів росту" у вигляді наукових і технологічних парків, технополісів і зон підприємництва. Однак ефективність вкладень в такого роду "стрижні" вимагає певного рівня розвитку технологічної діяльності, відповідного кадрового потенціалу та інших атрибутів, властивих лише розвиненим регіонам і відсутніх в областях, прискорений розвиток яких і покликані забезпечити "стрижні". У результаті в США, наприклад, науково-технічна стратегія "стрижневого зростання" нерідко приводить тільки до загострення регіональних розходжень.

Прихильники теорії "стрижневого зростання" думають, що при реалізації подібного підходу слід бути готовим до відмови від критерію ефективності витрат при оцінці успіху або невдачі такої стратегії. Так, Японія і ЄС, які використали названу стратегію і не зважали на витрати, виявилися більш успішними в вирішенні розглянутої проблеми, ніж США.

Результативність регіональної науково-технічної й інноваційної політики залежить від темпів і форм поширення інформації. Такий фактор покладений в основу "теорії дифузії". Прихильники такого підходу стверджують, що інновації, обмін товарами й інформація поширюються не стільки по географічних, скільки по внутріфірмових каналах. Обмін на регіональному рівні відбувається найчастіше між підрозділами однієї компанії. У цьому зв'язку однієї з головних проблем, що вимагають активної участі регіональної влади, є стимулювання мереж комунікацій.

Інший підхід до проблеми регіональних диспропорцій пропонують прихильники "теорії підприємництва", відповідно до якої урядам і місцевій адміністрації слід впливати на формування умов, що сприяють розвитку наукової і освітньої діяльності, комунікацій, суспільного усвідомлення невирішених проблем регіону й взаємодії всіх можливих учасників

регіонального розвитку. Інше візьмуть на себе приватний капітал і підприємці.

Існують ще інші підходи й теорії, але практично в усіх з них ключовими елементами політики в галузі науки, техніки й інновацій називаються розвиток мереж комунікацій і транспорту, а також створення інфраструктури знань.

Україна відноситься до числа країн, чий рівень економічного розвитку далеко не відповідає можливостям наявного науково-технічного й освітнього потенціалу. Тому для нас особливо актуальною є необхідність ретельного аналізу змісту, особливостей, механізмів і тенденцій сучасних глобалізаційних процесів і їх можливого позитивного й негативного відбиття на перспективах господарського розвитку країни.

Практично у всіх дослідженнях проблем економічного розвитку України підкреслюється, що вітчизняна господарська система все ще має значний науково-технічний комплекс, володіє кваліфікованою робочою силою і розгорнутою індустріальною базою, що створює сприятливі можливості для ефективного використання цього потенціалу, за умови, однак, що буде забезпечений прийнятний рівень фінансування, створені умови для припливу інвестицій і розвитку підприємництва, удосконалена правова база й поліпшена система керування господарством. У явній або неявній формі більшість авторів таких досліджень виходять з того, що Україна здатна самотійно переломити негативні тенденції останніх років і забезпечити прорив у число постіндустріальних країн з інноваційною економікою, що стійко розвивається.

Автори цієї роботи дотримуються іншої точки зору. Вище вже зазначалося, що процеси розвитку окремих країн в останні десятиліття мають іншу природу, ніж це було аж до середини XX ст., коли можна було здійснити радикальну модернізацію господарських систем і увійти до числа передових країн за рахунок мобілізації практично лише внутрішніх ресурсів, як це вдалося зробити СРСР і Німеччині в 30-і роки. В останній чверті

збіглого сторіччя національні господарські системи інтенсивно втягуються в загальносвітові процеси розвитку, все більше втрачаючи при цьому самостійність і перетворюючись в елементи глобальної економіки. В останній же час, поряд з такими процесами, що згадують часто, як зростання обсягів світової торгівлі, швидкий розвиток фінансових, інформаційних і комунікаційних мереж, інтернаціоналізація сфери науки й технологій, посиленню впливу ТНК і т. ін., відбувається і щось інше: створюється й закріплюється світова ієрархія країн за рівнями розвитку й ступенями впливу на світові процеси. Одним з найважливіших факторів, що визначають місце країн у новій ієрархії, є рівень їхнього науково-технічного розвитку й здатність конвертації наукових знань у засоби виробництва й нові продукти, що потрібні в господарстві й суспільстві. Тому світова конкуренція на ринку технологій дуже висока, а вартість досліджень і розробок - постійно зростає. Більшість закордонних фахівців сходяться на тому, що сьогодні й у перспективі навіть країнам з таким гігантським потенціалом, яким володіють Китай, Індія і Росія, самостійно, без активної інтеграції у складні світові й регіональні альянси, неможливо прорватися в число світових лідерів.

Глобальна економіка переборює національні границі й стирає розходження між внутрішніми й зовнішніми ринками, в тому числі для технологій. Тому контури реалістичної господарської (а також інноваційної) політики окремих країн і регіонів можна обговорювати тільки в контексті світового й регіонального процесів господарського співробітництва, не забуваючи про те, що правила цього "співробітництва" в основному пишуть світові лідери й тому вони можуть не мати дискримінаційного характеру стосовно інших країн.

Для обґрунтованого вибору стратегічного вектора розвитку й розробки механізмів реалізації обраної стратегії необхідно оцінити інноваційний потенціал наявного виробничого й науково-технічного комплексів і визначити можливості активізації цього потенціалу в умовах, що задаються зовнішнім середовищем і внутрішнім станом господарства країни.

1.2. Аналіз концептуальних підходів до дослідження проблеми глобалізації й регіоналізації

Залежно від того, що ставитися за основу при поясненні процесу глобалізації, можна виділити різні підходи до вивчення даного феномена. Розглянемо найбільш відомі з них.

Так, Аппадурі представив процес глобалізації у вигляді п'яти «світових культурних потоків» або «просторів» - медіапростора, етнофактора, технофактора, фінансового фактора, ідеологічного фактора. Важливо відзначити, що кожний з них має як результат ослаблення зв'язків громадянина зі своєю державою.

1. *Медіапростір* - різке зростання можливостей людства в плані збору, обробки, зберігання і передачі інформації; посилення впливу інформаційних технологій на всі сфери людської діяльності; поширення потоків і «ландшафтів» електронних образів, що є будівельними блоками стереотипів поведінки, споживання і розваги; формування «спільності транснаціональних подань і почуттів» (world culture) на основі удосконалювання комп'ютерної техніки, розвитку електронних ЗМІ, інформаційних технологій, включаючи інтернет-технології.

2. *Етнопростір* - підвищення мобільності етнофактора й вибух міграційних потоків на глобальний рівень; це туристи, іммігранти, біженці, емігранти, підприємці, іноземні робітники та інші рухливі люди або групи людей.

3. *Технопростір* - інтенсивне переміщення передових і застарілих, інформаційних і механічних технологій через державні кордони.

4. *Фінансовий простір* - посилення економічних обмінів (діяльність ТНК, розбуксування інвестицій, провідка величезних грошових сум через валютні ринки, укладення транснаціональних спекулятивних угод, здійснення прав власності за межами «своєї» держави; випередження фінансовою економікою реальної економіки: маса прямих закордонних

інвестицій зростає в три рази швидше, ніж світова торгівля, обсяг угод на валютних і фінансових ринках приблизно в п'ятдесят разів перевищує обсяг міжнародної торгівлі й т.д.

5. *Ідеологічний простір* - створення ідеологій і контрідєологій, що народжуються із зустрічі західних цінностей епохи Освіти й «периферійних» культур, відродження почуття етнічної ідентичності, релігійного фундаменталізму, зростання націоналізму, посилення ролі «панідеологічних» потоків, зіткнення на ґрунті релігій, ідеологій, мови, культур, цінностей; поширення у світовому масштабі західних (насамперед американських) стандартів поведінки, способу життя, споживання, дозвілля; формування ідеології «глобалізму», що прагне обґрунтувати неминучість змін, їхній позитивний характер, а також забезпечити згоду суспільної думки й активну участь самих широких соціальних і політичних інституцій у формуванні нового світового порядку під керівництвом Заходу й при лідируючій ролі США [84, с.20]. Як відзначає О. Богатуров, «глобалізація - це не тільки те, що існує насправді, але й те, що людям пропонують думати й що вони думають про те, що відбувається, і його перспективах» [84, с.21].

Кажучи про глобальну взаємодію в широкому змісті, Дж. Най і Р. Кохен відзначають його прояв в русі інформації, грошей, предметів, людей та інших матеріальних і нематеріальних об'єктів через державні кордони. При цьому вони виділяють чотири типи глобальної взаємодії: 1) повідомлення, руху інформації, включаючи передачу вірувань, ідей і доктрин; 2) транспорт, пересування матеріальних об'єктів, включаючи озброєння, приватну власність і товари; 3) фінанси, пересування грошей і кредитів; 4) подорожі, пересування людей [8]. Виправдане також виділення кримінального типу глобальної взаємодії (кримінального простору), що проявляється в інтенсифікації нелегальних транснаціональних потоків, інтернаціональному характері організованої злочинності (міжнародний тероризм, усякого роду незаконна торгівля, незаконна міграція, контрабанда наркотиків і зброї, радіоактивних і токсичних відходів і т.д.).

Вище говорилося про зростаючу проникність міждержавних границь внаслідок принципово іншого інформаційного й технологічного рівня розвитку світу. Хоча питання про «прозорість» границь залишається дискусійним [8], П. Катценштейн, Р. Кохен, С. Краснер думають, що суть глобалізації являє собою процес підвищення рівнів трансграничних пересувань або наростаючої транспарентності границь [83]. Цю точку зору розділяють і багато інших авторів.

Більше того, «проникність» міждержавних границь зробила сучасний світ взаємозалежним. Саме із цієї причини деякі вчені, особливо прихильні неоліберальної парадигми, зв'язують глобалізацію із взаємозалежністю, коли, за визначенням Дж. Ная, учасники або події в різних частинах системи впливають один на одного. Р. Робертсон дає таке визначення процесу глобалізації культур: «Як поняття глобалізація ставиться до стиску світу й інтенсифікації світової свідомості як єдиного цілого..., до конкретної глобальної взаємозалежності й усвідомлення глобального цілого в XX столітті» [83]. Близьке розуміння міститься в роботах директора Лондонської вищої школи економічних і політичних наук Е. Гідденса, який визначає глобалізацію як інтенсифікацію всесвітніх соціальних відносин, що зв'язують далекі одна від одної місцевості таким чином, що те, що відбувається на місцях, формується подіями, що відбуваються за багато миль звідси, і навпаки, це «процес нерівного розвитку, що одночасно розчленовує і координує». Однак якщо Гідденс наполягає на тому, що глобалізація - це слідство модернізації, а модерн - продукт розвитку Заходу [84], то Робертсон вважає, що глобалізація не є формою вестернізації, оскільки незахідні цивілізації і суспільства теж беруть участь у процесі глобалізації. Аналогічно, К.С. Гаджиєв вважає, що в умовах глобалізації «з одного боку, на повсякденну діяльність людей усе більш зростаючий вплив роблять події, що відбуваються в інших частинах земної кулі, а з іншого боку, дії місцевих громад, можуть мати важливі глобальні наслідки». Аналогічної думки дотримується Г.Г. Ділігенський, якій відзначає, що «саме взаємозалежність

різних суспільств, її зростання, а зовсім не нівелювання світу на всіх «поверхах» суспільної дійсності утворюють суть глобалізації» [38, с.104-105].

В економічній науці виділяються кілька напрямків глобалізації. Це фінансова глобалізація, становлення глобальних підприємств, регіоналізація економіки, інтенсифікація світової торгівлі, тенденція до конвергенції і т.д. При цьому враховується та обставина, що в економіці глобалізація охопила, насамперед, фінансову сферу, переважно в області короткострокових інвестицій і «гарячих грошей». Виходячи з пріоритету економічних факторів, аналітики Всесвітнього банку визначають глобалізацію як «зростання економічної взаємозалежності країн світу, викликаний як збільшенням обсягу й різноманіття трансграничних угод у сфері товарів і послуг, а також міжнародних потоків капіталів, так і прискореним розповсюдженням сучасних технологій». При цьому не можна не відзначити, що монокаузальний, чисто економічний принцип дослідження характерний насамперед для неоліберальної ідеології. На думку У. Бека, саме ця теорія «зводить багатомірність глобалізації тільки до одного, господарського виміру, що мислиться до того ж лінійно, і обумовлює інші аспекти глобалізації - економічний, культурний, політичний, суспільно-цивілізаційний, якщо взагалі справа доходить до обговорення, тільки ставлячи їх у підпорядкування чільному виміру світового ринку» [6, с.102-103].

Наука про міжнародні відносини головну увагу звертає здебільшого на завершення періоду холодної війни, коли світ сприймався як біполярна структура Схід-Захід або Північ-Південь, на прискорення транснаціоналізації і посилення взаємозалежності країн, на становлення міжнародного порядку за допомогою ООН та інших міжнародних організацій. При цьому одні дослідники розуміють глобалізацію в дусі «зіткнення цивілізацій» (С. Хантінгтон); інші - як результат перемоги Заходу на чолі зі США в холодній війні проти СРСР і закономірний процес поширення гегемонії єдиної наддержави на інший світ (З. Бжезінський, Г. Кіссінджер) і т.д. Численні

представники історичних, технічних, філософських наук погоджуються з тим, що глобалізація означає втягування всього світу у відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі новітніх комунікаційних й інформаційних технологій. Це об'єктивний процес, що підготовлений всім ходом попереднього розвитку який тепер вступив у якісно новий етап. Так, автори доповіді, підготовленої в 2000 р. Національною розвідувальною радою США й провідними американськими експертами в області міжнародної політики й економіки, демографії й безпеки ототожнюють глобалізацію з потужними й нічим не стримуваними потоками інформації, капіталу, товарів, послуг, людей, а також множенням і посиленням недержавних діючих осіб суспільного впливу.

М. Уотерс підкреслює, що в глобалізованому світі вся планета буде представляти єдине суспільство і єдину культуру, які, втім, скоріше виявляться не гармонійно інтегрованими, а такими, що тяжіють до високого рівня диференціації, багатополюсності й хаосу. У всякому разі, на думку цього автора, «важливо те, що територіальний принцип перестане відігравати чільну роль у соціальному й культурному житті; це буде суспільство без границь і розділових ліній. Отже ми можемо визначити глобалізацію як соціальний процес, у ході якого зменшується залежність соціального й культурного розвитку від географічного фактора» [83]. У руслі цих концепцій була висунута ідея «планетарного села», коли будь-який житель планети за допомогою ЗМІ може стати очевидцем подій світової ваги (наприклад, Олімпійські ігри, футбольні матчі, проповіді Папи Римського й т.д.). На думку Дж. Розенау, у століття постінтернаціональної політики національно-державні органи змушені ділити глобальну арену й владу з інтернаціональними організаціями, включаючи неурядові структури. Він вважає, що відбулася біфуркація глобальних макроструктур на «державо-центричний світ» (відносини між США, Росією, ЄС, Японією, третім світом і т.д.) і «поліцентричний світ» (відносини між субгрупами, міжнародними організаціями, державними бюрократіями, ТНК і т.д.).

Проводячи розмежування між поняттями «глобалізація», «глобалізм», «універсалізм» і «складна взаємозалежність», Дж. Розенау вкладає в перше з них специфічний зміст. З його погляду, будь-яка сукупність взаємодій, що має потенціал необмеженого поширення, здатна легко перебороти національні юрисдикції і торкнутися будь-якої соціальної спільності в будь-якому місці світу, повинна розглядатися як процес глобалізації. Це світ «транснаціональних потоків» (транснаціональної субполітики), що співіснує із суспільством держав. У ньому задіяні такі транснаціональні організації як мультинаціональні концерни, католицька церква, «Грінпіс», «Емнесті інтернешнл», ВБ, НАТО, ЄС, італійська мафія та інше; виникають транснаціональні «спільності», засновані, наприклад, на релігії (іслам), на знанні (експерти), на стилях життя (хіпі, панки), на спорідненні (родини), на політичній орієнтації (рух за збереження навколишнього середовища, споживчий бойкот і т.д.) і такі транснаціональні структури, як форми трудової й виробничої кооперації, банки, фінансові потоки, наукові технології на всьому просторі земної кулі, створюють і стабілізують ділові й кризові взаємозв'язки. Таким чином, на місце економічно керованої системи світового ринку Розенау ставить поліцентричну світову політику, у якій політичний порядок денний визначають транснаціональні проблеми й події, і підкреслює пріоритет технологічного виміру глобалізації - інформаційних і комунікаційних технологій [6, с.68-70].

Відповідно до ж погляду Р. Гілпіна, глобалізація виникає тільки за певних умов у міжнародній політиці, будучи продуктом «пермісивного» глобального порядку, тобто такого порядку між державами, що дозволяє створювати, розвивати й підтримувати мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей за рамками національно-державних авторитетів і між цими авторитетами. Слід погодитися з У. Беком, що глобалізація в такому контексті являє собою експансію транснаціональних просторів й організацій і залежить від «національно-державного авторитету, точніше, від

гегемоніальної влади. Передумовою для глобалізації є, так сказати, мовчазний дозвіл з боку національно-державної влади» [6, с.71].

Професор університету в Лідсі З. Бауман бачить найглибший зміст ідеї глобалізації в невизначеному, некерованому й самотійному характері всього, що відбувається у світі; у відсутності центра, пульта керування, ради директорів або головної контори [5, с.87]. На думку ж А.Д. Богатурова, структурний зміст «глобалізації», полягає «у реалізації проекту створення всеосяжного, універсального світоустрою на базі формування економічної, політико-військової і, по можливості, етико-правової спільності переважної більшості найбільш розвинених країн світу за допомогою максимального поширення зон впливу сучасного Заходу на інший світ» [84].

Розрізняючи терміни «глобальність», «глобальне суспільство», «глобалізація», «глобалізм», У. Бек указує, що перший з них «відображає ту обставину, що відтепер все, що відбувається на нашій планеті, не зводиться до локальної обмеженої події, що всі винаходи, перемоги й катастрофи стосуються всього світу й що ми повинні наше життя й наші дії, наші організації й інституції піддати переорієнтації й реорганізації відповідно до осі «локальне - глобальне» [6, с.21]. Глобальне суспільство - це суспільство, що виникає в боротьбі із глобальними небезпеками, що усвідомлює спільність долі. Глобалізація - це «діалектичний процес, що створює транснаціональні соціальні зв'язки й простори, знецінює локальні культури й сприяє виникненню третіх культур» [6, с.28,74]. Таким чином, під глобалізацією У. Бек має на увазі «наявність світового суспільства без всесвітньої держави й без всесвітнього уряду. Мова йде про розширення глобально дезорганізованого капіталізму» [6, с.28-29]. Від «глобальності» й «глобалізації» він закликає відрізнити «глобалізм» - неоліберальну ідеологію панування світового ринку [6, с.156]. З. Бауман теж наполягає, що термін «глобалізація» зв'язаний насамперед «із глобальними наслідками, абсолютно ненавмисними й непередбачуваними, а не із глобальними ініціативами й діями» [5, с.88].

У франкомовній літературі поняттям, близьким до «глобалізації», є «мондіалізація» (від слова monde - світ). Деякі фахівці міжнародно-політичної науки використовують їх як рівнозначні, вважаючи перше ангlosаксонською версією другого. Інші вважають, що термін «глобалізація» відображає насамперед економічну домінанту спостережуваних сьогодні змін у світовому розвитку, тоді як «мондіалізація» стосується в більшій мірі поширення однаковості у сфері споживання, дозвілля, культури, соціального життя людей. Більшість авторів міжнародників вважають, що термін «глобалізація» більш повно й адекватно передає всю суть змін, що відбуваються сьогодні. Д. Коляр називає п'ять фундаментальних концептів, що характеризують масштаби змін, випробовуваних сьогодні міжнародними відносинами: «незалежність», «взаємозалежність», «транснаціоналізм», «мондіалізація» і «глобалізація». Зміст останнього поняття характеризується ним у зіставленні з чотирма попередніми.

1. *«Незалежність»*, за Д. Коляром, збігається з поняттям суверенітету. Суверенітет - це воля політичного рішення і вираження незалежності. Саме результатом глобалізації кінця ХХ ст. з'явилося те, що жодна держава вже не мала реальний суверенітет або незалежність.

2. *«Взаємозалежність»* являє собою сполучення залежностей одна від одної. Вона включає безліч форм - політичну, дипломатичну, стратегічну, економічну, культурну - і змушує держави співробітничати з метою керування сукупністю цих взаємозалежностей. Чим більші залежності держав одна від одної, тим вище ступінь інтернаціоналізації міжнародних відносин, що може виражатися або у формі регіоналізації, або у формі мондіалізації.

3. *«Транснаціоналізм»* є близьким, але не рівнозначним попереднім поняттям. Дійсно, в обох випадках мова йде про розвиток відносин солідарності в міжнародному просторі. Але якщо при «взаємозалежності» держава контролює ці зв'язки, то транснаціональні феномени перетинають границі багатьох держав і вислизують від їхнього контролю або не

погоджуються із суверенітетом. «Мова йде про найрізноманітніші потоки, матеріальні й нематеріальні: товари, звуки, образи або інформації; послуги, капітали, інвестиції; міграційні рухи. Транснаціональність стосуються також ТНК і всіх міжнародних НПО (міжнародні профспілки, політичні партії, молодіжні, екологічні, правозахисні рухи й т.п.). До цього можна додати мафіозні організації (трафік наркотиків, грошей, зброї) і деякі форми тероризму».

4. *«Мондіалізація»* - це слідство явищ, які обумовлюються двома попередніми поняттями, що полегшують інтернаціоналізацію. Міжнародні відносини вже не можуть ототожнюватися з міждержавною системою. У результаті політичних, економічних, екологічних, технологічних змін народжується світ без границь. Мондіалізація міжнародної системи виражає зростання взаємозалежності держав, національних і транснаціональних солідарностей. Звідси народження «великого планетарного села», «Землі-Батьківщини» або «універсального поліса».

5. *«Глобалізація»*, розглянута Коляром у співвідношеннях з вищезгаданими поняттями, являє собою «вищу й останню стадію мондіалізації» [84].

Таким чином, оцінюючи аналіз явища глобалізації сучасною міжнародно-політичною наукою, можна сказати, що її основні прояви зводяться до декількох груп факторів. Їхня сукупна взаємодія і взаємовплив становить зміст власне глобалізації.

Останнім часом все більше дослідників підкреслюють, що глобалізація - це складний процес, що являє собою тотожність і розходження універсалізму й тенденцій, проявів протилежної спрямованості. До їхнього числа належать:

- *«регіоналізм»* - посилення внутрішньодержавних регіонів;
- *«регіоналізація»* - виникнення розділових ліній між регіональними угрупованнями держав, які зміцнюють свої позиції в контексті глобалізації; відокремлення прибуткових і неприбуткових зон, що не збігаються з

географічними границями національних держав; у результаті усе більше владних функцій і повноважень від їхніх урядів передається владі транс- і субнаціональних регіонів, які стають будівельним матеріалом нової політичної карти світу в інтересах глобальних корпорацій [49, с. 158].

- «*автономізація*» - відродження національних, етнічних, місницьких центрів притягання усередині країн, регіонів, цивілізацій;

- «*традиціоналізм*» - заперечення абстрактної концепції сучасності; відродження обскурантизму й націоналізму; прославляння архаїки й забутих культурних фетишів;

- «*партикуляризм*» - витіснення інтересів цивільного суспільства приватними інтересами громадян, реалізованих у штучно стимульованих споживчих моделях поведінки; підміна цивільної позиції споживчими формами самоідентифікації (Б. Барбер);

- «*локалізація*» - консолідація етнічних і цивілізаційних утворень, що проводять політику «культурної ізоляції»; прагнення до самозбереження різних культурних ареалів з їх «партикуляристськими» системами цінностей (трайбалізм, фундаменталізм, націоналізм, фашизм, соціалізм, комунізм, комунітаризм, фемінізм, екологізм і т.ін.); культурний плюралізм, порушується постійними домаганнями на винятковість окремих форм соціальної ідентифікації і т.д. [83].

- «*глокалізація*» (термін, що означає сполучення процесів глобалізації і локалізації, запропонований керівником японської корпорації «Соні» А. Моріта) - сполучення процесів модернізації локальних культур з досягненнями глобальної мультикультурної цивілізації; відбувається в результаті культурної гібридизації, тобто конструктивного співробітництва й взаємозбагачення культур у рамках культурних регіонів.

Іншу інтерпретацію глокалізації пропонує З. Бауман. Погоджуючись з тим, що інтеграція і фрагментація, глобалізація і «теренізація» світу взаємозалежні, є різними сторонами одного процесу, він вважає, що глокалізація - це процес, що поєднує тенденції глобалізації і локалізації,

заснований насамперед на перерозподілі привілеїв і дискримінації, багатства й бідності, сили й безсилля, волі й залежності. Це процес перестратифікації світу, що базується на нових принципах, процес створення нової ієрархії світового масштабу. У ході цього процесу те, що для одних стає результатом вільного вибору, для інших виглядає неминучим ударом долі.

Багато дослідників думають, що ці процеси являють собою щось більше, ніж проста протилежність глобалізації. На їхню думку, всі вони не тільки протистоять універсальному й всеохоплюючому процесу глобалізації, але й протікають паралельно йому, а тому порівняно незалежні від нього. В.І. Максименко, наприклад, висловлює сумнів щодо правомірності самого терміна «глобалізація», тому що останній «без вказівки на об'єкт глобалізації, втрачає зміст». А.Д. Богатуров вважає глобалізацію «фактом на дві третини віртуальним», оскільки «більша частина проявів цієї тенденції, що вражає найбільше по суті, локальна й проявляється переважно в зоні постіндустріальних країн й у найтоншій верстві інтернет-електронних зв'язків, що простягнулися від них в інші частини світу».

М. Весес виходить з того, що глобалізація - зовсім не нове явище. Насправді процеси, що одержали цю назву, зв'язані лише з ускладненням світу, що існувало завжди. Однак, на його думку, глобалізація привертає настільки пильну увагу, оскільки з її допомогою або намагаються довести існування нових загроз, або, навпаки - пророкують процвітання людства [38, с.100]. Аналогічної точки зору дотримується вітчизняний дослідник А.І. Уткін, який вважає, що глобалізація є політично затребуваною концепцією [77].

На тій підставі, що світова торгівля сконцентрована в основному в Європі, Америці й АТР, багато авторів говорять про необхідність проводити границю між глобалізацією і інтернаціоналізацією. Так, на думку У. Бека, в регіонах світової економіки протікають процеси не глобалізації, а інтернаціоналізації. Це проявляється в тому, що світова торгівля й закордонні інвестиції в основному розвиваються в Америці, Азії і Європі, а також між

високорозвиненими країнами, що представляють ці простори. Зокрема, зовнішня торгівля Німеччини як і раніше орієнтована на західні промислово розвинені країни. Досить сказати, що в 1993 р. тільки 20 % німецької зовнішньої торгівлі припадало на типові країни з дешевою робочою силою в Африці, Америці й Азії, а також на країни, що реформуються, і країни з державною монополією на зовнішню торгівлю. Навіть наприкінці ХХ ст. для Німеччини конкуренція за рахунок низької зарплати з боку держав колишнього СЕВ або азіатських країн існувала «у статистично незначних масштабах (близько 10 %)» [6, с41, 205-207].

Близьких позицій дотримуються й ті, хто вважає, що в якісному відношенні глобалізація являє собою пересічне явище: під новим терміном ховаються давно відомі процеси зростання взаємозалежності й формування єдиного світового простору, що лише зазначають кількісні зміни й форми, які здобувають інші. На різних етапах всесвітньої історії їхньою основою були, наприклад, експансія Римської імперії; колоніальні завоювання, що стали слідством великих географічних відкриттів, наукових і технологічних революцій і поширення ринкових відносин; освоєння найбільш зручних й економічно вигідних комунікацій між народами й континентами, подібних Великому шовковому шляху.

У свою чергу, А.І. Неклеса відзначає надуманість висновків про послідовне зростання зовнішньоторговельного обігу стосовно виробництва, про збільшення частки вивозу капіталу (відносно ВВП) або інтенсивності й свободи руху трудових ресурсів, що нібито характеризують глобальну економіку. Цей автор наполягає на тому, що питома вага зовнішньоторговельного обігу, вивіз капіталу й вільне переміщення трудових ресурсів досягли піка перед Першою світовою війною. Потім динаміка цих показників йшла по синусоїді, двічі знижуючись після світових війн і знову досягаючи максимуму (останній раз у наші дні). Тим часом на планеті відбувалася не стільки економічна конвергенція (корелятом якої могло б служити політичне й соціальне єднання планетарного співтовариства),

скільки уніфікація певних правил гри, забезпечення прозорості економічного простору, становлення світової фінансової, комунікаційної й інформаційної мережі, а також відладження діючої системи глобального контролю за структурою і розподілом світового доходу. Паралельно набирав обороти процес формування макрорегіональних «більших просторів» на тлі геоекономічного розшарування світу, множення соціально-економічних коаліцій і союзів (подібно до того, як у часи «зональної глобалізації» світ поділили границі колоніальних імперій або пізніше військово-політичних блоків) - новий регіоналізм [15, с.10].

Визнаючи наявність істотних змін у сучасному світі, неореалісти розглядають глобалізацію скоріш як процес еволюційного розвитку миру, а не як якісний стрибок в його перетворенні. У полеміці зі своїми опонентами вони також наполягають на тому, що в міру технічного прогресу й розширення сфери дії й обсягу фінансових ринків залежність великих держав від своїх зовнішньоекономічних партнерів не тільки не зростає, але, навпаки, зменшується. Так, К. Уолц затверджує, що в порівнянні із зростанням ВВП спостерігається не збільшення відносного обсягу закордонних інвестицій США, а, навпаки, їхнє падіння. На думку цього автора, даний факт свідчить про те, що наприкінці ХХ ст. великі держави мають більше можливостей для автаркії, ніж у минулому. Виступаючи з позицій теорії постіндустріального суспільства, В. Іноземців теж критикує проект глобалізації, як такий, що не повністю відображає реальні процеси, що розвертаються в сьогоdnішньому світі. Він відзначає наростання замкнутості постіндустріального співтовариства в межах основних його центрів - США, Європейського Союзу й частково Японії, «які з початку 90-х років одержали швидко вкорінену назву «The Triad». Контролюючи світове виробництво технологій і складних високотехнологічних товарів, забезпечуючи себе необхідною промисловою й сільськогосподарською продукцією, маючи відносну незалежність від поставок енергоносіїв і сировини зовнішніх ринків, постіндустріальний світ увійшов в ХХІ ст. автономним утворенням.

Технологічні прориви 60-х - 90-х років минулого століття забезпечили небачений розвиток продуктивних факторів. Породивши безмежні потреби в інформації, вони послабили залежність постіндустріальних держав від експортної експансії, акцент був перенесений на внутрішній ринок.

Ці тенденції відновили інвестиційну привабливість Заходу, що обумовило зростаючу концентрацію капіталовкладень у межах країн - учасниць Організації економічного співробітництва й розвитку. Більше того, інвестиційні потоки в усе більшій мірі спрямовувалися в Сполучені Штати й Західну Європу, обходячи навіть Японію. Характерно, що інвестори в тієї або іншій постіндустріальній країні виявляли все менше прагнення вкладати свої кошти в цінні папери іноземних емітентів: в 1999 - 2000 рр. більше 95 % інвесторів у Франції, Німеччині, Іспанії і Великобританії й 92 % - у США купували акції й облігації вітчизняних компаній [30, с.217-235].

Діапазон строків початку глобалізації, що зустрічаються в літературі, досить великий: він коливається від 1500 до 1800 р. Так, І. Валлерстайн відносить початок «капіталістичної світової системи» до початку XVI ст. Е. Гідденс веде відлік модернізації з XVIII ст. Згідно з Р. Робертсоном, в 1875 - 1925 рр. почалося становлення багатомірного світу, що з 1969 р. вступив у фазу глобальної невизначеності. За словами В.Н. Шенаєва, процес глобалізації - якісно новий феномен інтернаціоналізації, що охопила весь процес відтворення: від виробництва й розподілу до обігу й споживання, - почався приблизно із середини XX ст. [83]. Для Г. Перлмуттера глобалізація наступила із крахом Східного блоку й кінцем протистояння між Сходом і Заходом і т.д. Вітчизняний автор Ю.В. Косов розрізняє чотири етапи глобалізації: 1) тонка глобалізація (кінець першого тисячоріччя н.е. - кінець XV ст.) - розрізнені локальні цивілізації зв'язані тонкими нитками торговельних, культурних і релігійних зв'язків; 2) експансіоністська глобалізація (1500 - 1820 рр.) - початок західної імперіалістичної експансії, в ході якої європейські імперії придбали володіння глобального масштабу, початок поширення у всьому світі західноєвропейських мов і культури;

3) широка глобалізація (1820 - 1950 рр.) - поступове перетворення світу у велике коло глобальних мереж, інтенсивно й з високою швидкістю, що впливають на всі сторони соціального життя: від економіки до культури;

4) дифузійна глобалізація (з 1950 р.) - економічні й культурні зв'язки, інформаційні контакти все більш легко, подібно до молекулярної дифузії, проникають через державні кордони, набуваючи децентралізованого, трансграничного характеру [84].

Сучасні дослідники в області глобалізації виходять з таких передумов:

процес зближення розвинених країн відбувається за техніко-економічними, соціально-структурними і політичними показниками;

нівелювання розвитку різних держав у світовому просторі пов'язане з посиленням розпадом колоніальних імперій, вибором багатьох країн на користь модернізації, вестернізації;

проходить якісне вдосконалення транспорту й засобів зв'язку, що сприяло ущільненню контактів між народами;

прийняття значною частиною світового співтовариства характерного для США консюмерізму і відповідних моделей життя;

склався консорціум світової правлячої меншості, що відірвалася від національних місцевих інтересів;

відбувається формування сил протидії експансії центра, насамперед в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (Китай, Японія);

посилюється неспроможність класичних наукових теорій передбачити загрози людської цивілізації й не передбачувані наслідки стихії вільного ринку.

В Україні в основу наукових досліджень процесів глобалізації покладені універсальні проблеми глобалістики:

глобальна проблема стійкого розвитку світу;

проблеми організації світової системи і управління глобальним розвитком.

Основні постулати цих досліджень:

світ і людство є єдиним глобальним організмом;

глобалізація світу - це об'єктивне історичне явище й процес, на який можна впливати і яким можна управляти об'єднаними солідарними зусиллями людства;

глобалізація несе в собі нові небачені можливості для розвитку людства й нові небачені загрози його існуванню;

людство повинне об'єднатися перед наступом глобальних загроз для мінімізації їх наслідків;

глобальну кризу людства можна перебороти, а катастрофі ще можна запобігти;

глобальні інтереси потрібно ставити вище національних;

глобальна інтеграція - це закономірність розвитку людства;

сучасна людина як найвища соціальна цінність набула глобального характеру і стала в центрі процесів глобалізації;

у майбутньому людство навчиться попереджати виникнення глобальних проблем;

руйнування духовної основи в людини й суспільства означає самознищення цивілізації;

в основу сучасної теорії глобалізації може бути покладена концепція ноосфери академіка В. І. Вернадського.

Акцентуємо увагу на основних положеннях навчання про ноосферу:

ноосфера - це вища стадія біосфери, пов'язана з виникненням і розвитком у ній людства;

пізнаючи закони природи й удосконалюючи техніку, сфера розумної діяльності стає найбільшою силою, порівнянною з геологічною;

людина починає впливати на хід земних процесів й навколоземного простору, глибоко змінюючи їх своєю працею;

становлення і розвиток людства як нової, перетворюючої природу сили, виразилося у виникненні нових форм обміну речовиною й енергією між

суспільством і природою, у всезростаючому біогеохімічному впливі людини на біосферу.

Практика підтвердила силу перетворюючої діяльності розуму. У той же час результати цієї діяльності можуть бути й негативними, якщо раціоналізм абсолютизовано на шкоду духовному початку, що піднімає людину в природі.

Останнім часом предметом наукового дослідження стала область, обумовлена поняттям "етосфера". Мова йде про етико-моральні відносини людини до всіх проявів життя на планеті, привнесення моральності в усі складові змісту ноосфери.

Шлях привнесення морального початку в раціональне, поважання життя у всіх його проявах пролягає не тільки й навіть не стільки через освіту, покарання, проповіді, заклики до совісті тощо. Моральні відносини є породженням економічних, соціальних і цивілізаційних основ людських спільностей, щоб ноосфера одночасно стала й етосферою, необхідно корінне перетворення відносин сьогодення заради можливості мати гідне майбутнє. Таким чином, ноосфера - це сфера взаємодії природи й суспільства, у межах якої розумна людська діяльність стає головним визначальним фактором розвитку.

Регіоналізацію економічних відносин треба розглядати в контексті глобалізації. У підходах до аналізу цих двох процесів немає єдності. Одні вчені вважають регіоналізацію складовою частиною глобалізації, інші - як її альтернативу.

Погляди на джерела виникнення глобалізації є доволі різними й дискусійними. Історики розглядають цей процес як один з етапів розвитку капіталізму. Економісти ведуть відлік від транснаціоналізації фінансових ринків. Політологи в якості її першооснови наголошують на поширенні демократичних інститутів. Культурологи зв'язують прояв глобалізації з вестернізацією культури, включаючи американську експансію. Існують інформаційно-технологічні й екологічні підходи до пояснення процесів

глобалізації. Розрізняється політична й економічна глобалізація. Як суб'єкт глобалізації виступає регіоналізація, що дає потужний кумулятивний ефект формуванню світових геоekonomічних полюсів.

Глобалізація трансформує представлення про державний суверенітет. Захід на чолі зі США виступає за глобалізацію в області політики, економіки, фінансів, інформації і культури, що супроводжується обмеженням національних суверенітетів. Але водночас американська адміністрація категорично відмовляється обмежити суверенітет Сполучених Штатів з найважливіших світових проблем міжнародного співтовариства (стратегічна стабільність, протиракетна оборона, подальша лібералізація торгівлі, глобальна екологія та ін.).

Необхідно розрізняти неоліберальну, економічну, кримінальну й етнічну глобалізацію.

Неоліберальна глобалізація - інтернаціоналізація економічного, політичного й культурного життя людства, що супроводжується ігноруванням багатьох цивілізаційних імперативів. Це вчення західних фундаменталістів про всесильний ринок і світову справедливість. Віра у неолібералізм виявилася небезпечною ілюзією, що представляє загрозу для національної безпеки. На відміну від просвітнього глобалізму, що пропагандувався в 90-ті роки, реальний зміст сучасних процесів інтернаціоналізації на основі американських цінностей в інтересах капіталу США призвів до монопольного (американського) глобалізму. Формування єдиного світового простору на принципах „європейської просвіти” було основним рушійним мотивом для радянської інтелігенції, що зіграла роль руйнівника власного соціокультурного простору. У реальній дійсності процес глобалізації йде шляхом інтернаціоналізації еліт, формування світового клубу обраних переважно з країн "золотого мільярда".

Економічна глобалізація - процес формування і розвитку єдиного світового економічного (переважно фінансового) і інформаційного простору, що забезпечує прискорення оборотності капіталу й впровадження нових ідей.

Переплетення цього процесу з корумпованими, мафіозними субкультурами приводить до утворення кримінального (мафіозного) глобалізму, формування своєрідного світового простору кримінальної економіки, де у якості транснаціональних корпорацій виступають етнічні угруповання.

В останній час зростає роль етнічного глобалізму за рахунок впливу великих діаспор й етнічного підприємництва на формування єдиного простору. Тут виділяються єврейська й китайська діаспори. Єврейська діаспора завжди була носієм переважно американських неоліберальних цінностей "відкритого суспільства". На відміну від євреїв, що асоціюють "землю обітовану" з Америкою, китайська діаспора є носієм традицій „великого китайського порядку”.

У результаті суперечливих процесів, на думку відомого німецького соціолога У. Бека, почало формуватися "глобальне суспільство ризику" - суспільство, в якому, як правило, "руйнується" відповідальність державних інститутів, що виявляються безпомічними при зіткненні з дійсністю. Технологічні досягнення людства створюють глобальні проблеми й погрози, що суперечать інституціоналізованій мові існуючого контролю. Глобальні виклики загострили існуючі або породили нові проблеми. Вони є наслідком нових факторів у світовому розвитку, що порушують стабільність нормального функціонування механізмів відтворення громадського життя, міжцивілізаційних відносин, міжнародних політичних й економічних відносин у межах існуючого світового порядку. З'явилися конкретні військово-політичні, економічні й інші погрози, що потребують негайних дій по їхньому усуненню.

Глобалізація свідчить про суперечливі процеси, що відбуваються у світі. Найбільш радикальні прогнози пророкують століття панування американської суспільної моделі в усьому світі. Сторіччя, що наступило, також називають і століттям Китаю. Прихильники неоліберальної глобалізації, здавалося б, наприкінці XX ст. уже побачили контури всесвітньої економічної гармонії, досягнутої завдяки дотриманню прав

людини й високої ефективності ринкових відносин. Фінансова криза в Азіатсько-тихоокеанському регіоні показала, що ще рано говорити про інтегровану економіку, коли одні країни програють, а інші завдяки кризі переживають економічний бум. У результаті азіатської кризи відбувся масовий відтік капіталу з Азіатсько-тихоокеанського регіону в Сполучені Штати. Над американською економікою, що перебуває на підйомі, знову з'явилася примара вічного процвітання. Але новий світовий економічний порядок, заснований на принципах дотримання прав людини й ліберальної економіки, поки ще не відбувся.

Наприкінці XX ст. спроби універсалізації глобального співтовариства в неоднорідному соціальному часі стали супроводжуватися посиленням тенденцій регіоналізації. Це викликало підвищений інтерес до геополітичних й геоекономічних концепцій "більших просторів". Для багатьох нових економік стало очевидним, що успішний поетапний перехід країни до ринкових відносин і відкритої економіки можливий на основі державного контролю реформ, створення регіональних митних та інших союзів. Приходить усвідомлення того, що тільки створення наддержавних "більших просторів" є оптимальною моделлю, здатною ефективно реагувати на зовнішні й внутрішні виклики. У минулому такими утвореннями були імперії, тепер - "держави - цивілізації".

Регіоналізм у постбіполярному світі стає важливим фактором зовнішньої і внутрішньої політики, він обумовлений зростанням ролі функцій місця й соціального часу, сполученням геополітики, геоекономіки й соціокультурних особливостей території. Вироблення геостратегії або технології реалізації пріоритетів регіонального розвитку в багатомірному комунікаційному просторі є особливо актуальним в умовах лібералізації міжнародних економічних відносин (спільне підприємництво, зовнішньоекономічні зв'язки, вільні економічні зони, прикордонне співробітництво, транспортні коридори та ін.). Регіоналізація внутрішніх і міжнародних відносин здійснюється на різних рівнях територіальної ієрархії,

серед яких виділяються внутрішньодержавний, державний і наддержавний, континентальний і трансконтинентальний.

Для пострадянських країн зі слабкою перехідною економікою актуальна проблема використання закордонного досвіду регіонального розвитку й місцевого самоврядування з урахуванням особливостей їхнього соціокультурного простору. Це обумовлено низкою обставин. По-перше, тут зберігся політико-адміністративний устрій вже неіснуючої держави, де була необмежена влада партії і понадцентралізована економіка, а в основу районування покладені партійний і виробничий принципи. У регіональній політиці був відсутній соціальний пріоритет, тут на першому місці була не людина, а виробництво. Тверде централізоване планування і управління приводило до диспропорцій у регіональному розвитку, особливо у вирішенні місцевих соціально-економічних проблем. По-друге, в умовах перманентної кризи ці диспропорції ще більше поглибилися, а спроби некритичного використання закордонного досвіду не дають позитивних результатів. У постбіполярному світі посилення регіоналізму супроводжується зростанням ролі рубіжних держав, розташованих на межі різних економічних просторів.

1.3. Аналіз з проблем глобалізації і регіоналізації світової економіки в контексті теорії технологічних систем

Розглядаючи перспективи розвитку постсоціалістичних країн в умовах глобалізації, ми звернемося до ряду теоретичних концепцій, які надалі дозволять вибрати й обґрунтувати найбільш оптимальну з них в контексті довгострокового розвитку цих країн. З огляду на те, що в умовах глобалізації провідним ендегенним фактором розвитку є технологічний фактор, необхідно розглянути основні положення технодинаміки (теорії технологічних систем) і концепції повномасштабного технологічного комплексу на різних рівнях (галузь, країна, група країн). Далі, оскільки процеси глобалізації і регіоналізації йдуть одночасно, слід простежити

причинно-наслідкові зв'язки цих процесів і відслідкувати, як враховуються в них положення технодинаміки й концепції повномасштабного технологічного комплексу. Зрештою з'являється можливість розглянути доцільність застосування „доганяючої” моделі розвитку для постсоціалістичних країн в умовах глобалізації.

Вищевказані теоретичні обґрунтування допоможуть надалі знайти прийнятну модель розвитку постсоціалістичних країн.

Великим досягненням на шляху формування фундаментальної макроекономічної теорії слід визнати результати нових досліджень, проведених у Російській економічній академії ім. Г.В. Плеханова, предметом яких була виробнича частина технологічного фактора. Ці дослідження розкрили її найважливіші механізми й закономірності технологічної властивості, що мають макроекономічний характер. Тут мова йде про знання, отримані в "технодинаміці" - науці про механізми і закономірності формування й розвитку національних і виробничих технологічних комплексів, які відповідним чином, ендогенно вбудовуються в "корпус" макроекономічної теорії.

Розвиток цих теоретичних уявлень призвів до створення концепції повномасштабного технологічного комплексу. Розглянемо в стислій формі основні положення цієї концепції, в основі якої лежать теоретичні висновки, отримані в технодинаміці (теорії технологічних систем).

Технологічний комплекс країни являє собою взаємозалежне середовище технологічних процесів, що формується, розвивається і технологічно структурується в рамках властивих їй механізмів і закономірностей. Інакше кажучи, всі виробничі підприємства й технологічні процеси промислового комплексу країни розвиваються в технологічному середовищі, яке самі й становлять. Технологічне середовище є елементом розвитку будь-якої технології, а розвиток будь-якої технології не можна розглядати у відриві від розвитку технологічного середовища.

Всі технологічні процеси, що становлять технологічний комплекс, перебувають у тісній взаємодії. Підвищити технологічний рівень окремого технологічного процесу неможливо без підняття рівня технологічного середовища. Спроба створення в низькорівневому технологічному середовищі "технологічних оазисів" приведе до поступового вирівнювання технологічного рівня окремі системи.

На всі елементи економічної системи діють різні фактори: соціальні, культурні, технологічні, політичні, економічні. Вони в різній мірі діють на різні елементи системи, багато в чому взаємозалежні, багато в чому протилежні за своїм впливом. Результат впливу цих факторів на всю систему в цілому також залежить від ступеня зв'язаності елементів системи між собою. Якщо який-небудь фактор діє не випадково, а через структуру елементів, використовуючи твердість зв'язків, його вплив проявляється сильніше. Якщо ж цей фактор сам же й створює зв'язок між елементами системи, то його дія підсилюється багаторазово.

Ступінь впливу технологічного фактора багаторазово зростає зі збільшенням числа елементів системи. Якщо сторіччя назад правомірно було розглядати окремі підприємства як гравців на ринку, то тепер основні гравці - ТНК, мережі й кластери компаній. Сам же процес виникнення і розвитку ТНК є процесом укрупнення й спеціалізації елементів економічної системи під впливом екзогенних і ендогенних факторів. Він же породжує і процеси регіоналізації й глобалізації.

Виробничі підприємства (технологічні об'єднання), корпорації (галузі), технологічний комплекс країни, ТНК (транснаціональний регіон), регіональне угруповання країн (союз країн) складаються з послідовних і паралельних технологічних систем, що чергуються, причому більш високий ієрархічний рівень містить у собі послідовно або паралельно зв'язані елементи (для об'єднання, технологічного комплексу країни й регіонального угруповання країн) нижнього рівня (рис. 1.3.1). Відзначимо, що на рівні "корпорація" можна розглядати рівень "галузь промисловості".

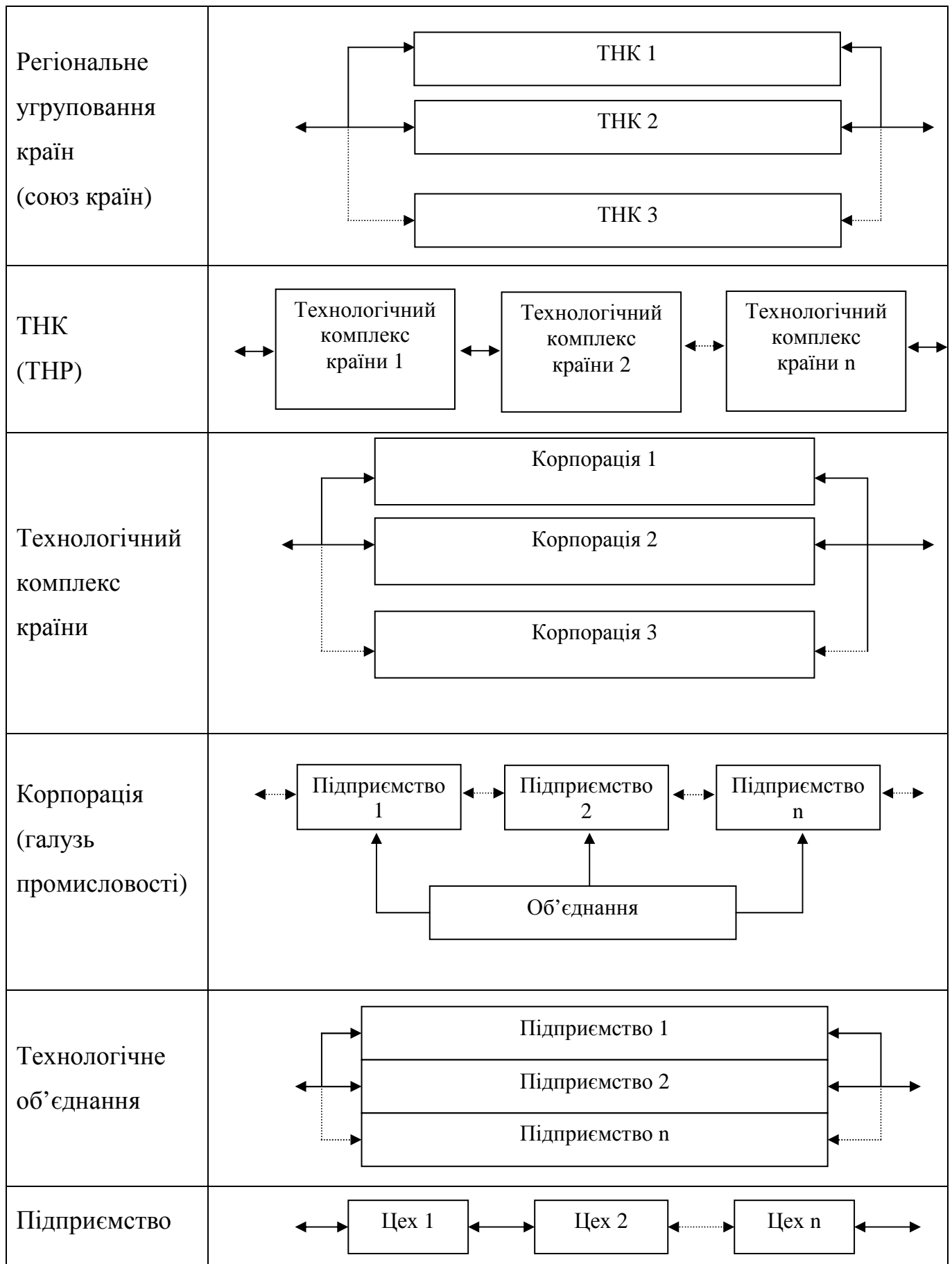

Рис. 1.3.1. - Принципи чергування технологічних систем

При декомпозиції рівня "підприємство" на чотири більш низьких рівні: "цех", "технологічний процес", "ділянка", "операція", одержимо аналогічну структуру послідовних і паралельних технологічних систем з чергуванням різного ступеня складності.

Таке чергування послідовних і паралельних систем дає запас міцності (стійкості) системі високого рівня, в яку входять вищевказані послідовні й паралельні технологічні системи нижніх рівнів.

Послідовна технологічна система - це така система, виключення з якої одного елемента приводить до припинення функціонування всієї системи й вона характеризується такими зв'язками між елементами, при яких максимізація ефективності системи обумовлена кількісною й якісною збалансованістю всіх її елементів.

Паралельна технологічна система - це така система, виключення з якої одного елемента приводить до зниження потужності всієї системи на величину потужності виключеного технологічного елемента й вона характеризується такими зв'язками між її елементами, при яких максимізація ефективності системи обумовлена однорідністю інформаційного й технологічного поля усередині системи й взаємодоповнюваністю розвитку її елементів.

Якщо інтегрувати в схему, показану на рис. 1.3.1, на вищі рівні, ніж рівень "корпорація" (або галузь промисловості) такі елементи технологічного середовища, як "наука" й "освіта", то з'являється поняття повномасштабного технологічного комплексу, для якого фундаментальна наука й НДДКР, вища й спеціальна освіта мають таке ж значення, як безпосереднє виробництво.

Принцип балансування у процесі розвитку паралельних систем реалізується через стратегії: кількісного і якісного балансування; евристичного розбалансування (різка якісна зміна елемента системи); керованого забезпечення евристичного розвитку, а стосовно до розвитку послідовних - через стратегії: пропорційного нарощування технологічної озброєності; пропорційного збільшення економічного рівня технології.

Відзначимо, що в розглянутій концепції під евристичним шляхом розвитку технологічних процесів, на відміну від раціоналістичного, розуміється такий шлях, при якому приріст продуктивності праці відбувається при зниженні витрат капіталу на знаряддя й засоби виробництва в одиниці продукції за рахунок удосконалення або заміни робочого ходу операцій. За евристичний шлях розвитку в повномасштабних технологічних системах відповідає елемент "наука".

Що стосується принципу максимальної ефективності поточних вкладень, то слід пам'ятати про принципову обмеженість раціоналістичних рішень, коли приріст продуктивності праці відбувається за рахунок удосконалення допоміжних елементів (ходів) технологічних операцій, і закону убуючої ефективності поточних вкладень. Дійсно, постійна модернізація елементів системи неможлива, кожен наступний крок стає все дорожче й дорожче й потрібно евристично розвивати елементи системи. При застосуванні принципів оптимізації послідовних і паралельних систем виникає ряд суміжних ефектів у роботі економічної системи.

У послідовних системах подвійний ефект спеціалізації проявляється у вигляді взаємодії двох ефектів:

- ефекту спеціалізації як результату поділу складних операцій на ряд простих, що полягає у скороченні часу операції за рахунок допоміжних ходів і переходів (при незмінному робочому ході й, отже, при тім же рівні техніки), але без додаткових витрат на механізацію або із затратами істотно менше, ніж це потрібно у звичайному випадку при раціоналістичному розвитку. Радикальне скорочення часу операції в цьому випадку відбувається за рахунок зміни структури операції.

- ефекту спеціалізації, як результату оптимізації конструкції напівпродукту або деталі (спрощення, або відхід від універсальних запитів ринку). У цьому випадку продукція попередніх переділів підбудовується (спрощується) з позиції необхідності або достатності вимог наступних переділів і тим самим стає дешевше.

Істотною умовою прояву обох ефектів виступає можливість розширення ринку збуту, тільки в цьому випадку буде економічно доцільно збільшувати продуктивність будь-якої окремої операції і, отже, усієї послідовної системи. Все це характерно для екстенсивного шляху економічного розвитку при масовому тиражуванні якого-небудь продукту.

У паралельних системах проявляється якісно інший ефект - ефект однорідного середовища технологій. Він полягає в тому, що однорідне середовище професійних знань і компетенцій створює сприятливі умови для виникнення групи специфічних ефектів.

Окремим видом виступає кумулятивний (синергічний) ефект взаємного обміну знаннями. У результаті цього обміну збільшуються обсяг й якість знання.

Розрізняють також:

- ефект погоні за лідером, що сприяє підтягуванню відстаючих елементів у прагненні перевершити лідера. Цей ефект характерний для однорідного середовища знань і однакових "правил гри", і йому відповідає середовище професіоналів, що формується в паралельних технологічних системах;
- ефект економії витрат на науку, коли кожне наукове досягнення може бути використано в декількох елементах системи, а за рахунок кумулятивного ефекту досягається швидке впровадження розробок;
- ефект розширеного поля впровадження наукових і технологічних відкриттів. Однорідність елементів паралельної системи за якістю вимагає зміни всіх елементів системи у випадку кардинального вдосконалення в одному з елементів;
- ефект економії на допоміжних й організаційних факторах. Цей ефект виникає практично на всіх ієрархічних рівнях паралельних систем. На рівні технологічної корпорації економія виникає при створенні єдиної для всієї корпорації служби постачання, реклами, просування товарів і т.д. На рівні регіональної групи країн цей ефект добре відомий країнам ЄС: єдині

системи сертифікації, єдині правила ведення торгівлі, єдині податки й валюта, об'єднання банків, урядів, НДДКР, вищої освіти тощо.

Розглянуті вище ефекти характерні для інноваційного шляху розвитку економічної системи, повномасштабного національного технологічного комплексу. Під повномасштабним варто розуміти такий національний технологічний комплекс, що має наступні ознаки:

- **самодостатність.** Це означає, що комплекс володіє повним на даний час набором технологічних переділів і технологій, що дозволяє функціонувати будь-якій окремій технології. Самодостатній комплекс повинен бути збалансованим;

- **самопідтримка розвитку.** Виробничо-технологічний розвиток відбувається у тісній взаємодії з науковим й освітнім комплексами, які забезпечують високі вимоги до якості й масштабності цих комплексів. Самопідтримка розвитку вимагає реалізації принципів евристичного розбалансування системи й активної оптимізації роботи її елементів.

- **конкурентозначущість.** Ознака, що визначає здатність комплексу набувати і підтримувати конкурентоздатність по всьому спектру технологічних переділів. Конкурентозначимість національної повномасштабної технологічної системи визначається рівнем значущості для країни її технологічних лідерів, при якому вони повинні зважати на наявність такої системи у своїй діяльності й розглядати можливість її виходу на реальний конкурентний режим у майбутньому;

- **закінченість організаційно-технологічної структури.** Мається на увазі національний повномасштабний технологічний комплекс із паралельною структурою, вираженою технологічно орієнтованими корпораціями й галузями національного й транснаціонального рівня.

У конструктивному управлінському плані концепція повномасштабного технологічного комплексу будь-якого рівня повинна бути доповнена процедурою технологічного бенчмаркінгу. Така процедура дозволить відслідковувати технологічний розвиток усіх складових

(елементів) великомасштабного технологічного комплексу певного рівня. Для цього необхідно визначити перелік ключових кількісних показників, включаючи інтегральний показник, і допоміжні питомі показники, а також абсолютні показники, що мають бути задіяні при розрахунку трьох попередніх.

На основі такого роду процедур можуть створюватися секторальні (галузеві) й багатосекторальні технологічні табло й бази даних стосовно засад технологічної політики, за аналогією з відомими інструментами Європейської інноваційної політики.

На відміну від європейських аналітичних інструментів, де перелік індикаторів вибирається, виходячи з можливостей інноваційної статистики (у розгляд беруться всі доступні показники), в нашому випадку теорія технологічних систем дозволяє обґрунтувати обмежене коло показників "кількості" і "якості" функціонування технологічної системи.

Однією з характерних рис глобалізації є посилення інтегральних процесів на регіональному рівні. У процесі дослідження цих категорій ряд науковців протиставляють глобалізацію і регіоналізацію, інші знаходять у них загальні риси. Але, на наш погляд, праві ті, які вважають, що рушійні сили цих процесів однакові. Однак через різницю у структурі й масштабів систем, в яких вони діють, необхідно вирізняти протилежні прояви цих рушійних сил. Тут проявляється, мабуть, основний закон діалектичного розвитку (діалектичного матеріалізму) – закон єдності й боротьби протилежностей.

Економічні зміни обумовлюють швидку інтернаціоналізацію виробництва, рухливість капіталу й економічну взаємозалежність, що посилюється. Технологічні прояви глобалізації містять у собі просторову реорганізацію виробництва, вільну міграцію промисловості через кордони, бурхливий розвиток фінансових ринків.

М. Портер [64] приводить наступні параметри глобалізації:

1. Зростаюча схожість країн: інфраструктура, виробництво й споживання, так само, як і принципи маркетингу, стають усе більш однорідними в усьому світі.

2. Динамічні глобальні ринки капіталу: національні ринки капіталу зливаються в єдиний глобальний ринок капіталів. Лібералізація фінансових операцій сприяє зростанню прямих іноземних інвестицій.

3. Зниження тарифних бар'єрів, розвиток торговельних угод й успіх переговорів у рамках двосторонніх і багатосторонніх угод привели до зниження рівня тарифного захисту й послабили протекціонізм у цілому, що привело до стрімкого зростання обсягів торгівлі.

4. Технологічна реструктуризація: технологічні рішення змінили структуру конкуренції, що привело до появи нових галузей - таких, як мікроелектроніка, інформаційна індустрія, біотехнології, розробка нових синтетичних матеріалів. Ці галузі перебувають під контролем основних учасників процесу глобалізації – великих транснаціональних корпорацій (ТНК). У середині 90 –х років 20 ст. ці корпорації контролювали до однієї третини світового ВВП.

5. Інтегруюча роль технологій: зниження транспортних витрат і розвиток комунікаційних технологій прискорили становлення фінансових ринків, передачу й збільшення обсягів інформаційного потоку. Найбільші ТНК все тісніше інтегруються у структури світового ринку в тому розумінні, що іноземні активи, продажі й зайнятість стають усе більше пов'язаними зі світовим ринком. Це приводить до формування міжнародних виробничих зв'язків і ланцюгів.

6. Нові глобальні конкуренти: поява нових учасників світових ринків (таких, наприклад, як країни Південно-Східної Азії) привела до інтенсифікації конкуренції в рамках міжнародного поділу праці.

Виходячи з теорії розвитку послідовних і паралельних систем, ці риси глобалізації є проявом ефектів структуризації.

Таблиця 1.3.1 - Основні риси процесу глобалізації і особливості їх прояву

Риси глобалізації	Їх прояв
Глобалізація фінансів і володіння капіталом	Дерегулювання фінансових ринків, міжнародної мобільності капіталу, зростання числа поглинань і злиттів, глобалізація участі в акціонерному капіталі
Глобалізація ринків і конкурентних стратегій	Інтеграція ділової активності у світовому масштабі, перенесення видів діяльності за кордон (включаючи НДДКР і їх фінансування), глобальний пошук сировинних матеріалів, формування стратегічних альянсів
Глобалізація технологій, зв'язування НДДКР і знання	Технологія є головним каталізатором: зростання використання інформаційних технологій і телекомунікацій дозволяє компаніям створювати глобальні мережі в самій фірмі, так само як і між фірмами
Глобалізація певних життєвих укладів і споживчих стандартів	Трансферт і трансплантація переважаючого на Заході життєвого укладу. Вирівнювання споживчих смаків і переваг. Роль засобів масової інформації. Трансформація культури в "культурну їжу", "культурні продукти" – Правила ГАТТ/ВТО, застосовні до контролю над культурними потоками
Глобалізація регулятивних процедур і систем управління	Скорочення ролі національних урядів і парламентів. Спроби створити нове покоління правил, норм й інститутів для системи глобального управління
Глобалізація як політична уніфікація світу	Державно-центристський аналіз інтеграції світових співтовариств у єдину глобальну політичну й економічну систему, що здійснюється певною домінуючою силою

У табл. 1.3.1 наводиться зв'язок між ними. З таблиці стає зрозумілим, що глобалізація являє собою злиття в одне ціле транснаціональних процесів і внутрішніх структур, що дозволяють економіці, політичній системі, культурі й ідеології однієї країни проникати в іншу країну. Але в кожному разі, вона бере свій початок у реорганізації виробництва в ході міжнародної торгівлі й інтеграції фінансових ринків.

Це природне положення речей впливає з величезної інституційної різниці таких категорій, як розвиток технологій, промислове виробництво, виробництво продуктів сільського господарства. Якщо початкові переділи цього виробництва більш менш вирівнялися за якістю в різних країнах, то більш високі переділи – відрізняються дуже значно.

Глобалізація у сфері торгівлі доповнюється зростанням світових обсягів прямих іноземних інвестицій. Але знову ж, як і у випадку з високотехнологічним виробництвом, глобалізація фінансів торкнулася тільки невеликої групи розвинених країн: 81% прямих іноземних інвестицій, доводиться на північні країни з високим життєвим рівнем - США, Великобританію, Німеччину, Канаду, в результаті чого концентрація капіталу в цих країнах збільшилася за чверть століття на 12%.

Також слід мати на увазі, що для окремо взятої країни або групи інвесторів політика нарощування іноземних інвестицій є вигідною на короткому інтервалі часу. А з погляду економічної рівноваги великих регіональних систем вона приводить до кількісного і якісного розбалансування її елементів, враховуючи значну рухливість інвестицій (величезні суми коштів йдуть так само швидко, які приходять). Це веде до нестабільності системи й навіть до її краху. Яскравий приклад тому – підйом і крах економік групи азіатських країн в 90 – х роках 20 ст.

Існують також точка зору, що головним проявом глобалізації є не збільшення прямих іноземних інвестицій і торгівлі, обміну, здійснюваних ТНК, а поширення ними уніфікованої практики й стандартів ведення бізнесу. Процес уніфікації і стандартизації елементів великих регіональних систем і

окремих країн супроводжується поширенням американо-англосаксонської корпоративної культури, принципів організації виробництва, збуту, стандартів фінансового обліку й звітності, торговельних законів і прав інтелектуальної власності.

Під впливом процесу глобалізації держави стають об'єктами швидких економічних змін, які здатні в короткий термін девальвувати легітимність уряду. Дійсно, фінансовий потік приватних інвестицій із розвинених країн в країни, що розвиваються, збільшився. Але невдовзі виявилось, що величезні суми йдуть так само швидко, як і приходять, якщо економічна ситуація в даній країні починає втрачати свою привабливість з погляду можливості одержання надприбутків. У дуже короткий термін приватний капітал покинув у 2000 р. Таїланд, потім Південну Корею, потім Індонезію, викликавши в кожній з цих країн шок національного масштабу.

Варто також мати на увазі, що винайдені фінансові інструменти для оптимізації грошових потоків і стабілізації ринків при здійсненні виробничої діяльності, переважно у вигляді цінних паперів, у руках спекулянтів можуть серйозно розгойдувати наявні економічні структури.

Глобалізація, крім економіки, охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства - культуру, безпеку, екологію, інформаційну діяльність тощо. З іншого боку, не кожній країні вдається скористатися благами глобалізації: цим процесом практично не затронуті Африка, майже вся Латинська Америка, весь Близький Схід, крім Ізраїлю, величезні простори Азії. Навіть в окремо взятих країнах зона дії сил глобалізації обмежена. Наприклад, в Італії у сферу її впливу входить лише північна частина країни, а в Мексиці переважна більшість американських складальних підприємств перебувають у вузькій прикордонній зі США смузі.

Таке положення стає зрозумілим, якщо звернутися до принципів балансування систем, розроблених у технодинаміці. Якщо спробувати додати в змінну й послідовну систему новий елемент, відмінний від наявних за якістю, то це завжди приведе до негативного для системи результату.

Особливо рельєфно цей ефект проявляється в послідовних системах. Наприклад, незважаючи на те, що переведення частини виробництва в менш розвинені країни спочатку приносить величезні прибутки, але у тривалій перспективі такий поділ праці може серйозно порушити роботу ТНК.

На думку ряду дослідників, дії ТНК реалізують процес глобалізації як "вбудовану в соціум конструкцію". З іншого боку, глобалізація може представлятися як логічна й неминуча кульмінація розвитку потужних тенденцій працюючого ринку. Таким чином глобалізація здобуває свою другу властивість - ідеологію. У такій конструкції глобалізація бачиться як комплекс сил і політики, спрямованих на підтримку згаданих тенденцій і розцінюється як неминучий і в довгостроковому періоді вигідний (для деяких її учасників) процес. Однак у кожному разі процес глобалізації – це процес насамперед технологічного й економічного характеру.

Нижче виділимо й прокоментуємо з погляду теорії технологічних систем і концепції повномасштабного технологічного комплексу кілька основних наслідків глобалізації:

1. Зростання динамізму світової економіки. У результаті глобалізації світова економічна система, що складається з набору взаємозалежних країн, перетворюється в єдиний світовий ринок, де дія ринкового механізму забезпечує більш динамічне і мобільне її функціонування. Динамізму світової економіки сприяє також зростання торгівлі. Особливо важливу роль відіграє зростання торгівлі послугами, включаючи фінансові, юридичні, управлінські, інформаційні й всі види "невидимих" послуг. Крім цього, мільйони людей мають можливість одержувати передову освіту в різних країнах світу, які є лідерами у своїх галузях і сферах. У цілому це приводить до поширення технологій, управлінського досвіду, корпоративної культури, знань в області менеджменту й маркетингу. Глобалізація світової економіки веде до подальшого зростання продуктивності праці на основі науково-технічного прогресу. Так, з одного боку, транснаціональні злиття й альянси, що відбуваються, дозволяють досягти необхідного ступеня концентрації

фінансових і трудових ресурсів для здійснення перспективних НДДКР. З іншого боку, масштаби виробництва дозволяють впроваджувати ці нові винаходи в серійне виробництво. Тут ми бачимо прояв ефекту економії витрат на науку й НДДКР у паралельній системі.

2. Посилення нерівномірності розвитку світової економіки.

По-перше, відбувається зростання і експансія малого числа економічно розвинених країн, які беруть максимальну участь у процесах глобалізації. Брати участь у процесі повноцінно цій групі країн дозволяє розвиненість ринкових механізмів, конкурентоздатність продуктивних сил, висококваліфікована робоча сила, сильна промислова й технологічна база економіки. Фактично тут проявляються принципи кількісного і якісного балансування елементів системи. У сформованій міжнародній системі на країни "тріади" (США, ЄС, Японія) припадає 73% прямих іноземних інвестицій, 76% міжнародної торгівлі, близько 88% нових патентів і більше 90% користувачів глобальної мережі Інтернет.

По-друге, з'явився ряд країн, яким вдається адаптуватися до процесів глобалізації і лібералізації, вони досягають стрімкого, але нестабільного зростання.

По-третє, більшість країн, які виявилися нездатними брати участь у глобалізації повноцінно, піддані перспективі маргіналізації і руйнування. У цій ситуації розвинені країни виробили відповідний механізм накопичення свого багатства: збільшення споживання їхніх ресурсів на світових ринках породжує в цих країнах зростання людського капіталу, продуктивності праці, розвиток науки й нових технологій. Таким чином, структура міжнародного поділу праці, що складається у процесі глобалізації, є безперспективною для великої кількості країн, які розвиваються. У випадку подальшого розвитку енергозберігаючих, біо- та інших технологій ситуація може погіршитися ще більше. У цілому конкурентоздатність постсоціалістичних країн і країн, що розвиваються, невисока через низький рівень розвитку виробничих ресурсів,

їхньої технологічної відсталості й загальної зміни в галузевій структурі світової економіки на користь високотехнологічних виробництв.

3. Зростання глобальної нестабільності світової економіки. В умовах взаємозалежності сповільнення зростання і кризи в одній країні легко поширюється на інші країни, регіони або на світову економіку. Таким чином, глобалізація посилює нестабільність усієї світової економіки. Фінансова нестабільність сьогодні одна з найбільш гострих проблем світової економіки. Впровадження нових технологій, лібералізація, відрив фінансових потоків від реальних потреб економіки, внутрішньо властивих фінансовим ринкам, тенденція доспекулятивного поведіння перетворюють всю фінансову систему в "казино", де гра йде на нічого не варті боргові зобов'язання, на які перетворилися паперові гроші.

Фінансова лібералізація і дерегулювання банківської сфери відокремлює фінанси від міжнародної торгівлі й інвестицій. Далекий від досконалості і процес інвестування капіталів у виробничу сферу. З іншого боку, незначна частка закордонних вкладень інституціональних інвесторів розвинених країн, які направляють у постсоціалістичні країни і країни, що розвиваються (3-4% закордонних вкладень Великобританії, 2% - США, континентальної Європи і Японії), здатна визначати економічну ситуацію у цих країнах. В умовах постійного ринкового тиску підтримка внутрішньої економічної стабільності для більшості країн виявляється дорогою справою. Будь-яке економічне рішення уряду із захисту національної економіки від ринкового тиску негайно виливається в різке коливання валютних курсів і відтік капіталів.

4. Зміна ролі суб'єктів світової економіки. По-перше, міняється роль держави. У цілому, значення окремо взятої держави, яким би потенціалом вона не володіла, знижується. Якщо розвинені країни зберігають здатність здійснювати контроль над внутрішніми й міжнародними економічними процесами, то в країнах, що розвиваються, відбувається звуження самостійності й політичної волі національних урядів у веденні власної економічної політики.

По-друге, посилюється роль міжнародних економічних інститутів. Існуючі угоди (наприклад, у рамках ВТО) потребують від країн-членів відповідності їхнього національного законодавства й політики міжнародним стандартам. Таким чином, все більша частина національної економічної політики формується під час переговорів у рамках ВТО, МВФ і Всесвітнього Банку. У такому вигляді проявляються принципи кількісної і якісної збалансованості елементів і прямого активного управління розвитком.

Розвал Бреттон-Вудської системи, що базувалася на принципах міждержавного регулювання валютно-фінансової сфери, не супроводжувався відповідною трансформацією інституціональних структур, які забезпечували б стабільний і збалансований розвиток світової фінансової системи.

По-третє, відбувається концентрація і монополізація економічних ресурсів і влади транснаціональними компаніями й транснаціональними фінансовими фірмами й фондами.

Все це є проявами ефекту падаючої ефективності послідовних вкладень у розвиток елементів системи. Кожне наступне вдосконалення елемента вимагає більших ресурсів при однаковому прирості продуктивності. Держави, особливо з нестійкими економічними системами вже не здатні опанувати такі вкладення самотужки.

Сьогодні ТНК контролюють від однієї третини до половини світового промислового виробництва, понад половину міжнародної торгівлі, близько 80% світового банку патентів і ліцензій на технології і ноу-хау.

5. Посилення інтеграційних процесів на регіональному рівні. На сьогодні найбільш явно тенденції регіоналізації виявилися у країнах трьох економічних зон, які одержали назву "тріада". Ці країни (як елементи системи) близькі за своїми якісними й кількісними характеристиками.

Європейський економічний простір цілком самодостатній: країни Європейського Союзу мають збалансовану зовнішню торгівлю, не допускаючи дефіциту в експорті й імпорті, насамперед, високотехнологічної продукції є найбільшими у світі експортерами, в рамках співтовариства

відсутні різкі розходження у рівні економічного розвитку окремих регіонів, всі країни мають відносно уніфіковані механізми регулювання економіки та розвинуту систему підтримки соціальних стандартів. Останнім часом досить активним регіональним угрупованням поза Європою стала організація ASEAN. При цьому новий азіатський регіоналізм більш стрімко розвивається у сфері фінансів, ніж торгівлі. Проте ряду азіатських країн буде потрібно принаймні, десять років, щоб створити впливовий регіональний економічний блок. А з урахуванням умови повномасштабності технологічного комплексу з обов'язковим елементом розвитку підсистеми освіти і науки цього часу явно не вистачить.

Країни Американського континенту також роблять серйозний упор на регіоналізацію. У світлі її посилення зростання конкуренції з боку країн ЄС і Східної Азії США шукають додаткові джерела зміцнення своїх позицій. Створено зону вільної торгівлі Америки (ФТАА), загальний ВВП якої склав близько 13 трлн. дол. Створення глобалізованого світового порядку припускає не стихійне його формування, а організація побудована на основі ряду фундаментальних принципів, найважливішими з яких є: високий рівень економічного розвитку країн, що інтегруються або їхня здатність досягти такого в найближчому майбутньому через гармонічне приєднання до розвиненого світу, в тому числі ціною втрати окремих елементів свого національного суверенітету. Тільки там, де національні економіки досягають високого рівня самоорганізації, відбувається їхнє органічне вливання в глобальну економіку.

6. Зростання глобальної конкуренції, зміна її характеру. Сьогодні у світі відбувається постійний переділ сфер впливу. Головною формою боротьби стає акцент на технологічну перевагу й лобіювання вигідних правил і умов для свого поля діяльності через світові економічні організації. Звідси й зростання активності міжнародних економічних організацій націлених насамперед на подальше зняття існуючих бар'єрів. У цілому постсоціалістичні країни і країни, що розвиваються, втрачають основний

стимул до глобалізації – „ефект дифузії” економічної активності, технологій, досвіду організації роботи, розвитку людського потенціалу.

7. Розмив культурної ідентичності окремих країн. Сьогодні ми є свідками того, що масова культура окремих західних країн широко розповсюджена у світі. Має місце певна експансія західних цінностей, західної культури, західного способу життя. Це може призвести до розмивання культурної ідентичності багатьох країн. Збільшення культурного впливу окремих груп держав є одним з важливих наслідків процесів глобалізації.

Глобалізація як процес підкоряється багатьом закономірностям. Багато ефектів і закономірностей розвитку технологічних систем стають зрозумілими при розгляді ефектів глобалізації.

Відправною точкою аналізу виступає економічна система, що припускає певний тип соціального порядку. Останній являє собою поєднуючу в собі дисциплінарний і консенсуальний елементи цілісну систему правил і норм, прийнятих учасниками, які складають цей порядок.

Розходження в економічних системах визначаються ступенем розходження соціальних порядків, що лежать в їхній основі і їхній етико-нормативній складовій.

На переконання німецького дослідника Хеттне, існують три моделі регіональних утворень: торговельні коаліції, військово-політичні силиві блоки й транснаціональні формації, як результат регіоналізації знизу, що створює регіональну ідентичність.

Регіоналізація припускає рух до гомогенізації, конвергенції учасників інтеграційного процесу відносно ряду вимірів, де серед найбільш важливих культура, безпека, економічна політика й політичний режим. „Новий регіоналізм” – це вираження багатополюсного світового порядку, інтеграційний феномен, що поширюється по усьому світу, зміст якого – економічна взаємозалежність, більша вага позитивної інтеграції (тобто політичної участі), культурна й комунікативна гомогенність і, в остаточному

підсумку, "регіональна ідентичність". Формування останньої – найвищий ступінь регіональної інтеграції, фінальний пункт в оригінальній шкалі регіональної інтеграції, розробленої Хеттне, де окремий регіон може розглядатися в плані здатності діяти в якості самостійного учасника.

Більш високий ступінь регіоналізації припускає більш високий ступінь економічної взаємозалежності, комунікаційної, культурної гомогенності, когерентності, здатності до ефективних дій, особливо, в здатності долати конфлікти.

Хеттне пропонує нову концепцію - "регіонності", що слугує вимірювальним інструментом при аналізі ступеня інтеграційної взаємодії. У її центрі - п'ять векторів, свого роду вимірювальна шкала регіональних утворень як політико-економічних суб'єктів:

1. Регіон як географічна й екологічна одиниця, обмежена природними границями (наприклад, Європа від Атлантики до Уралу);

2. Регіон як соціальна система, що припускає транслокальні відносини соціального, політичного, культурного й економічного порядку. Взяті в комплексі ці відносини констатують "регіональний комплекс".

3. Регіон як організоване співробітництво в культурній, економічній, політичній або військовій областях.

4. Регіон як регіональне цивільне суспільство, що з'являється тоді, коли організаційна структура сприяє розвитку процесів соціальної комунікації і конвергенції цінностей у рамках усього регіону в цілому.

5. Регіон як історичне утворення з особливою ідентичністю і потенціалом його учасників.

Хеттне розглядає регіон як транснаціональну формацію, що виражає регіональну ідентичність і схоже з націоналізмом. У такому розумінні – це "розширений націоналізм", що відповідає "новому регіоналізму", який несе деяку агресію стосовно інших регіонів.

Фундаментально "новий регіоналізм" може бути визначений як концепція світового порядку, оскільки будь-який процес регіоналізації, що

протікає окремо, має цілком певні системні наслідки в рамках світової системи в цілому, це особливо характерно для умов глобалізації світової економіки. Регіоналізація являє собою нелінійний і комплексний процес змін на трьох рівнях – макроструктурному рівні світової системи, рівні міжрегіональних відносин і внутрірегіональної організації. Представлена у такий спосіб регіоналізація є комбінованим продуктом глобальних і національних змін.

"Новий регіоналізм" розглядається як багатомірний процес регіональної інтеграції, що включає економічний, політичний, соціальний і культурний аспекти. Це одночасно і позитивна концепція, що підсумовує останні трансформаційні тенденції, і нормативна позиція, яка актуалізує ці тенденції в рамках концептуального бачення нового світового порядку. Це свого роду сукупність, а не єдина політика, будь то економіка або зовнішня політика. Концепція виходить за рамки вільної торгівлі, що являє собою зв'язування, зчеплення раніше більш-менш розрізнених ринків у функціональну єдину економічну одиницю. Але сьогодні це скоріше політична амбіція створення територіальної ідентичності й регіональної зв'язаності.

Регіоналізація світової економіки є процес формування декількох певною мірою самодостатніх блоків. Кінцевим вираженням цього процесу є створення регіонів-держав, що приходять на зміну національним державам.

Коли припустити, що розглянуті закономірності регіоналізації й глобалізації в достатній мірі об'єктивні, то вони обов'язково будуть знайдені в процесі практичного розвитку складних міжкраїнних конгломератів. Яскравим прикладом феномена регіоналізації як прояву закономірностей розвитку виробничих систем служить створення і розвиток ЄС.

Проста концепція довіри до реформ може бути сформульована в наступному вигляді. Успіх реформ залежить від поведження економічних агентів, які міняють світоустрій, будучи впевненими, що нова система стимулів, створених у результаті реформи, збережеться протягом певного періоду часу. У цьому зв'язку до інституціональних інновацій або

економічної політики може бути віднесена як суспільно-суб'єктивна, до деякого ступеня імовірісна віра в те, що та чи інша міра в дійсності буде проведена і її спрямованість не зміниться протягом певного періоду часу. У виразі інтеграції в регіональні угруповання, де членами є більш сильні партнери, уряд країни, що здійснює реформу може діяти в трьох напрямках:

По-перше, регіональна інтеграція вимагає, щоб уряд продемонстрував прихильність узятим на себе цілям і зобов'язанням членства в угрупованні.

По-друге, прийняті зобов'язання, які припускають інституціональні зміни, різко обмежують простір для довільної зміни політики.

По-третє, прийняті зобов'язання і загроза застосування санкцій змінюють структуру стимулів і спонукальних мотивів уряду. У свою чергу, країна-ініціатор створення угруповання являє собою свого роду "якір" для реформи державного апарата й національної правової системи в країнах-кандидатах, що необхідно для створення і підтримки стабільних регульованих правил в економіці й ефективній адміністрації, здатної служити посередником між різними групами інтересів.

Макрорегіон на початкових етапах свого розвитку, що складався як загальний ринок схожих за структурою економік, повинен ставати економічно і політично гетерогенним за своєю архітектурою. Дослідження процесів регіональної інтеграції показують, що різниця економічних потенціалів може бути скорочена за допомогою розширення конкретних практик інтеграційної взаємодії - торгівлі, інвестицій, створення спільних виробництв, а також вживання законодавчих заходів, що діють на наднаціональному рівні макрорегіону.

Економічна інтеграція розглядається як головний засіб скорочення нерівності в рівні доходів між економіками країн - учасників. Однак "ланцюгова реакція" технологічної модернізації матиме місце тільки в тому випадку, коли ринкові інститути в учасників будуть близькими за своїми характеристиками. Один із шляхів досягнення цього – прийняття уніфікованих норм законодавства. Кількісні оцінки говорять про те, що це

приведе до додаткового зростання ВВП за рахунок зниження премії за ризик для інвесторів і підвищення ступеня довіри до реформ, проведених у країнах з перехідною економікою.

Регіональна інтеграція охоплює ціле коло відносин структурного характеру, зачіпаючи не тільки системи господарства й політичної організації, але й сферу знання та ідей. Входження в макрорегіон є одночасно процесом реконструкції політико-економічної системи країни, що інтегрується. Однак слід завжди мати на увазі, що ніякі зовнішні фактори не зможуть служити заміною ефективній і послідовній політиці національних урядів-кандидатів відносно економічних реформ.

Необхідно підкреслити важливість ефектів середовища технології при проведенні макрорегіональної політики. Для цього треба враховувати не тільки кількісні, але і якісні показники розвитку того чи іншого суб'єкта економічних відносин. На жаль, вся макроекономічна статистика будується на аналізі саме кількісних показників, а перехід до якісних показників здійснюється емпірично на основі моделей. Яскравий приклад, коли неухильність до якісних характеристик привела до величезних втрат часу й капіталу, це об'єднання Німеччини.

Якщо кількісні показники господарських суб'єктів Західних і Східних земель відрізнялися в 1,5-2 рази, то якісні – в десятки разів. Відповідно до теорії технологічних систем, при однаковій якості можна кількісно оптимізувати за один раз один або кілька елементів, і це не завдасть серйозної шкоди всій системі (ефект паралельної системи). А от для якісного підйому, через сильну зв'язаність елементів між собою, потрібно розвивати їх всі разом (ефект послідовної системи). Через це виходить, що в розвиток Західних земель треба було вкладати набагато менше інвестицій, а в розвиток Східних земель не тільки більше, але й довше й зовсім за іншими критеріями.

Висновок: якщо розрив у якісних показниках країни, що “доганяє” співтовариство, значний, то спроба інтеграції цієї країни в єдину структуру співтовариства приречена на провал, або пов'язана з величезними

вкладеннями інвестицій. І навпаки, тільки близькі за якісними показниками країни можуть ефективно поєднуватися в макрорегіони.

Розрахунок таких "кількісних" й "якісних" показників (у нашій термінології вони відповідають "технологічній озброєності" й економічному рівню технології") для країн можливий, але сполучений з рядом труднощів. Макроекономічна статистика не дає необхідних даних, тому що побудована на інших моделях агрегування показників, а одержання об'єктивної інформації на мікрорівні вимагає значних вкладень. З цих теоретичних позицій варто розглянути досвід Японії. На початку XX ст. Японія перебувала в глибокій кризі. Зазнавши поразки в економічному протистоянні з розвиненими в технологічному плані країнами, вона піддається тиску з боку економік країн Азії й змушена була боротися з Китаєм за роль регіональної наддержави. Японські лідери прагнуть орієнтуватися на зростання ефективності виробництва стандартних індустріальних благ, не усвідомлюючи, що необхідно розвивати інші дві частини повномасштабного виробничого комплексу країни - науку й освіту.

Історія економічного прогресу Японії після другої світової війни являє собою ідеальний приклад моделі „доганяючого” розвитку. Їй вдалося використати на цьому шляху всі переваги, що випливають із положення високорозвиненої індустріальної країни, яка перебуває в оточенні держав, що формуються, забезпечити гігантський приплив фінансових ресурсів і безпрецедентний імпорт самих передових технологій.

Однак у той же час приклад Японії як країни, що досягла одного з найвищих у світі показників за розмірами ВВП на душу населення, за рівнем життя, ступенем технологічного забезпечення промисловості, свідчить і про те, що вона не стала державою, яка саморозвивається. Досвід Японії також показує, що у світовій економіці сьогодні не може домінувати країна, яка не є потужним джерелом технологічних нововведень і не має позитивного сальдо в торгівлі з іншим світом патентами, винаходами, технологіями й засобами їхнього створення. Японська промисловість формувалася в умовах, коли

доступ до технологій об'єктивно був легким й додатково полегшувався за допомогою політики, що проводилася міністерством зовнішньої торгівлі й промисловості.

1.4. Інтеграційна стратегія України

З набуттям незалежності великі надії покладалися на входження України в Європейське співтовариство. Але для входження в ЄС одного бажання виявилось недостатньо. Сьогодні вже можна констатувати, що в Україні "великого стрибка" до стандартів заможного європейського життя не вийшло і розплачуватися за це доводиться не тільки відсотками по західних кредитах, а й стрімким і масовим зубожінням населення. При відсутності визначеної і досконалої стратегії склалася певна закономірність - будь-яка тактична мета доводить і це що наочно демонструє наша практика, до абсурду з діаметрально протилежними результатами. Після проголошення курсу на європейську інтеграцію Україна з кожним роком за рівнем і якістю життя, розвитком економіки, освіти й науки в кращому разі топчеться на місці, якщо не сказати більше.

При цьому вона має високу питому вагу ефективної території в загальній площі країни. Якщо виключити дві євразійські держави - Росію і Туреччину, то Україна є самою великою за площею (604 тис. кв. км) державою. Її територія простягнулася з півночі на південь майже на 900 км, а із заходу на схід - на 1300 км. Ближче до західної границі України розташований географічний центр Європи. Більшу частину території країни (95%) займає Східноєвропейська рівнина й тільки на заході й крайньому півдні розташовані гори зі зручними перевалами. Компактна й освоєна територія країни характеризується відсутністю екстремальних умов життєдіяльності. В Україні розташований самий великий масив чорноземів. Природні ландшафти відрізняються своєрідністю і красою.

Майже середнє положення України між Північним полюсом й екватором і близькість теплої моря створюють сприятливі комфортні умови для життя людей і господарської діяльності, включаючи вирощування продовольчих культур. Багаторічна середня температура січня - 5, липня +20°C.

Поряд з цим в позитивному природно-географічному положенні можна відмітити деякі „несподівані” сюрпризи. В Європі географічна північ не збігається з "полюсом" холоду. На півночі Європи розташоване незамерзаюче Норвезьке море, а на півдні України - замерзаюче Азовське море. Найбільш холодними зимами серед ефективних територій відрізняється північний схід України (Слобожанщина), де середня температура січня досягає - 8°C, що нижче, ніж в Осло, Стокгольмі й Хельсінкі. Південна Європа й більша частина Західної мають середньомісячну температуру січня вище нуля градусів. Україна лідирує в Європі й за суворістю клімату (різниці між літньою і зимовою температурою), значна частина сільськогосподарських угідь розташована в зоні ризикованого землеробства.

Розглянемо, яке місце Україна займає в міжнародному поділі праці в Європі. Ніша машинобудівного цеху вже заповнена колишніми соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи. Базові галузі господарства України - чорна металургія й вугільна промисловість - не конкуренти на континенті. Тут за виробництвом сталі лідирують Німеччина й Італія, електроенергії - Німеччина, Франція і Великобританія. За видобутком вугілля виділяються Німеччина й Польща, а залізної руди - Швеція.

Не більш як міф є уявлення про Україну як продовольчу житницю Європи. Незважаючи на наявність родючих чорноземів, їхня продуктивність знижується внаслідок ерозії, підтоплення, засолення і підкислення ґрунтів. Протягом тривалого часу Україна буде асоціюватися на Заході із Чорнобильською катастрофою. І навряд чи хто буде вдаватися в подробиці про площу й географію радіонуклідного забруднення сільськогосподарських угідь. Європейський громадянин, який живе в достатку, дуже чутливий до

свого здоров'я і педантичний по відношенню не тільки до рецидивів "коров'ячого сказу". В Європі за виробництвом зерна лідирує Франція, картоплі - Польща, молока - Німеччина й Франція, яловичини - Франція і Німеччина, свинини - Німеччина й Іспанія. Україна експортує зерно, цукор і соняшникову олію. Але український цукор на зовнішньому ринку дорожче польського й аргентинського.

Міркування про високі українські технології та інноваційні проекти не завжди підтверджені конкретними справами й не викликають масового інтересу ділових кіл Заходу. Міф про приреченість на європейську й північноатлантичну інтеграцію може бути розвіяний лише в тому випадку, якщо країна переконливо покаже й доведе європейцям своє місце в міжнародному поділі праці й економічній інтеграції на континенті.

З розпадом соціалістичного табору і СРСР відбулося виникнення економічного феномену, що не має якісного теоретичного пояснення в сучасній економічній теорії, феномен перехідних, трансформаційних економік, що охоплюють велику групу постсоціалістичних і постколоніальних країн. У цей групі перехідних економік за результатами "економічного забігу" довжиною в 18 років - 1990-2008 р. визначилися свої лідери й аутсайдери. На жаль, Україна опинилася в аутсайдерах.

Останнім часом з'явилися роботи з аналізу причин економічного відставання України від країн ЦСЄ, - див. [19, с. 3-14; 3, 10, 11, 57, 58, 66, 69].

Зовнішня політика України спирається на чотири базисних умови:

- багатовекторність, обумовлена геополітичною ситуацією України (між РФ і НАТО) з урахуванням геополітичних інтересів „глобальних гравців”: РФ, ЄС і США;
- європейська спрямованість зовнішньої політики;
- позаблоковий статус - військовий нейтралітет;
- власна політика усередині СНД.

Загальноприйнятим вважається "європейський вектор" інтеграції України, вона як суто європейська країна, повинна стати складовою частиною

Європи (Європейського союзу). Але багато українських дослідників стверджують, що інституційні розходження, розрив у рівнях економічного розвитку України і країн Центральної і Східної Європи, тенденція його нарощування в середньостроковій перспективі (найближчі 10-15 років) - не залишають шансів Україні інтегруватися в ЄС. Звідси впливає розрив у зовнішньоекономічних цілях, що декларуються, і можливостях їхнього досягнення, тобто помилковість стратегії як такої [11, с. 83-89; 3; 44; 58].

Тут виникає наступне принципове питання: чи ефективна нинішня зовнішня інтеграційна стратегія України, чи ні? Необхідність точної і теоретично обґрунтованої відповіді визначається гостротою поточного геополітичного моменту. Існують досить об'єктивні думки, що впливові сусіди України - ЄС, РФ, США (як глобальний гравець), їхні економічні інтереси й прямо протилежні військово-політичні концепції практично не залишають Україні не тільки можливості реалізувати власну інтеграційну стратегію, але й можливість будь-якого маневру.

Для відповіді на поставлене вище запитання потрібно використати закони розвитку складних систем. Це дає можливість сформулювати умови розвитку України як самостійної національної держави й основні умови стратегії її економічного зростання. Порівняння результатів економічного розвитку колишніх партнерів по соціалістичному табору - країн Центральної і Східної Європи й пострадянських, нині - нових незалежних держав, що входять у СНД, дають багатий матеріал для міркувань і аналізу дослідникам-економістам. За 17 років системної трансформації перші з них повернулися до макроекономічних показників 1989-1990 рр., а деякі перевершили їх. Україні ж, та іншим пострадянським республікам до них ще дуже далеко. На 1 січня 2007р. ВВП України становив близько 40% від рівня 1990р., тобто скоротився на 60%, тоді час як чисельність населення скоротилася тільки на 5%. Подушовий дохід упав більш ніж в 2 рази. Такий розвиток подій і протилежний результат реформ потребує якісного аналізу і відповідних теоретичних і практичних висновків. В Україні, Росії та в інших країнах така

робота вже проведена [3, 9, 8, 16, 49, 50, 58, 61]. Якщо узагальнити результати цих досліджень, то можна зробити наступні висновки:

- сучасна економічна теорія перебуває в кризі [41, с. 26];
- трансформаційні процеси не мають теоретичної бази [66, с. 86], а національні уряди слабо уявляють собі те, що відбувається в суспільстві й економіці, які причини негативних процесів, і що потрібно конструювати, яку модель суспільного устрою розглядати [10, с. 5].

Ряд дослідників проводять пряму паралель і залежність між досягненнями у формуванні й закріпленні демократичного плюралізму в політичній системі і реформами, які привели до економічного зростання в країнах ЦСЄ [3, с. 148-139; 19, с. 5; 76, с. 19].

В Україні суспільство одержало іншу траєкторію та інші результати економічного розвитку, а політична система набула іншу форму вираження: не парламентську республіку й не президентську республіку, а парламентсько-президентську з надмірною концентрацією виконавчих і законодавчих функцій у президента, який водночас не несе ніякої відповідальності за дії влади [10, с. 14-16; 37, с. 38].

Фактично формулюється і обґрунтовується висновок про недостатню лібералізацію політичного устрою й пов'язану з цим недостатню суспільну самоорганізацію. Система президентського правління - це система домінування виконавчої влади внаслідок відсутності достатнього суспільного контролю, що приводить до напівавтаркічної основи формування і реалізації макроекономічної політики. Напрошується висновок про те, що для досягнення стану економічного зростання Україні потрібно реструктурувати політичний устрій у бік формування системи суспільного контролю за виконавчою владою у вигляді легітимної й нормально функціонуючої опозиції як у суспільстві, так і в парламенті, у тому вигляді, як це було в країнах ЦСЄ [19, с. 9]. З іншого боку, існує цілком обґрунтована думка про те, що деструктивні економічні результати реформ - результат слабкості

виконавчої влади [45]. І для зміни ситуації потрібне посилення регулюючої і контролюючої ролі держави [66, с. 85-90].

Можливість визначити й теоретично обґрунтувати правильне рішення в даній ситуації - це фактично буде відповідь на вихід з тупика сучасної трансформації українського суспільства: інституційної й економічної складових реформ. Практично мова йде про інституційну складову концепції економічного зростання України - її інтеграційної стратегії випереджаючого розвитку.

Для обґрунтованої відповіді на це запитання треба порівняти стани політичного устрою суспільних систем країн ЦСЄ й України і зробити аналіз на базі положень теорії суспільного розвитку, трансформації і самоорганізації.

Для досягнення стану економічного зростання необхідне конструювання механізму формування і реалізації ефективної, оптимальної макроекономічної політики в довгостроковому періоді часу, що забезпечується наявністю в суспільному устрої ефективної політичної системи, а також механізмом самоорганізації суспільної системи.

Інтеграційна стратегія економічного зростання і випереджаючого розвитку повинна мати завдання й цілі не тільки інституційного характеру, але й макроекономічного.

Економічна думка нагромадила в якісному відношенні досить вагомий кількість робіт в області економічного зростання. Відомий російський економіст Р. Нурєєв у журналі "Питання економіки" опублікував цикл статей, присвячених цій проблемі, де узагальнив практично всі моделі економічного зростання [59-63]. Найбільш відома з них - це модель економічного зростання Р. Солоу. У моделі названі три фактори, що лежать в основі економічного зростання: праця, капітал, технологічний потенціал. Досліджені умови стабільного економічного зростання - золоте правило капіталоозброєності економіки і показана залежність високих темпів економічного зростання від самого динамічного фактора - технологічної озброєності.

Для цілей аналізу тенденцій в економіці України ми виділяємо два базових елементи в роботі Солоу. Перший - це набір факторів, другий - золоте правило капіталоозброєності.

Зниження чисельності населення України на 5% [47], низький рівень оплати праці, високий ступінь безробіття - низька зайнятість й, нарешті, податкова політика, що стимулює втрату інтересу населення до праці й заощадження [40, с. 43] в сукупності знецінюють перший фактор - працю. Можна стверджувати, що сьогоднішня макроекономічна політика не забезпечує зростання кількості і якості праці в масштабах економіки країни. Модель економічного зростання України має убутний фактор праці й за кількістю, й за якістю.

Загальноприйнятим вважається, що в Україні в значних масштабах існує витік національного капіталу за кордон. За непрямыми і приблизними оцінками ця цифра коливається в межах 18-20 млрд. дол. США [18, с. 23]. Причини цього явища наводяться різні: від політичної нестабільності й страху власників експропріації їхнього капіталу - до неадекватної податкової політики держави, в тому числі адміністративна сваволя. Члени суспільства, які мають високий дохід, не хочуть його декларувати в основному з метою не привертати до себе уваги в суспільстві з низьким національним і подушним доходом.

Головною причиною, що виводить капітал за межі національної економіки, є існуюча податкова політика. На жаль, податкова політика, за оцінкою фахівців, не стимулює населення до активної праці й заощаджень, а підприємства - до інвестицій [39]. Якщо порівнювати рівень і кількість податків в Україні й розвинених країнах, то побачимо, що вона відповідає середнім показникам (табл. 1.4.1). Якщо розглядати структуру податків та їхній розподіл, то очевидно, що рівень податкового навантаження на економіку зашкалює за максимум, тобто становить близько 50% і вище від ВВП [17, с. 8-9; 40, с. 43]. А якщо оцінити структуру формування бази оподатковування (що й в якому порядку в податковому обліку належить до

витрат, і що - до доходів), то рівень податкового вилучення із коштів підприємств становить дуже високий відсоток [36; 40, с. 43]. До цього потрібно додати частоту (в Україні - 4 рази на рік) і порядок відрахувань податків. Фактично ситуація така, що платник податків змушений кредитувати державний і місцевий бюджет.

Таблиця 1.4.1 - Структура податків у провідних країнах світу*(%)

Види податків	США	Німеччина	Велико-британія	Швеція	Україна
1. Прямі податки	57,0	32,8	47,4	44,3	40,7
в тому числі:					
податок на прибуток	8,8	2,8	9,3	6,3	27,7
індивідуальний подоходний податок	36,3	27,3	27,4	35,2	9,1
податок на майно	11,1	2,7	10,5	2,8	0,3
2. Непрямі податки	17,9	27,8	34,7	24,3	30,5
в тому числі:	7,9*	17,3	19,0	15,1	25,8
НДВ	7,7	9,4	14,1	8,6	2,3
специфічні акцизи					
3. Відрахування на соціальне страхування	25,1	39,3	17,7	29,1	26,7
4. Інші надходження	-	0,1	0,2	2,3	2,1
Питома вага податків у ВВП	27,9	39,2	35,3	49,7	32,3

*У США - податок із продажів.

Джерело: Левочкін С. Податкова структура в Україні і шляхи її вдосконалення//Економіка України. 1999. № 8. С. 22.

На тлі тренда падіння ВВП і високих бюджетних витрат така ситуація може бути охарактеризована як розмивання і руйнування національного капіталу. Податкова політика, спрямована на наповнення бюджету будь-яким

способом, вирішуючи поточні державні й адміністративні потреби в тривалому інтервалі часу руйнує, а не формує національний капітал.

Спостерігається зниження впливу фактора капіталу в економічній моделі України, і формує цю тенденцію саме податкова політика. Потрібно також додати, що податкова політика не тільки виводить національний капітал за межі національної економіки, але і є головною причиною того, що вона не дозволяє увійти в країну капіталу іноземному. Тенденція вилучення вкладеного капіталу й репатріація прибутку іноземцями набули загрозливих розмірів [21, с. 23].

Світова практика показує, що в умовах, коли населення і підприємства не можуть забезпечити необхідний рівень заощаджень й інвестицій, цю функцію бере на себе держава. Відповідно до рецептів Кейнса, вона зобов'язана збільшити зайнятість, підтримувати певний рівень доходів населення за рахунок держзамовлень і фінансової підтримки, забезпечити ефективність функціонування підприємницького сектора.

На сьогодні величина доходної частини бюджету України становить 38,7% ВВП. Порівнюючи цей показник з показниками інших країн, знову ж можна сказати, що він знаходиться на середньому рівні. Водночас в найбільш багатій країні - США частка видатків федерального уряду становить 20% ВВП, а з урахуванням цивільних і місцевих витрат не перевищує 35-37%. Але якщо подивитися на цей показник (38,7%) у динаміці змін макропоказників України в порівнянні з розвиненими країнами, а саме: падіння ВВП, зниження зайнятості, зменшення обсягу оборотних коштів і прибутку підприємств, обсягу капіталовкладень, розміру доходів на душу населення резонно поставити наступне запитання. Чи відповідає поточній економічній ситуації рівень витрат держави? Відповідь очевидна – ні. Бюджетна політика держави також впливає на економічне зростання України, як і податкова. Фахівці стверджують, що потреби держави на соціальне забезпечення відповідають рівню 1990 р., тоді як ВВП у 2007р. становить близько 40% від

рівня 1990 р., тобто існує незаперечне завищення державних витрат стосовно поточних можливостей національної економіки [40, с. 48].

Таким чином можна стверджувати, що національна макроекономічна політика, зокрема податкова і бюджетна, негативно впливають на зростання впливу фактора капіталу, і модель економічного зростання України має тенденцію зниження його рівня.

Як відомо, Україна має високий рівень технологічного розвитку. Україна - космічна держава. Вона спроможна робити ракети й супутники. Україна виробляє найсучасніші танки й вантажні літаки. Вона може робити судна, двигуни внутрішнього згоряння, авто- і мототехнику, побутову техніку, машинобудівне устаткування, точну оптику тощо. Тенденція зниження власних капіталовкладень - це показник відсутності приросту нових технологій. Можна сказати, що технологічний потенціал України застаріває швидше, ніж обновляється. Відомо, що в умовах, коли держава й приватний сектор економіки не можуть підтримувати належний рівень фінансування науки й відновлення технологій, це роблять прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Саме ПІІ дали високі темпи економічного зростання в нових індустріальних країнах, які ніколи не володіли таким, як Україна, рівнем освіти, накопичених знань і технологій, - усе імпортується через ПІІ. В Україні показник рівня інвестицій становить, за різними оцінками, всього 55-60 дол. на душу населення [18, с. 19].

За цей показник відповідає національна інвестиційна політика. Разом з тим, за оцінками експертів, ступінь адміністративного регулювання економіки України дуже високий. За показником ступеня економічної свободи серед країн ЦСЄ й СНД Україна перебуває на одному з останніх місць [76, с. 16-17; 68]. За ступенем відкритості економіки деякі експерти вважають її взагалі закритою [18, с. 16], незважаючи на високу питому вагу експорту й імпорту у ВВП. Ці показники в сполученні з уже зробленим вище аналізом національної податкової політики пояснюють низький рівень інвестиційної активності в Україні. За даними експертів ЄБРР, Україна має

один з найнижчих показників інвестиційного клімату серед постсоціалістичних країн [65, с. 11].

Отже, можна стверджувати, що поточна тенденція падіння капіталу, ВВП, прибутків підприємств і низька активність іноземних інвесторів обумовлюють негативне відновлення технологічного рівня. Технологічний рівень застаріває швидше, ніж вводяться нові технології.

Згідно із золотим правилом рівня капіталоозброєності Фелпса, Україну можна віднести до країн з капіталоозброєністю нижче золотого правила в наслідок зазначених вище тенденцій. Вибуття капіталу, як основного, так й оборотного всіх видів перевищує його введення. Чи можна змінити цю тенденцію? Чи існує можливість, скорочуючи частку витрат держави у ВВП, частку непродуктивних витрат у бюджеті, змінити траєкторію подальшого розвитку без соціальних потрясінь і домогтися стійкого економічного зростання? Без інституціональних змін, зазначених вище у сфері політичної системи суспільного устрою України, - ні. У сукупності зі змінами – так. Потрібно активно використовувати зовнішнє і внутрішнє кредитування бюджету і включення економіки в глобальний інвестиційний контекст. ППІ забезпечують впровадження у виробництво нових технологій, зайнятість населення, приріст ВВП, податкові надходження, відновлення і збільшення основних фондів підприємств. Портфельні інвестиції посилюють оборотний капітал виробничого сектора економіки. Крім цього, рух ППІ прямо зв'язаний з діями транснаціональних корпорацій (далі - ТНК), які у своїх стратегіях керуються оптимальним, ефективним розміщенням ресурсів й оцінкою політичних ризиків країни - реципієнта. Крім того, основну частку портфельних інвестицій забезпечує приватний інвестор [65, с. 11].

Для ТНК і для приватних інвесторів варто забезпечити міжнародну безпеку вкладеного капіталу. Відомо, що один з основних критеріїв оцінки ризиків вкладень капіталу в чужу економіку - це політичний ризик у країні - реципієнті капіталу. Нестійкість внутрішньополітичної ситуації в Україні, критична залежність економіки країни від імпорту енергоносіїв із РФ

формують високий ступінь політичних ризиків для іноземного капіталу. Разом з податковою політикою видавлювання капіталу - це одна з фундаментальних причин низької інвестиційної активності.

Таким чином, стратегія держави, яка спрямована на формування економічного зростання національної економіки, повинна містити в собі дві взаємодоповнюючі складові: інституціональну й макроекономічну.

Інституціональна складова має бути спрямована на:

створення механізмів самоорганізації в політичній системі суспільного устрою, які забезпечують політичну консолідацію й формування електоральної більшості у вигляді партії влади й легітимної опозиції в парламенті й у суспільстві, що, у свою чергу, забезпечує відбиття інтересів суспільства в поточній макроекономічній політиці та є першою складовою формування ефективної макроекономічної політики, тобто основою тенденції економічного зростання в довгостроковому періоді часу;

формування самоорганізації суспільної системи другого виду, що забезпечує своєчасну й безконфліктну зміну спрямованості макроекономічної політики, яка є другою складовою формування ефективної макроекономічної політики й тенденції економічного росту в довгостроковому періоді часу.

Макроекономічна складова має бути спрямована на забезпечення тенденцій зростання основних факторів виробництва - праці, капіталу, технологічного рівня й містити в собі:

реформування податкової політики в частині визначення розмірів бази оподатковування та порядку відрахувань податків. Податкова політика повинна забезпечувати стимули до праці й заощаджень у населення, до інвестицій й одержання прибутку в підприємств, формувати сприятливе середовище для іноземних інвестицій. Вона не повинна служити податковим пресом для виведення національного й іноземного капіталу за межі національної економіки;

реформування бюджетної політики в частині зниження питомої величини державних витрат у ВВП, заснованого на точних попередніх розрахунках;

перенесення фінансування державних витрат, пов'язаних з конструюванням нових інститутів суспільного устрою в умовах зниження питомої ваги бюджету у ВВП, на зовнішні джерела;

реформування інвестиційної політики в частині зниження адміністративних бар'єрів, доступу ТНК до національних фінансів, доступу резидентів України до міжнародних валютних ринків і, саме головне, забезпечення міжнародної безпеки інвестиційного капіталу.

Для успішної реалізації поетапної стратегії інтеграції України в світову економіку, в тому числі на умовах політичного й економічного плюралізму, потрібне забезпечення високих темпів економічного зростання на основі реалізації національної стратегії випереджаючого розвитку. Вирішення даних завдань вимагає розуміння суті розвитку глобального соціуму та євразійського простору.

Фактично Україна відноситься до країн ЦСЄ, внаслідок розвитку в складі СРСР і наявності транспортних магістралей, що проходять через Україну й зв'язують Схід, Середню Азію із Західною Європою, за своїми функціям Україна є країною з євразійською орієнтацією, що зв'язує Західну Європу із РФ, Східною Азією.

Тенденції, що формують глобальну світову систему, - це регіоналізація і глобалізація. Перша тенденція позначена характерним зменшенням значущості національних інститутів у порівнянні з наднаціональними. ЄС показує, що такі держави, як Франція і Великобританія, вважають для себе більш ефективним розвиватися у складі європейського інтеграційного угруповання, передавши повноваження щодо вирішення багатьох національних завдань на наднаціональний рівень, а не розв'язувати їх самостійно. Інша характерна ознака - це формування протягом другої половини ХХ ст. великої кількості регіональних угруповань і формувань. На сьогодні існує 23 міжнародні економічні організації інтеграційного типу, 85

регіональних торговельних й економічних угод і договорів [20, с. 50-55]. Власні угруповання регіонального розвитку має кожен континент. Тенденція регіоналізації оформилася у вигляді регіональних економічних союзів й утворень.

Тенденція глобального розвитку виражена в утворенні й високих темпах зростання транснаціональних корпорацій (ТНК), формуванні глобального наднаціонального фінансового ринку на основі транснаціональних банків. Товарні й фінансові потоки всередині ТНК не мають національних границь. Основний показник цієї тенденції - це зростання прямих іноземних інвестицій (ПІІ). На сьогодні обсяг накопичених у світовій економіці ПІІ становить 3,2 трлн. дол., а поточний обсяг ПІІ - до 400 млрд. дол. Основна його частина понад (70%) припадає на тріаду "Європа - США - АТР, у тому числі більше 50% від усього обсягу на Тихоокеанські нові індустріальні країни [48, с. 97].

Їхній приклад показує, що ПІІ, як результат дій ТНК, є необхідною умовою високих темпів розвитку національних економік й економічного зростання при відсутності в національній економіці достатньої кількості факторів, необхідних для формування економічного зростання, тобто в умовах капіталоозброєності національної економіки нижче рівня золотого правила Фелпса (саме в такому положенні перебуває економіка України сьогодні) і забезпечує інтенсивну інтеграцію в світову економіку. Необхідним супутнім елементом є включення національної валюти у світову валютну систему. Високий рівень портфельних інвестицій у нові індустріальні країни забезпечувався вільним обігом капіталу на Сінгапурський, Гонконгський і Токійський валютних біржах.

Вищевикладене свідчить, що основною умовою забезпечення високих темпів національного економічного зростання України й зміни в протилежний бік тенденції перевищення вибуття національного капіталу над його введенням є створення інституційних умов залучення ПІІ й доступу до міжнародних валютних ринків.

Розділ 2

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНОЇ ДИНАМІКИ СУСПІЛЬСТВА, ЩО САМООРГАНІЗУЄТЬСЯ

2.1. Аналіз концептуальних підходів до дослідження проблем самоорганізації і розвитку суспільства

Протягом усього часу нагромадження знань про природу функціонування суспільства економічна теорія сформувала два фундаментальних напрямки, які істотно відрізняються між собою. Перший напрямок – це загальна теорія функціонування суспільства в межах стаціонарного рівноважного стану (політична економія). Другий – дослідження законів розвитку суспільства, або теорія економічного розвитку.

Розглядаючи реальні економічні проблеми, дослідники вдавалися до порівняння досліджуваного економічного об'єкта "з ідеальним" - рівноважним, тобто таким, що перебуває у стані рівноваги. Цей метод прийшов в економіку з техніки - класичної механіки. У процесі вивчення властивостей реального об'єкта, відмінних від ідеального, формувалися гіпотези й теорії, що пояснювали спостережувані економічні явища. Так методологічно формувалася теорія загальної економічної рівноваги. Далі розроблялися рекомендації для формування економічної політики, спрямованої на вирішення конкретної економічної проблеми. У результаті реалізації економічної політики економічна система повинна повернутися назад у стан рівноваги - в "ідеальний" стан. Таким чином, основним методом економічного аналізу був статичний аналіз.

Наступна проблема була пов'язана з виявленням і дослідженням такого явища, як економічна (торговельна) криза, що виражалось в занепаді доходів, кредиту й торгівлі. Адам Сміт пояснив це економічне явище як "надмірне розширення торгівлі", після якого наступає занепад. Про нього у своїх працях писали Томас Р. Мальтус, Давід Рікардо, Дж.С. Мілль [46, 67, 71, 89]. В

економічній теорії XIX ст. знайшло детальне відображення явище торговельної кризи й були обґрунтовані різні причини, що їх породжують.

У 1860 р. К. Жюглар опублікував працю «Про торговельні кризи й про їхнє періодичне повторення у Франції, в Англії і у Сполучених Штатах». Це була перша велика робота, присвячена аналізу торговельних криз. Жюглар перший з дослідників зафіксував циклічну повторюваність економічних явищ, визначив цей процес як торговельний цикл і визначив три фази циклу: процвітання; криза; ліквідація. На його думку, причинами криз є порушення у сфері грошового обігу, банківського кредиту й державних фінансів.

Отже, у процесі розвитку економічної думки виділяються два якісно різних об'єкти дослідження. Перший - суспільство й пов'язані з його функціонуванням процеси нагромадження і обігу капіталу, формування національного багатства, кредитно-грошовий обіг, ціноутворення, торгівля, державні фінанси, процеси заощадження, інвестування. Якісно узагальнив досягнуте в цьому напрямку економічної науки XIX ст., істотно доповнив її і змінив існуючі методи економічного аналізу, зробивши його строго математичним, А. Маршалл [43].

Другий об'єкт, але вже як результат розвитку суспільства – це кризи, що оформилися як фаза економічного циклу. Його дослідження також ґрунтувалося на відомому методі економічної теорії - статичному аналізі. Дослідники того часу не приймали процес економічного розвитку суспільства за об'єкт дослідження. Сама категорія "економічний розвиток" ще не була сформульована, так само як і метод пізнання економічних циклів і розвитку - "економічна динаміка". Існувала категорія "рівновага економіки" і статичний математичний аналіз поведінки економіки, або теорія загальної економічної рівноваги.

Спочатку кризи розглядалися як торговельні кризи, кризи торговельного циклу, як явища, пов'язані виключно з торгівлею - основною формою економічної діяльності й первісного нагромадження капіталу. Причини, що породжують кризи, вбачалися у сфері кредитно-грошового

обігу й державних фінансів. У період стрімкого промислового розвитку середини - кінця XIX ст. виникли категорії промислового циклу й промислової кризи. Причинами промислових криз дослідники вважали нестійкість нагромадження і розширення бази основного капіталу й коливання інвестицій.

Таким чином, до кінця XIX ст. економічна наукова думка сформувала теорію загальної економічної рівноваги, що розглядала всі сфери функціонування суспільства в стаціонарному стані рівноваги, і теорію торгово-промислового циклу, що фактично народилася зі спостережень за явищем кризи і розглядала нерівноважні стани суспільства як фази циклу. І в тій, і в іншій теорії у якості основного інструменту дослідження використовувався статичний метод аналізу.

Інституціональні, соціально-економічні кризи, наприклад, у формі революцій, розглядалися і вивчалися окремо й вкрай повільно. Першопрохідником, що погоджував між собою економічні й інституціональні зміни циклічного характеру й кризової форми в процесі розвитку капіталу, був К. Маркс [42]. На жаль, фундаментальна праця „Капітал” К. Маркса розглядалася багатьма видатними вченими того часу як досить цікава, але мало корисна для вирішення актуальних економічних проблем праця, і тому не оцінювалася як така, що розвиває економічну науку. Але саме К. Маркс довів, що процес нагромадження капіталу суспільством неминуче приведе до соціальних змін, в тому числі у формі інституціональних криз. Він сформулював й обґрунтував категорію суспільства як системи, що складається з економічного базису й політичної надбудови. (Із сучасної, системної точки зору, суспільство являє собою складну динамічну систему, що складається з двох підсистем; політичної й економічної.). Тут для нас важливим є те, що економічна теорія сприйняла і зафіксувала сформульовану й обґрунтовану Марксом наукову позицію: людська діяльність, пов'язана з нагромадженням, розширенням бази основного капіталу, може привести до інституціональної й економічної

кризи. І за допомогою революційних дій у середовищі кризи змінюється інституціональна форма устрою суспільства та, відповідно, суспільних відносин. Відбувається зміна суспільно-економічної формації.

Із усіх дослідників суспільно-економічних відносин XIX ст. саме К.Маркс якісно підійшов до розуміння й опису процесу розвитку самого суспільства. Він зумів сформулювати й закріпити цей процес як предмет в економічній теорії. Але його теорія розвитку капіталістичного суспільства не мала еволюційної закінченості. Ось що про це писав Й. Шумпетер: "Єдиною значною спробою звертання до проблеми розвитку є спроба, розпочата К. Марксом...варто зазначити, що тільки Марксу властиві розробки проблеми "розвитку". Ним зроблена спроба розглянути розвиток безпосередньо економічного життя за допомогою засобів економічної теорії. Його теорії нагромадження, зубожіння, загибелі капіталізму в результаті краху його економічної системи будуються дійсно на ідеях і міркуваннях чисто економічного порядку, його погляд постійно спрямований на досягнення мети, яка полягає в тому, щоб науковою думкою досягнути саме розвиток економіки в цілому, а не просто кругообіг господарства в певний період часу. Проте, вихідна база його теорії має суто статичний характер" [85, с. 139].

Найімовірніше, природа інституціональних змін - криз, виражених у формі революцій та інших соціальних потрясінь того часу, не була достатньо вивчена внаслідок того, що економічна теорія - спочатку політична економія, потім класична теорія загальної економічної рівноваги, формувалися в умовах зберігання тривалий час однієї форми суспільного устрою - капіталістичної. Ще не було досвіду "соціалістичного будівництва" і не була науково усвідомлена роль держави в суспільному устрої. Разом з тим Карла Маркса можна вважати прабатьком сучасних теорій економічного розвитку й інституціоналізму.

У контексті поставлених в монографії цілей має сенс розглянути ще один напрямок сучасної економічної думки - інституціональну економічну теорію. Відомо, що інституціональна економічна теорія виникла як критична

протизага чистій економічній теорії через декілька істотних недоліків останньої.

Це насамперед :

- ✓ високий рівень абстракції, що допускається, і далекість від реальних умов життя суспільства;
- ✓ концентрація уваги економічної теорії на суто економічних проблемах, відірваність від аналізу соціальних явищ.

У той же час інституціоналісти вважають, що теорія, яка має відношення до суспільного розвитку, стане дійсно суспільствознавчою лише тоді, коли у сферу її уваги разом із проблемами економічними потраплять проблеми соціальні. "Змінилися цілі суспільного розвитку, переглядається проблематика економічної науки. Те, що було актуальним в минулому (проблема економічного зростання і повної зайнятості), нині застаріло. Актуалізуються питання влади й політики, а вони були вилучені за межі економічної науки, в результаті наука втрачає зв'язок з дійсністю" [4, с. 101].

Іншими словами, об'єктом вивчення теорії повинен стати економічний і політичний устрій суспільства. Родоначальником цього напрямку досліджень є Т. Веблен. Істотний внесок в його розвиток внесли також Дж. Гелбрейт, Дж. Р. Коммонс, У. Мітчелл. Однак, найбільш вагомий внесок з числа вчених - інституціоналістів у суспільні науки вніс Джеймс Бьюкенен [13]. Його інституціоналізм вивів розуміння проблеми суспільного розвитку на якісно новий рівень. Фактично Бьюкенен визначив, сформулював й обґрунтував механізм взаємодії економічної й соціальної сфер життєдіяльності суспільства, показавши залежність економічного розвитку від політичних умов прийняття макроекономічних рішень.

Відзначимо, що, формулюючи проблему еволюційного суспільного розвитку, інституціональна економічна теорія не розглядає інституціональні кризи. Проблема нерівноважних станів соціального середовища суспільства інституціональною теорією дотепер не вирішена. Відсутнє теоретичне розуміння всієї складності інституціональної економічної кризи переходу

суспільства від одного типу устрою до іншого, що позначається терміном „трансформація”.

Циклічність і послідовність розвитку соціальних форм суспільства розглядалися, але більше в історичному контексті. Це роботи А. Тойнбі, Ф. Броделя, Ю. Яковця, А. Чижевського, П. Сорокіна [12, 74, 80, 86, 94].

У цьому сенсі слід звернути увагу на унікальну роботу видатного російського вченого О. О. Богданова «Тектологія. Загальна організаційна наука», видану в Санкт-Петербурзі в 1925 р. і перевидану в Німеччині в 1926 р. О.О. Богданов - єдиний дослідник, соціолог й економіст (він потрапив і в розряд філософів), який детально вивчив і сформулював причини, механізм реалізації процесів розвитку соціальних, інституціональних криз і дав їхню повну класифікацію. Крім того, для здійснення аналізу такого складного явища, як інституціональна криза, він, знову ж уперше, використав методологію системного підходу. Його загальна організаційна наука за всіма науковими параметрами далеко випередила свій час. Яскравий приклад - це те, що О.О. Богданов відмовився від відомих на той час наукових методів аналізу, які добре зарекомендували себе у точних науках, вважаючи, що вони достатні для аналізу економічних явищ із припустимим рівнем абстракції, але недостатні для опису настільки складного явища як соціальна криза. Він пішов своїм власним шляхом, набагато років випередивши німецького дослідника фон Берталанфі, заклавши основи системного аналізу, що дозволяє спростити ступінь складності об'єкта аналізу, але не втратити для цілей аналізу його властивостей.

Крім того, саме він зробив відкриття, що залишилося непоміченим сучасниками і воно закріпилося за німецьким ученим Г. Хакеном. А саме - синергічний ефект від групової взаємодії членів суспільства. При правильній організації суспільного устрою виникає ефект, який полягає у тому, що кількісне вираження групового трудового зусилля членів суспільства значно вище арифметичної суми зусиль окремо взятих його членів [8].

Розгляд системи формування в ХХ ст. теорії економічних циклів і теорії економічного розвитку слід почати з робіт А. Шпітгофа й Г. Касселя. Основна заслуга Шпітгофа полягає в тому, що він значно розширює базу причин, які породжують цикли, дає їм інше трактування. Він довів, що зростання інвестицій викликає розширення основного капіталу й, відповідно, промислові цикли, а сумарна кількість нових технічних відкриттів або відкриття нових земель спонукають до пошуку, збільшенню і накопиченню капіталу, і цей процес породжує інвестиції. Але, що важливо, технічний уклад, рівень технічного розвитку суспільства має свої межі, обмеження, збільшення розмірів капіталу строго задається цими рамками - рівнем технічного розвитку суспільства. Також, наситивши знову створені технічні можливості суспільства на даному етапі розвитку, капітал різко губить свою корисність, відповідно знижуються до нуля інвестиції.

Вдало розвиває ідеї А. Шпітгофа і Й. Шумпетера російський вчений С. Глазьев [14], але у більшості своїх праць він не досліджує фундаментальних причин економічного розвитку, інституціональних криз і методів їхнього подолання.

З дослідників в області економічних циклів й економічного розвитку варто згадати Густава Касселя. Мабуть, тільки він зумів уловити зміну суті економічного циклу. До 30-х років ХХ ст., на його думку, суспільні відносини так ускладнилися через зміну (посилення) ролі держави, появи профспілок й інших форм суспільних і монополістичних об'єднань, політичної нестійкості та т.п., що саме поняття торгівельно-промислового циклу вже стало неприйнятним. На думку Г. Касселя, цикли породжуються не випадковим набором зовнішніх факторів (наприклад, винаходами або змінами у врожайності сільського господарства), але постійним, що відбувається, процесом економічного росту й прогресу. "Коли ми говоримо про прогрес, ми зобов'язані включити в це поняття й ріст населення. Усякий приріст населення викликає необхідність відповідного збільшення основного капіталу, який має суспільство. Усяке збільшення основного капіталу

неминуче розширює арену розгортання економічних циклів. Існує, очевидно, відома кореляція між ростом населення й розмахом коливань економічних циклів" [88].

Г. Кассель першим припустив, що причиною можливих економічних явищ як результату економічного розвитку, виступає тренд зростання населення, та існує кореляційний зв'язок між зростанням населення і амплітудою циклів, отже, між темпами економічного зростання і розмірами кризи.

Дж. М. Кейнс також торкався природи економічного циклу: «Найкраще розглядати економічний цикл як явище, викликане циклічними змінами граничної ефективності капіталу, хоча воно й ускладнене і посилене супровідними змінами інших важливих короткострокових змінних економічної системи» [32]. У цілому ж його робота може розглядатися більшою мірою як закінчений статичний аналіз економіки, ніж динамічний [79, с. 51]. Розглядаючи кризи циклу, він вважав, що основною причиною виникнення циклічних явищ є гранична корисність основного капіталу.

А. С. Пігу вводить в економічний аналіз подвійну класифікацію причин циклічних коливань. Це імпульси, які надають початок руху, і умови, які визначають реакцію економіки на імпульс. Імпульси можуть бути економічного й психологічного характеру. Це технічні нововведення, урожайність, зміни моди, споживчого смаку, переваг у попиті.

У. Мітчелл, аналізуючи сутність явища „економічний цикл”, висунув гіпотезу про те, що причини циклу містяться в самому механізмі взаємодії різних фаз. Бум породжує кризу, криза - депресію і т.д. Поява циклічності в дуже слабкій мірі залежить від зовнішніх факторів.

Для певного узагальнення слід скористатися резюме з роботи "Економічні цикли й національний доход" (1951р.) Е. Хансена, де він підбиває підсумки розвитку теорії економічного циклу, перераховуючи основних дослідників економічного циклу, оцінюючи їхній внесок у пізнання природи циклічності розвитку. Він пише: "Суттєві елементи (наріжні камені)

сучасної теорії економічного циклу і автори, яким належить головний внесок в науку, можуть бути коротко перераховані в такий спосіб:

1. Роль коливань у розмірах інвестицій (Туган-Барановський, Шпітгоф, Кассель, Робертсон).

2. Аналіз детермінантів інвестування; природна норма, взята у відношенні до грошової норми відсотка, або - в розповсюдженій термінології - графік граничної ефективності інвестицій у відношенні до норми відсотка (Вікселль, Кейнс).

3. Роль динамічних факторів: техніки, природних ресурсів, розширення території й зростання народонаселення - як детермінантів інвестування (Шпітгоф, Харрод).

4. Пучкоподібний характер інвестування, обумовлений стадним характером руху, викликуваним діяльністю в області нововведень (Шумпетер).

5. Капіталістичний метод виробництва (необхідність тривалого часу виробництва елементів основного капіталу, довголіття основного капіталу) і принцип акселерації (Афталіон, Пігу, Кларк).

6. Початкові імпульси й поширення циклічних рухів, обумовлених структурою економіки (Вікселль, Пігу).

7. Мультиплікатор інвестицій і функція споживання (Кан - Кейнс).

8. Взаємозв'язки економічних змінних - економетричні моделі (Тінберген, Фріш, Самуельсон, Хікс, Клейн й ін.)" [78, с. 299-300].

Нарешті, Г. Кассель у передмові до другого англійського перекладу його "Теорії соціальної економії", посилаючись на післявоєнні економічні труднощі, виразив думку, що "постійні" спроби підвести аналіз економічної історії цього періоду під стару схему регулярних торгово-промислових циклів є важкою оманом, що заважає фахівцям ясно бачити істотні риси великих економічних революцій нашого часу [78, с. 298]. Таким чином, Г. Хансен робить висновок, що на момент його досліджень проблема походження економічного циклу й розвитку не була вирішена. Залишається

додати, що не вирішив її і сам Хансен. Зробивши спробу описати складну динаміку взаємозв'язаних коротких, середніх і довгих циклів Кондратьєва, він не зумів пояснити причин процесу розвитку й складної циклічності, хоча саме його робота лягла в основу антициклічної економічної політики, прийнятої в США.

На початку XX ст. розпочався наступний етап у розвитку економічної теорії й економічного аналізу. Категорія "економічний розвиток" закріпилася в економічній теорії через роботи Г. Касселя, Й. Шумпетера, М. Кондратьєва. У цьому зв'язку з'явилася необхідність у використанні динамічного аналізу, що був присутній серед наукових методів пізнання в точних науках, але вимагав особливого до себе відношення, тому що саме динамічний аналіз дозволяє розглядати поведження об'єктів аналізу в часі, тобто в динаміці. Звідси виникала можливість економічного прогнозу при наявності достатньої кількості статистичного матеріалу й знання закономірностей розвитку, законів розвитку тренда за Кондратьєвим. Але для здійснення якісного прогнозу було потрібно володіти відповідним інструментом аналізу, крім наявності інформаційної бази даних.

М. Кондратьєв у роботах "До питання про поняття економічної статистики, динаміки й кон'юнктури" (1924), "Проблемах передбачення" (1926) і "Основні проблеми економічної статистики й динаміки" (1930) порушував питання про необхідність розрізнення понять статичного і динамічного аналізу. Він писав, що як явище фізичного світу, статична рівновага й динаміка - це взаємозв'язані поняття. Статика - це застигла динаміка, але для економічного аналізу потрібно чітко відрізнити статистику від динаміки. "І якщо ми методологічно відволічемося від динамічних процесів, то можемо встановити статичні закономірності. Вони будуть виражати ті зв'язки між елементами, яким останні підкоряються протягом процесу їхньої безперервної динаміки. У цьому сенсі статика являє собою момент динаміки, і формула статичної закономірності буде формулою закономірності

динамічної, якщо в останній виключити елемент часу або дорівняти його до нуля" [35, с. 134]. Такої ж позиції дотримувався Й. Шумпетер [85, с. 137].

Цю наукову тезу істотно розвив, що привело до появи методу аналізу довгострокового економічного розвитку - економічної динаміки, Рій Харрод [79]. Він указав на обмеженість статичного аналізу, розвиненого неокласичною економічною школою, і говорив про те, що проблема економічного циклу - це проблема динамічного характеру. Р. Харрод писав: "Мова йде про правильне визначення понять статички й динаміки в економічній науці. Відсутність ясного уявлення про існуючі між ними границі й навіть одна тільки відсутність розуміння необхідності встановлення цієї границі породила багато плутанини й оману в новітніх роботах з цього питання, зокрема з питання про економічний цикл" [79, с. 43] "Однак питання стійкої або хиткої рівноваги й можливі границі невизначеності вивчаються за допомогою засобів статички... якби була розроблена теорія економічної динаміки, а наші нинішні утруднення походять від того, що така теорія навряд чи існує, - то знайшли б зручним надати статистиці дослідження проблем, пов'язаних з рухами до нових положень рівноваги після відхилень, обумовлених епізодичними змінами. Динаміка буде тоді спеціально займатися впливами тривалих змін і ступенем змін тих величин, що підлягають визначенню" [79, с. 48-49].

Як бачимо, Р. Харрод зробив фундаментальний крок у майбутнє економічної теорії. Але, на жаль, теорія економічної динаміки знайшла своє вираження лише в лінійному динамічному моделюванні. До того ж цей метод на сьогоднішній день визнаний малоефективним для будь-якого аналізу й довгострокового прогнозу, тому що нерівноважність процесів, що виникають у суспільстві, робить нестійким будь-який стан економіки в будь-який досліджуваний відрізок часу, знижує ефективність прогнозів, тому що створює можливість не одного, а завжди декількох варіантів розвитку, а це вже нелінійна динаміка.

Але важливо от що. Р. Харрод пише: "Теорія промислового циклу перебуває на прикордонній лінії. Здається, що коливання, узяті самі по собі, не є несумісними із тривалою сталістю основних детермінантів, із чого видна сама постановка запитання. Зміна всіх параметрів економіки відбувається тільки в умовах "динамічної, зростаючої економіки" [79, с.52-53].

Причинами, що створюють динаміку розвитку економіки, Харрод, на відміну від представників класичної економічної теорії, вбачає зростання робочої сили й ВВП: "При дослідженні господарства, що розширюється, нам потрібно розглядати взаємини, що виникають у ході експансії трьох основних елементів: 1) робочої сили, 2) випуску продукції або доходу на душу населення й 3) розміри наявного капіталу. Статичну економіку можна було б визначити, вказавши, що в ній названі три величини приймаються за постійні. За умови незмінності цих трьох величин щорічне заощадження повинне рівнятися нулю... Із трьох згаданих мною змінних дві величини можуть у першому наближенні розглядатися як незалежні змінні, а саме чисельність і виробництво на душу населення. Третя ж, а саме розмір капіталу, буде, принаймні частково, залежною" [79, с. 61]. Така постановка завдання динаміки має особливу цінність для нашого дослідження, тому що надалі саме баланс між зростанням виробництва в умовах обмежених ресурсів і споживання ми будемо розглядати як динамічну рівновагу всієї системи, що буде порушуватися стійким трендом зростання населення й заданою обмеженістю ресурсів. Це саме та умовна точка динамічної рівноваги, переміщення якої створює динаміку розвитку за Шумпетером [85, с. 157]. Слушно буде зазначити, що аналогічним чином, але більш точно, на наш погляд, завдання економічної динаміки ставив М. Д. Кондратьєв, але набагато раніше Харрода. Крім того, він дослідив взаємодію середніх (7-11 років) і коротких (3-5 років) циклічних коливань із віковими, довгими хвилями кон'юнктури. (Надалі цю ідею розробляв Е. Хансен.)

М.Д. Кондратьєв указував, що "ці 7-11-літні цикли, очевидно, не є єдиним типом циклів кон'юнктури. У дійсності динаміка капіталістичного

господарства складніша. Поряд із цими циклами, які умовно за їхньою тривалістю ми назвемо середніми, останнім часом відзначається ймовірність існування малих циклів із середньою тривалістю - близько 3-5 років. ...Але цього мало. Є підстави думати, що існують також більші цикли динаміки капіталістичного господарства - із середньою тривалістю близько 50 років...

...Можливо, що існують також інші форми коливань у динаміці розвитку капіталістичної економіки. Але якщо навіть визнати, що поряд із середніми циклами існують цикли малі й більші, то й у цьому випадку проблема економічної динаміки значно ускладнюється. Дійсно, необхідно пам'ятати, що реальний процес динаміки господарського життя єдиний. Але якщо ми, аналізуючи й розкладаючи цей реальний процес на найпростіші елементи й форми, визнаємо існування різних типів циклів у цій динаміці, то разом з тим ми повинні визнати, що ці цикли якось переплітаються між собою й роблять той або інший вплив один на одного. Звідси ясно, що проблема динаміки виявляється значно складнішою, ніж це було б при наявності одних середніх циклів. Очевидно, що розробка проблеми динаміки в цьому більш складному вигляді може пролити нове світло й на явища середніх капіталістичних циклів і криз..." [34, с. 25-26]. "Більші цикли економічної кон'юнктури виявляються в тому ж єдиному процесі динаміки економічного розвитку, у якому виявляються й середні цикли з їхніми фазами підйому, кризи й депресії. Середні цикли тому як би нанизуються на хвилі більших циклів" [34, с. 60].

І, нарешті, він порушує питання не тільки про економічну динаміку капіталістичного господарства, а й про проблеми розвитку взагалі: "Приймаючи існування більших циклів, зрозуміло, не можна думати, що економічна динаміка являє собою процес простих коливань біля якогось одного рівня. Вона являє собою, безсумнівно, процес розвитку; але цей розвиток, мабуть, іде не тільки через середні цикли й кризи, а разом з тим і через більші цикли" [34, с. 69].

Геніальність доробок М. Кондратьєва полягає в тому, що він побачив і чітко сформулював єдину сутність причин відносно суспільного розвитку й циклічності, вважаючи, що циклічність є елемент, механізм реалізації розвитку, породжений тими ж причинами - трендами - що й сам розвиток.

Австрійський вчений Й. Шумпетер вважається засновником теорії економічного розвитку. В його роботі ставиться завдання розкрити не економічну динаміку, а економічну сутність суспільного розвитку. Ним були розвинені наступні ідеї. Насамперед, це категорія економічного розвитку. Економічна динаміка в розумінні домінуючої в той час теорії загальної економічної рівноваги - процес "повернення нерівноважної економіки" назад в "ідеальний" стан стаціонарної рівноваги, до збалансованості елементів функціонування системи. Однак Й. Шумпетер ставив завдання інакше. В його трактуванні економічна система вже не поверталася до рівноваги, а переходила до нового, якісно іншого стаціонарного стану рівноваги, на якісно іншій рівень розвитку й з істотно іншими кількісними параметрами, зв'язаними із заощадженнями, інвестиціями й змінами бази основного капіталу. Ця зміна центрів рівноваги розглядається Шумпетером як динаміка економічного розвитку суспільства: "...наша теорія розвитку є... теорія розмежованих у такий спосіб змін траєкторії здійснення кругообігу, теорія переходу народного господарства від заданого на кожен даний момент часу центру тяжіння до іншого ("динаміка") на відміну від теорії самого кругообігу, від теорії постійної адаптації економіки до мінливих центрів рівноваги й *ipso facto* також впливів цих змін ("статика")" [85, с. 157]. Суть теорії шумпетерівського економічного розвитку полягала саме в стрибкоподібних переходах від одного стаціонарного стану до іншого на якісно іншому рівні. І сам перехід здійснювався за допомогою механізму економічного розвитку, що і був основним об'єктом теорії економічного розвитку [85, с. 154].

Наступна ідея Шумпетера полягала в тому, що механізм переходу до якісно іншої рівноваги являє собою нові способи "комбінації" більш

ефективного використання наявних ресурсів для виробництва капітальних і некапітальних благ. Цей процес ним позначений як інновація - нововведення [85, с. 159-160]. Реалізатором інновації в аспекті всієї економіки є людина зі специфічними якостями - підприємець, причому підприємець - першопрохідник [85, с. 170-171]. Коли підприємець-першопрохідник знаходить нові, більше ефективні форми застосування обмежених ресурсів, то за ним лавиноподібним наростаючим процесом ідуть інші, менш ініціативні люди, які ризикують, формуючи лавиноподібний наростаючий процес [85, с. 404]. Зміна в доходах, заощадженнях, інвестиціях, розмірах основного капіталу є вже наслідком використання широких інновацій підприємця в масштабах суспільства. І що саме цікаве, період кризи й депресії Шумпетер розглядав як необхідне середовище для прояву підприємницьких новаторських властивостей людини в широких масштабах економіки, тому що в інших умовах, в інших фазах циклу економічного розвитку реалізація новаторських функцій дуже проблематична. До новаторського, більш ефективного використання обмежених ресурсів - факторів виробництва штовхає саме умова загальної кризи й застою. Криза, за Шумпетером, є поворотною точкою зміни стану суспільства, переходу від кризи до економічного підйому [85, с. 398].

У новітніх роботах, які торкаються проблеми самоорганізації, постулюючою умовою виникнення процесу самоорганізації є власне нерівноважний стан середовища. У результаті дії самоорганізації виникають нові, більш стійкі форми, що визначають процес розвитку [73].

Для нашого дослідження дуже важливим фактом є те, що сама можливість економічного розвитку й зростання пов'язана саме з реалізацією в масштабах всієї економіки нових форм більш ефективного використання обмежених ресурсів. Іншими словами, процес економічного розвитку - це безперервний, у довгостроковому аспекті, зростання ефективності використання обмежених ресурсів у масштабах будь-якої економічної системи.

Зазначимо, що зміна ефективності, її ріст, нові методи, форми, варіанти, сполучення використання ресурсів виникають саме в періоди загальної кризи й депресії. Для виникнення інтенсивних ефективних дій підприємців необхідна кризова маса, що спонукає до зміни економічної ситуації. Говорячи сучасною науковою мовою, для "запуску" механізму реорганізації інституціональної й економічної структури суспільної системи, потрібна умова сильного нерівноважного стану всієї системи. Інструментом реалізації самого процесу підвищення ефективності й реструктуризації є сама людина, яка володіє специфічними, підприємницькими якостями.

Третім істотним фактом є те, що Шумпетер не розглядає власне причин економічного розвитку і зводить їх до зовнішніх факторів, що істотно не впливають на суть розглянутої проблеми. Об'єктом дослідження він вибирає саме механізм реалізації розвитку, що розгортається в кризовий період економічного циклу [85, с. 154-155].

Ця центральна проблема, досліджувана Шумпетером, є такою й для нас. Мова йде про обґрунтування і подальший розвиток твердження, що групова взаємодія підприємців дає можливість подолання економічної кризи шляхом кластерного утворення нових, більш ефективних форм використання обмежених ресурсів, що відбувається наростаючим трендом. Ефект групової взаємодії людей у період кризи на мові сучасної науки називається синергізмом, а механізм реалізації синергічного ефекту виступає як процес самоорганізації соціуму. Якщо вважати основні положення теорії економічного розвитку Шумпетера в цілому правильними, то саме механізм самоорганізації, що реалізує синергічний ефект групової взаємодії людей у період кризи, є інструментом подолання кризи.

Самоорганізація людей у період кризи є необхідним інструментом переходу суспільної системи від кризи до депресії і економічного підйому. Однак самоорганізація, що створює нові комбінації ресурсів і підвищує економічну ефективність, є тільки інструментом. За словами Й. Шумпетера, рушійною силою зміни ситуації є або грошовий, або товарний кредит у

ринковій економіці, або імператив у командній [85, с. 163-164]. Свідомо відмовляючись від детального аналізу процесу створення нових комбінацій ресурсів командним способом, Шумпетер розглядає відносини між економічними агентами, побудовані на конкуренції, в тому числі й з використанням кредиту. Відбувається конкурентна боротьба нових комбінацій ресурсів зі старими. Вона ж є основою для перетоку обмежених ресурсів, у тому числі кредитів, з малоефективних комбінацій у більш ефективні [85, с. 154].

Таким чином, конкуренція є ще одним механізмом збільшення ефективності використання обмежених ресурсів суспільства, а це означає, що ми можемо говорити про процес самоорганізації на мікрорівні. У деяких випадках, наприклад, революцій, які вивчав К. Маркс, відбувається ще один вид процесу самоорганізації, який утворює її третій рівень - процес зміни суспільно-економічної формації, зміни форми організації соціуму. Сучасний процес трансформації, як інституційно-економічна криза, відноситься до явища третього порядку - зміни форми соціуму. Але механізм самоорганізації єдиний як для другого, так і для третього рівня. І там, і там відбувається групова взаємодія людей.

З огляду на вищевикладене, у монографії досліджується основна, на наш погляд, форма суспільної самоорганізації - самоорганізація на макрорівні. Механізм, що забезпечує вихід суспільної системи з кризи, тобто є необхідною і достатньою умовою переходу з кризового стану в стан економічного зростання, реалізує й інституційну перебудову. Разом з тим ми оцінюємо конкуренцію нових комбінацій за ресурси й кредити зі старими як необхідну, але недостатню умову процесу розвитку, умовно вважаючи її обов'язковим атрибутом його „успішності”, але такою, що істотно не впливає на його темпи.

Відносно процесу самоорганізації соціуму - великих груп людей, варто сказати, що теорія, яка описує це явище, названа сінергією, або сінергетикою. Один із засновників сінергетики Г. Хакен визначав її не тільки як теорію

самоорганізації, але і як теорію "спільної дії багатьох підсистем, у результаті якої на макроскопічному рівні виникає структура й відповідне функціонування" [70, с. 25]. От що говорить про сінергетику російський дослідник І. Трофімова: "Сінергетику часто називають наукою про складне, наукою про самоорганізацію. Можна було б її назвати наукою про еволюцію: вона аналізує універсальні закономірності розвитку складних динамічних систем, зміни стану системи в умовах її взаємодії із середовищем" [70, с. 7]. Сінергетика - порівняно молода наука. Її масове застосування почалося наприкінці 70-х - початку 80-х років XX ст. з піонерних робіт Г. Хакена. Сьогодні ця наука поширюється і охопила багато галузей знань, й у першу чергу сферу поведінки й розвитку людини та її групових відносин, у тому числі класу більших складних систем - типу суспільства й цивілізації. Вона має власні, добре відпрацьовані методи аналізу й моделювання складних процесів, в основі яких лежить теорія нелінійної динаміки.

Розглянувши спадщину економічної теорії і ті її розділи, де досліджувалися явища кризи, ми можемо узагальнити вищевикладене, зробивши короткі висновки про суттєві елементи загальної економічної теорії, які можуть бути покладені в основу окремої теорії розвитку й самоорганізації суспільства:

1. Головною причиною процесу суспільного розвитку, його економічної динаміки, виникнення циклів і криз є безперервне зростання населення і пов'язане з ним зростання ВВП і споживання (Г. Кассель, М. Кондратьєв, Р. Харрод).

2. Об'єктом теорії суспільного розвитку є суспільство в цілому. Процесу розвитку піддається не тільки система економічних відносин, але й політичний устрій (К. Маркс).

3. Рівновага суспільної системи за своєю природою не статична, а динамічна (Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, Р. Харрод, Е. Хансен).

4. Динамічна рівновага суспільної системи викликана і створюється протилежними трендами зростання ВВП і споживання (М. Кондратьєв, Р. Харрод).

5. Процес суспільного розвитку є зміна його станів динамічної рівноваги в довгостроковому інтервалі часу, які значно відрізняються один від одного абсолютними макроекономічними показниками (Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, Р. Харрод).

6. Процес суспільного розвитку є акумулювання економічної ефективності, що відбувається стрибкоподібно (Й. Шумпетер).

7. Процес розвитку - це складне сполучення коротких (3-5 років), середніх (7-10 років) і довгих (50 років) циклів, в основі яких лежить одна взаємопов'язана причина - зростання населення в тривалому інтервалі часу й обмеженість ресурсів суспільства (М. Кондратьєв, Е. Хансен).

8. Подолання економічної кризи відбувається шляхом кластерного утворення нових, більш ефективних форм використання обмежених ресурсів суспільства, що протікає наростаючим трендом через групову взаємодію людей в умовах значної нерівноваги економіки (Й. Шумпетер). Даний процес корелюється із процесом самоорганізації і синергічним ефектом (І. Пригожин, Г. Хакен, А. Богданов).

9. Процес самоорганізації суспільства, що створює синергічний ефект, є необхідною умовою виходу з економічного спаду й стійкого розвитку (Й. Шумпетер, І. Пригожин, Г. Хакен, А. Богданов).

10. Механізм самоорганізації, як інструмент підвищення економічної ефективності заснований на груповій взаємодії членів суспільства через політичну систему й залежить від умов формування макроекономічної політики в тривалому інтервалі часу, що визначаються відповідним політичним устроєм (Дж. Бьюкенен, Г. Таллок).

11. Якість політичного устрою суспільства визначає темпи економічного розвитку. Якщо він не сприяє підвищенню ефективності використання обмежених ресурсів суспільства, то відбувається його

насильницька або ненасильницька реструктуризація (К. Маркс, Дж. Бьюкенен, Л. Бальцерович).

2.2. Теоретичні основи формування моделі суспільного розвитку

Для формування концепції суспільного розвитку та її категорійного апарату з позиції системного підходу необхідно зробити класифікацію категорії суспільства як системи. Потім для виділеного класу системи визначити системні властивості, що будуть критеріями дослідження об'єкта в процесі аналізу його розвитку.

Відомо, що теорія складних систем розрізняє шість класів систем. Один з них - клас суспільних систем. Суспільна система - це людина і співтовариство людей [21, с. 134]. Суспільна система має два підкласи, які нас цікавлять - це суспільство й велике суспільство. За визначенням, суспільство - це група співтовариств людей (більш дрібних ієрархічно підлеглих групових утворень людей). Його основна системна функція - розвиток [21, с. 137].

Велике суспільство - це об'єднання суспільств. До підкласу великих суспільств належить система світової економіки [21, с. 138]. За визначенням, що закріпилося в сучасній системології, суспільна система відноситься до класу великих, складних, відкритих, дисипативних і самоорганізованих систем.

Економічна система суспільства включає дві підсистеми: ринкове господарство - приватний сектор економіки, й державно-адміністративне господарство - державний сектор економіки. Рядовим агентом і тієї, і іншої є людина і її групові, господарські об'єднання (домашнє господарство, господарські об'єднання різних типів, тощо).

Рядові агенти економічної системи взаємодіють між собою. Метою взаємодії агентів економічної системи є прояв і реалізація індивідуальних якостей у виробництві й обміні продуктів споживання й безпосередньо в

їхньому споживанні. Взаємодія агентів згідно із самостійно виробленим і встановленим через політичну систему "правилам економічної гри" формує зв'язки й утворює структуру економічної системи - її організацію. Необхідність організації взаємодії економічних агентів за сформованими правилами гри, тобто організаційним обмеженням, визначається рідкістю (обмеженістю) ресурсів системи для виробництва благ в умовах росту споживання й необхідністю їхнього ефективного розподілу між "гравцями" - агентами.

Функція економічної системи - забезпечення взаємодії її агентів між собою з метою ефективного розподілу наявних ресурсів і досягнення максимально рівноважного стану, вираженого Парето-ефективністю.

Інструментом саморегулювання - зміни правил економічної гри - служить політична система, тому що рядовим агентом й економічної, й політичної систем є людина, її кооперативні об'єднання.

Функціональне призначення суспільної системи полягає в організації взаємодії рядових економічних агентів через політичну систему таким чином, щоб їх організоване колективне трудове зусилля було вище арифметичної суми зусиль кожного окремого агента [8, с.112-117]. Результатом функціонування правильно організованої суспільної системи є досягнення стану максимальної економічної рівноваги, вираженого Парето-ефективністю в розподілі між "гравцями" - агентами обмежених ресурсів для виробництва ВВП і благ для споживання. Така суспільна система є організаційно ефективною.

Загальноприйнята в економічній теорії рівновага суспільства розглядається як статичний рівноважний стан господарського кругообігу.

М. Кондратьєв розрізняє два типи економічної рівноваги. Статична, яка дає зріз ситуації, і динамічна, що відбиває реальну зміну дійсності. "У конкретній дійсності ми ніколи й ніде не знаходимо врівноваженого народного господарства. Але те, що ми безперечно знаходимо й спостерігаємо в дійсності - це тенденцію спостережуваної нами системи

елементів до рівноваги. У кожен даний момент у цій системі є тенденція до встановлення такої рівноваги... Однак основна перешкода лежить у пертурбуючому впливі динамічних сил і факторів у вигляді нагромадження, зростання населення і т.д. Така пертурбуюча дія динамічних факторів порушує згадані тенденції й, отже, заважає дійсному встановленню рівноваги. Правда, усяке втручання таких сил, порушуючи зазначені тенденції, власне кажучи, разом з тим неминуче створює нове вихідне положення для системи економічних елементів, відправляючись від якого, ця система виявляє нові тенденції до стану рівноваги" [35, с. 319].

Сутність взаємодії економічних агентів - боротьба за реалізацію приватних і групових економічних інтересів, виражена конкуренцією за право володіння рідкими ресурсами для виробництва ВВП і рідкими благами для споживання. Таким чином, в економічній системі поточного стану відбуваються два протилежно спрямованих процеси:

- ✓ процес виробництва ВВП;
- ✓ процес споживання благ.

Динамічна рівновага економічної системи - це рівновага двох протилежно спрямованих трендів зі стійкою позитивною динамікою: зростання ВВП і зростання споживання. В основі й того, і іншого тренда лежить позитивна трендова динаміка зростання населення в тривалому інтервалі часу.

Надалі, описуючи одномоментний стан й уживаючи термін "рівновага", будемо мати на увазі динамічну рівновагу системи в даному стані, тобто для даного моменту часу. Сказане можна виразити, як співвідношення кількісних показників виробництва й споживання в системі на даний момент часу, що в цілому характеризується ефективністю системи даного стану.

Таким чином, як елементом, що формує опис процесу розвитку, будемо оперувати динамічною економічною рівновагою, маючи на увазі, що вона ніколи не досягається, але економічна система до неї завжди прагне.

Термін "рівновага", використовуваний в описі процесу розвитку, властивий як динамічній економічній, так і політичній рівновазі.

Один з показників кількісного вираження стану рівноваги - економічна ефективність. Крім усього іншого, потрібно визначити важливі пропорції кількісного вираження стану економічної рівноваги. М. Аллі в роботі "Теорія загальної економічної рівноваги й максимальної ефективності" сформулював таке співвідношення наступним чином:

"а) усякий стан максимальної ефективності є в той же час стан рівноваги економіки ринків;

б) усякий стан рівноваги економіки ринків є в той же час стан максимальної ефективності" [2, с. 69].

М. Аллі трактує економічну ефективність як оптимальний розподіл між учасниками ринку - економічними агентами - ресурсів для виробництва в умовах їхньої рідкості й обмежених благ в умовах необмеженого споживання. При цьому досягається максимальна Парето-ефективність [2, с. 35-36].

Економічна ефективність, що виражає стан динамічної рівноваги суспільної системи, є кількісною характеристикою стану системи в даний момент часу. В абсолютному значенні економічна ефективність вимірюється величиною ВВП для даного стану системи, у відносному значенні - величиною ВВП на душу населення.

За Шумпетером, економічна динаміка й розвиток - це, по-перше, необоротна зміна економічних параметрів господарського обороту - переміщення умовного центра рівноваги в інше місце за прогнозованою траєкторією розвитку під впливом інновацій, реалізоване через групові взаємодії підприємців. По-друге, розвиток - це процес підвищення економічної ефективності використання обмежених ресурсів [85, с. 157].

Згідно з Кондратьєвим, динаміка - це процес переміщення динамічної економічної рівноваги під впливом стійкого тренда зростання населення [35, с. 319].

Економічний розвиток - це постійний рух економіки до нового положення динамічної рівноваги, що формує набір цих (рівноважних) станів, які, у свою чергу, відтворюють і динаміку, і траєкторію економічного розвитку.

Кожен стан системи на такому "динамічному" відрізку (наборі рівноважних станів) виражається двома характеристиками:

- ✓ структурною - організація економічної системи даного стану;
- ✓ кількісною - ефективність функціонування економічної системи даного стану.

"...не можна думати, що економічна динаміка являє собою процес простих коливань біля якогось одного рівня. Вона являє собою безсумнівно процес розвитку; але цей розвиток іде не тільки через середні цикли й кризи, а разом з тим і через більші цикли..." [34, с. 69].

Кількісне вираження процесу економічного розвитку - це динаміка зміни (збільшення або зменшення) ефективності використовуваних обмежених ресурсів на тривалому проміжку часу. Функція зміни (зростання або падіння) економічної ефективності кількісно виражає процес економічного розвитку.

Якщо мати на увазі системну політичну динаміку й розвиток як зміну станів системи, то розвиток політичної системи суспільства - це зміна, реструктуризація політичного устрою. При демократичному й недемократичному політичному устрої суспільства процес зміни станів має різні форми.

З позицій системного підходу процес розвитку або ускладнення структури системи - це процес збільшення стійкості до впливу середовища й зростання внутрішнього потенціалу. Вплив середовища проявляється як тиск зростання населення і обмеженість ресурсів. Реалізуючи системну функцію - цілеполягання - підтримка стійкості системи в заданих межах - гомеостаз, суспільна система реорганізує, ускладнює свій інституційний устрій (змінює свою морфологію) з метою зміни механізму розподілу й використання

обмежених ресурсів в умовах зростання ВВП і розподіл наявних благ в умовах зростання споживання. Це спостереження корелюється не тільки із системним поняттям розвитку, але й з теорією катастроф і теорією самоорганізації. Тому що траєкторія розвитку суспільної системи проходить через точки біфуркації - інституційно-економічні кризи, процес реалізується у вигляді взаємодії великих груп людей у середовищі кризи, що відповідає умовам виникнення і реалізації самоорганізації за Пригожиным [73, с. 235-236, 20-21, 23].

Після Другої світової війни країни Західної Європи розвивалися паралельно з СРСР. Але економічні результати розвитку різні. Якщо порівнювати рівень розвитку країн-близнюків: Західну й Східну Німеччину, Північну й Південну Корею, Китай і Гонконг і т.д., то стає очевидним, що на тривалих проміжках часу демократична суспільна система виявилася більш ефективною.

Для пояснення цього феномена потрібно ввести нову категорію - кількісне вираження рівня самоорганізації, або коефіцієнт самоорганізації, що має низький рівень в автаркічній суспільній системі (типу СРСР) і високий рівень у суспільній системі капіталістичного типу.

Історична зміна форм соціуму фіксує межі довгого інституційно-економічного циклу, що має всі фази, властиві економічному циклу розвитку. Така послідовна зміна форм соціуму показує розвиток інституційної системи й виражається в зростанні економічної ефективності.

Процес розвитку демократичної інституційної системи - це процес досягнення групової згоди у формуванні макроекономічної політики й зміна її спрямованості безконфліктним шляхом. Динаміка інституційного розвитку виступає як послідовне досягнення станів динамічної інституційної рівноваги.

З позиції системного підходу розвиток є основна функція суспільної системи. Він же є функцією цілеполягання - підтримки гомеостазу системи, підтримки стійкості динамічного рівноважного стану суспільної системи за

впливом зовнішнього середовища - позитивного тренду зростання населення, обмеженості суспільних ресурсів на тривалому проміжку часу. Іншими словами, підтримка гомеостазу відбувається через розвиток системи, через послідовне чергування фаз економічного зростання й кризи.

В інформаційно-кібернетичному аспекті розвиток суспільної системи - це процес переформатування та впорядкування системи, виражені в підвищенні її ефективності шляхом генерування і введення інформації, що зменшує дезорганізацію (хаос) системи. Це здійснюється за допомогою оновлення управлінських технологій і проектів розвитку самої системи управління.

Цей процес генерування і введення в систему інформації можна назвати процесом формування і реалізації макроекономічної політики даного періоду розвитку. Необхідність зміни спрямованості макроекономічної політики виникає тоді, коли поточна макроекономічна політика вичерпала себе, тобто економічна ефективність досягла свого граничного значення, далі збільшуватися не може й змінюється у зворотну сторону - падає, а, отже, і політична, і суспільна ефективність знижується. Наступає економічна криза, в середовищі якої відбувається мимовільна реструктуризація зв'язків економічної системи - процес самоорганізації.

Розглядаючи розвиток суспільної системи й аналізуючи умови виникнення економічної або політичної кризи, ми прямо зіштовхуємося з питанням: як визначити критерій, за допомогою якого можна відрізнити кризу економічну, навіть дуже сильну, від кризи інституційно-економічної - процесу трансформації.

Очевидно, що кожна суспільна система має свої границі соціальної стійкості. Суспільна стійкість має мінімальну й максимальну границі, що виражають граничними значеннями динамічної рівноваги, в межах яких суспільство розвивається стійко, тобто має стійке економічне зростання.

Максимально можлива ефективність - Парето-ефективність у розподілі ресурсів і благ, є показником граничної стійкості рівноваги суспільної

системи в процесі її розвитку, тобто визначає граничну, максимальну межу соціальної стійкості. Тенденція перевищення показника процесу споживання над показником процесу зростання ВВП може призвести до такого сполучення цих показників, при якому виникає явище економічної кризи, в середовищі якого здійснюється перебудова зв'язків економічної системи. Таким чином, відбувається некерована перебудова комбінацій використання обмежених ресурсів, коли руйнуються неефективні і малоефективні комбінації й формуються нові - ефективні, що приводить до підвищення ефективності на тривалому проміжку часу.

Співвідношення кількісних показників процесів виробництва й споживання, що відповідає економічній кризі, - це критерій граничної мінімальної стійкості динамічної рівноваги суспільної системи, тобто стану рівноваги системи, що характеризується мінімально можливою ефективністю.

Мінімально допустима ефективність - це показник гранично мінімальної стійкості рівноваги суспільної системи в процесі її розвитку, що визначає мінімальну граничну межу соціальної стійкості суспільної системи.

Як уже вказувалося, у процесі розвитку відбувається нагромадження потенціалу ефективності системи, який, досягнувши свого максимуму для даного періоду розвитку, тобто досягнувши Парето-ефективності, перерозподіляється в дезорганізацію нового стану. При цьому відбувається зміна значень ефективності або співвідношення показників виробництва й споживання з максимуму на мінімум.

Тенденції зростання виробництва й споживання мають інертність. Перехід максимуму у мінімум відбувається не одномоментно, а протягом тривалого проміжку часу. Таким чином, в умовах ефективної політичної системи внаслідок високого коефіцієнта самоорганізації правила економічної гри змінюються безконфліктно й у порівняно короткий термін, у межах часу, протягом якого відбувається зміна домінуючої тенденції. Безконфліктна, й у досить короткий термін зміна правил економічної гри породжує зустрічну

тенденцію наростання нових ефективних комбінацій використання ресурсів, що компенсує домінування тенденції споживання над виробництвом. За рахунок цієї обставини суспільна система не виходить за межі соціальної стійкості і процес перерозподілу накопиченої ефективності відбувається у формі економічної кризи.

В умовах неефективної політичної системи внаслідок низького коефіцієнта самоорганізації зміна спрямованості макроекономічної політики, правил економічної гри відбувається конфліктно й повільно, тобто виходить за межі інтервалу часу зміни домінуючої тенденції. Тенденція зміни домінування процесу споживання над процесом виробництва виявляється переважною. Внаслідок цього суспільна система виходить за межі мінімуму соціальної стійкості й процес перерозподілу накопиченої ефективності здійснюється як інституційно-економічна криза, тобто як процес трансформації. Відбувається самоорганізаційна перебудова не тільки економічних зв'язків, але й соціальних, реструктуризація інститутів суспільної системи й підвищення її коефіцієнта самоорганізації. Стан динамічної рівноваги системи в процесі трансформації визначаємо як край нерівноважний.

Стан динамічної рівноваги суспільної системи між його граничними максимальним і мінімальним значеннями є стійким. Стан динамічної рівноваги поза граничними значеннями є вкрай нестійким або нерівноважним.

Разом з тим слід мати на увазі, що в процесі розвитку суспільної системи беруть участь два типи механізму розвитку - біфуркаційний, що відповідає кризовим процесам, і адаптаційний, який відповідний процесам, що супроводжуються високими темпами економічного зростання. Тому стан динамічної рівноваги суспільної системи між двома своїми крайніми значеннями має дві форми: стійка рівновага й нестійка.

Хитка рівновага відповідає біфуркаційним процесам розвитку, коли відбувається формування нової структури зв'язків системи, і існує до моменту, коли структура системи сформована.

Стійка рівновага відповідає адаптаційним процесам - високим темпам економічного зростання.

Стан системи зі значенням ефективності нижче мінімального рівня соціальної стійкості є вкрай нерівноважним і відповідає процесу трансформації.

Таким чином, гомеостаз суспільної системи - це стан динамічної рівноваги системи в межах мінімальної й максимальної границь соціальної стійкості.

Відповідно до теоретичних досліджень нерівноважних станів відкритих дисипативних, самоорганізованих систем кожна система в процесі свого розвитку - підвищення стійкості до впливу середовища - проходить через вкрай нерівноважні стани - точки біфуркації, в яких поведінка системи й траєкторія розвитку не прогнозовані. Існує нескінченна безліч імовірних наступних станів системи й траєкторій її розвитку. Але внаслідок існування фундаментальних законів "збереження траєкторії розвитку зберігається визначеність напрямку розвитку". При цьому система здобуває нову, більш стійку "архітектуру" - організацію під впливом процесів самоорганізації у вкрай нерівноважному стані.

Отже закон, що визначає поступальний розвиток суспільної системи, - це закон збереження кількості накопиченої суспільної ефективності, який реалізується на основі принципу мінімуму дисипації ресурсів системи. Він формулюється в такий спосіб: "Кожна суспільна система в процесі свого розвитку на тривалому проміжку часу, підвищуючи власну стійкість до впливу зовнішнього середовища, прагне накопичувати економічну ефективність за допомогою зміни й поліпшення структури системи. У процесі нагромадження стійкості системи до впливу середовища виникають спонтанні стани граничної стійкості або граничний стан стійкості, що

відповідає максимальній кількості накопиченої ефективності для даного стану, який переходить у стан або економічної кризи, або трансформації, залежно від типу політичної системи. У стані трансформації або економічної кризи суспільна система буде прагнути формувати нову структуру на підставі принципу мінімуму дисипації ресурсів системи. Із всіх імовірних буде реалізований такий стан системи, структура якого має відповідати принципу мінімізації можливого розсіювання ресурсів в умовах їхньої обмеженості й зростання споживання".

При реалізації стану суспільної системи, що відповідає принципу мінімуму дисипації ресурсів у момент переходу системи з максимально стійкого стану в нестійкий - у край нерівноважний, кількість накопиченої суспільної ефективності попереднього стану системи не зникає, а переходить у кількість дезорганізації наступного, нового стану системи зі зворотним знаком, перерозподіляючись у знову створювану організацію системи. Зміна знаку означає зміна напрямку процесів з конструктивного на деструктивний, тобто зміну механізму розвитку з адаптаційного на біфуркаційний. Процес перерозподілу накопиченої ефективності відповідає процесу трансформації або економічної кризи системи.

Таким чином, розвиток суспільної системи - це процес зміни положення економічних і політичних динамічних рівноваг у тривалому інтервалі часу під впливом позитивного тренда зростання населення й ВВП в умовах обмежених ресурсів. Він реалізується за допомогою соціально-економічних циклів. Розвиток суспільної системи виражається у функції зростання економічної ефективності, що має граничні значення, для кожного стану системи. Динаміка зміни економічної ефективності показує динаміку зміни станів суспільної системи, динаміку її розвитку.

У процесі розвитку - збільшення стійкості й відповідного нагромадження ефективності, система досягає стану граничної стійкості, що переходить у стан біфуркації. У стані біфуркації із всіх можливих реалізуються ті стани системи, які відповідають принципу мінімуму

дісипації ресурсів. Суспільна система формує таку нову структуру, що відповідає реалізації цього принципу. При цьому зберігається накопичений потенціал системи як основна умова наступного розвитку.

Ефективна економічна система - це система, що перебуває у стані загальної економічної рівноваги.. Стан максимальної економічної ефективності - це стан загальної економічної рівноваги, виражений в досягнутій до даного моменту часу економічної Парето-ефективності [2, с. 35-36].

Ефективність економічної системи даного стану - це кількісне вираження рівноважного стану системи, економічна ефективність у розподілі обмежених ресурсів для виробництва благ і обмежених благ для споживання.

Ефективна суспільна система забезпечує у процесі свого розвитку підтримку гомеостазу - стану рівноваги.

Призначення суспільної системи полягає в саморегулюванні стану економічної системи через політичну з метою підтримки економічної динамічної рівноваги протягом тривалого проміжку часу. Таким чином, ефективність суспільної системи, так само як і політичної, виражається економічною ефективністю, що досягається на даному проміжку часу процесу суспільного розвитку.

Параметри граничної стійкості, що змінилися, відповідають новій організації структури системи. Розвиток суспільної системи є процес зміни її організації, протягом якого відбувається збільшення ефективності, тобто самоорганізація системи. Кожен наступний стан системи є більш ефективним, ніж попередній.

З позиції сінергетики самоорганізація в економіці - це процес формування нових, більш ефективних форм використання обмежених ресурсів на макро- і мікрорівні з метою підтримки економічної стійкості соціуму - гомеостазу.

За Пригожиным, самоорганізація - це мимовільно виникаючий процес у станах, далеких від рівноваги, що приводить до створення нової, квазісталі структури дисипативної відкритої системи [73, с. 235-236].

Дослідження Шумпетера показують, що самоорганізація в суспільній системі - це групова взаємодія людей у процесі створення й реалізації нових, більш ефективних форм використання обмежених ресурсів з метою одержання надлишкових доходів. У результаті такої взаємодії в умовах кризи, що проходить наростаючим трендом у масштабі всієї суспільної системи, відбувається стрибкоподібне зростання економічної ефективності й система переходить у новий стан рівноваги, тобто виходить із кризи й переходить спочатку у стан депресії, потім у стан стійкого економічного зростання [85, с. 141, 398, 404, 407-409].

Як уже вказувалося, виходячи із системної позиції розвиток - це процес збільшення потенціалу організації системи (збільшення її порядку) за допомогою генерування й введення в систему інформації, що зменшує ступінь її дезорганізації і збільшує економічну ефективність. Таке введення інформації - це управлінські акти, реалізація макроекономічної політики поточного стану.

Процес генерування і введення інформації є процесом самоорганізації, тобто процесом, результатом якого є зміна - збільшення ступеня організації суспільної системи, її ефективності.

Генерування і введення управлінської інформації - реалізація управлінського процесу - можливі завдяки наявності у суспільної системи ще двох системних властивостей: самовідображення й зворотних зв'язків.

Самовідображення і зворотні зв'язки суспільної системи виражені в її політичній системі. Самовідображення суспільної системи, реалізоване через свідомість і пам'ять індивідуумів у суспільстві й у концентрованому вигляді в парламенті (через свідомість і пам'ять членів парламенту - обраних суспільством), має властивість запам'ятовувати інформацію про минулі стани суспільної системи, витягувати інформацію про поточний стан, аналізувати її

й приймати необхідні управлінські на макрорівні (для суспільства) рішення, тобто генерувати інформацію, необхідну для збільшення порядку системи - рівня її розвитку. Зворотні зв'язки суспільної системи, виражені у відносинах виборець - депутат - зроблений законодавчий акт - управлінське рішення - виборець, дозволяють реалізувати весь процес генерування інформації і її введення у систему, тобто самоврядування, що змінює порядок організації системи - самоорганізацію.

Самоорганізація економічної системи має два доповнюючих один одного види: мікро- і макрорівень.

На мікрорівні це "непомітна рука" Адама Сміта [72] - сам процес обміну благами. За Смітом, кожен індивідуум організує процес обміну найкращим для себе чином й у такий спосіб досягається суспільна ефективність у масштабах всієї системи. Це також конкуренція за право мати ресурси для виробництва. Держава як економічний агент бере участь й у першому процесі, і в другому. Ці елементи становлять самоорганізацію економічної системи першого виду.

На макрорівні відбувається зміна правил економічної гри у масштабах всього суспільства, самоорганізація економічної системи другого виду.

У конституції суспільства закріплена конкуренція в економічній і інституційній сферах - самоорганізація на мікрорівні, і можливість зміни правил економічної й політичної гри - самоорганізація на макрорівні.

Самоорганізація суспільної системи - це процес підтримки рівноважного стану економічної підсистеми шляхом регулювання правил "економічної гри" за допомогою системи політичної в умовах вільної конкуренції в економічній і інституційній сферах. Механізм самоорганізації суспільної системи - це механізм генерування і введення в систему управлінської інформації, що спрямована на підвищення ступеня організованості, підтримка рівноважного стану всієї системи в умовах тиску навколишнього середовища.

Самоорганізація суспільної системи - це безперервний процес збільшення економічної ефективності шляхом вироблення і реалізації макроекономічної політики, в результаті якої регулюється і підтримується максимально можливий рівноважний стан економічної системи при наявності рівноважної політичної системи, що дозволяє виробляти й реалізовувати найбільш ефективні макроекономічні управлінські рішення.

Самоорганізація другого виду реалізується:

- ✓ в умовах економічного зростання і рецесії - у вигляді виправлень правової системи, які доповнюють і коректують, регулюють поточну макроекономічну політику;

- ✓ в умовах економічної кризи - шляхом зміни спрямованості економічної політики безконфліктним шляхом.

Таким чином, наявність самоорганізації другого виду є необхідною умовою переходу суспільної системи зі стану кризи в стан економічного зростання.

Кількісне вираження самоорганізації - коефіцієнт самоорганізації. Самоорганізація суспільної системи - це динамічний показник ефективності використання ресурсів даної системи в тривалому проміжному часу.

Коефіцієнт самоорганізації має пряме відношення до показника економічної ефективності і виражається приростом ефективності (зростанням або падінням) даної суспільної системи на тривалому відрізку часу. Коефіцієнт самоорганізації, що визначає ефективність суспільної системи й в остаточному підсумку темпи економічного зростання - є акселератором економічного зростання. Отже низький коефіцієнт самоорганізації визначає низькі темпи економічного зростання, а високий коефіцієнт самоорганізації - високі темпи економічного зростання.

Процес розвитку заснований на безперервному генеруванні інформації й прийнятті управлінських рішень, що зменшують ентропію системи і збільшують її організацію. Процес розвитку суспільної системи - це процес підвищення її стійкості до впливу середовища, сполучений з

нагромадженням економічної ефективності на тривалому інтервалі часу. У процесі збільшення стійкості й нагромадження ефективності система проходить стан граничної стійкості, що відповідає максимальній кількості накопиченої ефективності, після якого переходить у стан біфуркації, в якому виникає невиразно велика кількість імовірних майбутніх станів системи й траєкторій її розвитку.

Поступальний розвиток суспільної системи визначає закон збереження накопиченої кількості ефективності, реалізований на основі принципу мінімуму дисипації обмежених ресурсів системи: при переході суспільної системи в процесі її розвитку з одного стану в інший накопичена кількість економічної ефективності не зникає, а переходить у свою протилежність - дезорганізацію нового стану системи в тій же кількості, але зі зворотним знаком. При цьому з усіх можливих майбутніх станів системи буде реалізований стан, структура системи якого відповідає реалізації принципу мінімуму розсіювання обмежених ресурсів.

Процес перерозподілу накопиченої ефективності виражається або в економічній, або в інституційно-економічній кризі - трансформації.

Вид процесу перерозподілу залежить від коефіцієнта самоорганізації суспільної системи. Якщо суспільна система має ефективну політичну систему, то процес перерозподілу накопиченої ефективності відбувається як економічна криза. Суспільна система не втрачає соціальної стійкості, тобто ефективність даного стану системи залишається в межах граничних (мінімум, максимум) значень соціальної стійкості суспільної системи. Якщо суспільна система не має ефективну політичну систему, то процес перерозподілу накопиченої кількості економічної ефективності відбувається як процес трансформації - інституційно-економічна криза. Суспільна система втрачає соціальну стійкість і відбувається процес інституціональної реорганізації соціальних зв'язків системи.

Стан динамічної рівноваги суспільної системи в процесі трансформації стає нестійким. Система здобуває нерівновагий стан, в якому існує

невизначене число наступних траєкторій її розвитку. Напрямок наступного розвитку визначає закон збереження накопиченої ефективності.

У вкрай нерівноважних умовах процесу трансформації разом з економічною реструктуризацією відбувається процес самоорганізації соціуму - процес реструктуризації його інститутів, результатом якого є підвищення коефіцієнта самоорганізації суспільної системи як базової умови наступного розвитку. Відбувається самоорганізована перебудова структури суспільної системи, що реалізує принцип мінімуму дисипації ресурсів.

Процес самоорганізації закладений у самій природі людського суспільства й інституційно виражений у політичному устрої, а також конкуренції й "правилах гри" між агентами в процесі їх економічних і політичних взаємин. Самоорганізація - це мимовільне конструювання нової структури системи в умовах кризи, що реалізує стан, який відповідає мінімальному розсіюванню ресурсів.

Існує три види самоорганізації суспільної системи. Це:

- ✓ перший - мікрорівень: конкуренція за розподіл ресурсів і благ у процесі виробництва і обміну в економічній підсистемі. Конкуренція між партіями за голоси електорату в процесі виборів - у політичній підсистемі;

- ✓ другий - макрорівень: зміна спрямованості поточної макроекономічної політики в економічній системі. Зміна партії влади - у політичній системі;

- ✓ третій - мегарівень: зміна форми соціуму конфліктним або безконфліктним шляхом.

Механізм самоорганізації суспільної системи першого виду виражений у конкурентній боротьбі в економічній і політичній підсистемах. Механізм самоорганізації суспільної системи другого виду виражений у зміні правил гри в економічній і політичній сферах і реалізується у взаємодії політичної й економічної підсистем, де є той самий агент - людина та її кооперативні й політичні об'єднання. Механізм третього виду виражений у зміні форми суспільного устрою і реалізується в інституціональній перебудові

революційним, конфліктним або безконфліктним шляхом у середовищі кризи - трансформації.

Формуючи трансформаційну модель соціально-економічного прориву, щоб уникнути структурних диспропорцій у відтворювальних процесах і критичних напруженнях у системі суспільних взаємин, у процесі соціального проектування слід опиратися на системний підхід і наукову платформу інституціоналізму. Системний підхід дозволяє представити соціум як цілісний соціально-економічний організм у всьому багатстві його взаємозв'язків і взаємин, проектувати його динаміку, використовуючи весь багаж накопичених суспільством знань і розроблених методів аналізу й синтезу. У свою чергу, інституціоналізм як наукова течія, що розглядає соціум як нерівноважну систему, всі основні структури якої піддані постійним соціальним змінам, є методологічним ключем до розкриття сутності й змісту механізмів і закономірностей соціально-економічного розвитку. Особливо продуктивне використання цього підходу у взаємозв'язку з інноваційною теорією довгих хвиль (нерівномірного процесу споживання нововведень), що дає можливість адекватно трактувати зміст процесу соціально-економічного розвитку й оптимізувати моделі суспільного управління динамікою нерівноважних соціальних систем.

Методологічна база пропонованого підходу при дослідженні динаміки соціально-економічної системи спирається на теорію самоорганізації - сінергетику, а при проектуванні системи соціального управління розвитком - на теорію множин й економічну кібернетику, що робить акцент на процесах управління й обміну інформацією.

Подібні методологічні підходи лягли в основу соціально-економічної й науково-технічної політики більшості розвинених країн, лідерів світового прогресу й показали свою ефективність на практиці. За останні два десятиліття до заходів центрального уряду, спрямованих на прискорення науково-технічного прогресу, активно підключилися місцеві влади різних рівнів. У ряді країн центри активності, пов'язані зі структурними зрушеннями

в економіці, чітко змістилися "униз". Поряд з національними програмами розробляються регіональні програми модернізації місцевого господарства, створюються дослідницькі, інформаційні, консультативні центри, фонди розвитку, відбуваються зміни в податковій політиці, спрямованій на залучення національного й закордонного капіталу в регіон. Все це заради переведу економіки на наукомістку основу, забезпечення екологічної безпеки, збільшення зайнятості, підвищення ділової активності і якості життя населення.

Об'єктивність й обґрунтованість цих завдань, апробація їхньої практичної цінності дозволяє розглядати наведений вище методологічний підхід як основу побудови моделі соціально-економічного розвитку в умовах українського суспільства, роблячи природні припущення на специфіку його нинішнього стану.

У цьому зв'язку варто враховувати об'єктивні передумови що дозволяють використати даний підхід. Так, основними передумовами реалізації в Україні інноваційної моделі соціально-економічного розвитку є:

- високий освітній і духовний потенціал нації;
- конкурентоздатний, незважаючи на негативні тенденції останніх років, науково-технічний потенціал і значний у деяких областях науково-технічний заділ;
- позитивна суспільна оцінка ролі науки, технологій і творчої особистості;
- величезні обсяги пасивної частини основних виробничих фондів, які можуть служити каркасом для організації сучасних наукомістких виробництв;
- наявність широкої інженерної й транспортної інфраструктури, щоправда, в значній мірі зношеної;
- сприятливі природно-кліматичні, ресурсні й рекреаційні умови;
- частково збережені або потенційно відновлювані виробничо-економічні, технологічні, наукові зв'язки із країнами СНД, державами

колишнього соціалістичного табору й третього світу, які дають можливість виходу на ринки традиційних партнерів.

Проблеми використання даної моделі обумовлені наступними факторами:

- відсутністю несутеречливої, динамічно рівноважної системи соціально-економічних інститутів і механізмів її ефективного функціонування, спрямованих на досягнення глобальних цілей соціуму;
- суб'єктивною незатребуваністю сучасних технологій соціального успіху й соціального партнерства;
- слабким розвитком соціально орієнтованого ринкового господарства;
- практично повним фізичним і моральним зношенням активної частини основних виробничих фондів;
- недостатністю внутрішніх інвестиційних ресурсів;
- відсутністю досвіду й традицій самостійної господарської й суспільної діяльності;
- соціальною пасивністю населення;
- відсутністю соціально-етнічної консолідації й національної ідеї;
- недовірою народу до влади;
- криміналізацією багатьох сфер суспільства;
- політичною й правовою нестабільністю;
- слабкими позиціями у світовому співтоваристві.

Таким чином, методологічний підхід, заснований на системному підході, науковій платформі інституціоналізму та інноваційній теорії розвитку з урахуванням реального стану українського суспільства може служити відправною базою при розробці трансформаційної моделі соціально-економічного прориву.

Цей методологічний підхід будується на наступних теоретичних передумовах:

По-перше, соціально-економічний розвиток - це, з одного боку, соціально спрямований процес гармонізації складу й структури суспільства і

його взаємодії із зовнішнім середовищем шляхом духовного й матеріального освоєння новітніх соціально-економічних стандартів, що являє собою інноваційний розвиток. Розвиток проходить ряд якісно нових стаціонарних станів соціальної системи, що характеризуються специфічним способом її організації й взаємодії, тобто типом суспільства. А з іншого боку, це цілеспрямована відносно відособлена діяльність, що являє собою динамічну складову сукупного відтворювального процесу, іншими словами - інноваційна діяльність. Під інновацією розуміється будь-яке суспільно значуще нововведення, що затребуване суспільством, реалізоване на практиці і має соціальний й (або) економічний ефект. Це наукові розробки, прогресивні технології, соціальні проекти й ініціативи, продуктивні управлінські рішення і т.д.

По-друге, розвиток суспільства має нерівномірний характер у просторі (різні рівні розвитку окремих країн і регіонів), у часі (зміна темпів розвитку в окремі історичні періоди) і в зміні складових його функціональної структури (галузей і сфер діяльності), що приводить до формування в складі соціуму структур випереджального розвитку, які є зародками якісно нового стану системи.

По-третє, незалежно від соціально-культурного типу й рівня розвитку світові співтовариства динамічно прагнуть до єдиного стану соціальної системи, що відбиває її еквіфінальність, що проявляється в історичному процесі інтеграції співтовариств і глобалізації соціально-економічних процесів.

По-четверте, процес розвитку, як упорядкування суспільної системи й соціалізації функціонування її складових веде до підвищення системоорганізуючої ролі й активності соціального управління.

По-п'яте, цілеспрямована концентрація існуючих ресурсів суспільства в динамічній (інноваційній) складовій, при дотриманні певної рівноваги системи й компенсації соціальних напруг забезпечує прискорення розвитку цієї системи.

Таким чином, соціально керований випереджаючий розвиток інноваційної складової суспільної системи створює мультиплікативний ефект.

Процес розвитку соціально-економічної системи має нерівномірний характер як у територіальному, так і галузевому розрізі. Перший обумовлений в основному вихідною структурою відтворювального потенціалу, а другий - часткою в його структурі певного відтворювального типу. Звідси переважна концентрація наявних ресурсів і відповідних зусиль у територіальних і галузевих секторах розвитку забезпечує прискорення розвитку системи. При цьому закономірне перетворення органічної сукупності структур випереджуючого зростання в системотвірний фактор стрибкоподібно змінює якість усієї соціально-економічної системи.

2.3. Обмеженість моделі “доганяючого розвитку”

До кінця XX ст. стало очевидно, що розквіт західних суспільств, занепад постсоціалістичних країн і країн „третього світу” багато в чому обумовлений природним ходом еволюції. Розвинені країни, на відміну від цих країн, домоглися не тільки природного зростання, але й самодостатності в своєму розвитку.

Розглянемо основні причини невдачі у реалізації моделі "доганяючого розвитку". Перша з них полягає в явній однобічності індустріального розвитку “країн, що доганяють”. Розвивалися, як правило, або військовий сектор, або важка промисловість, або машинобудування й електроніка. Однобічний характер такого розвитку проявляється не тільки на рівні виробництва, але й на рівнях освіти, фундаментальної науки й НДДКР. Якщо розглянути всі ці три складові повномасштабного комплексу, то виявляється явний перекис у бік виробництва. І тільки в останні роки, уряди почали вкладати кошти в освіту і фундаментальну науку. Але було вже пізно. Якщо для формування національного виробничого комплексу цілком достатньо 10-

15 років, то традиції освіти, а тим більше фундаментальної науки формуються десятиліттями. Деякі корпорації, які усвідомили це положення, намагалися більш-менш гармонійно розвивати всі три частини повномасштабного комплексу. Однак і тут спрацьовує закон "убування ефективності поточних вкладень". Забезпечити ж нові більш масштабні вкладення змогли навіть не всі конгломерати з найбільших корпорацій.

Однобокий розвиток на користь виробничої складової спочатку дозволяє використати низьку вартість робочої сили як конкурентну перевагу в боротьбі за зниження витрат. Але потім формується стійка залежність місцевих економік від низького рівня ціни робочої сили; як наслідок, коли наприкінці 90-х років доходи населення стали зростати, господарські системи цих країн втратили найважливішу свою конкурентну перевагу і опинилися на порозі кризи.

Істотно загострив проблеми "країн, що доганяють", масштабний імпорт, капіталу, що супроводжував цей тип розвитку з його перших кроків. У країнах, які стали на шлях "доганяючого" розвитку, експансія іноземних інвестицій нерідко стає причиною збільшення однобічності їхніх економік. Однак, як підкреслюють сучасні західні дослідники, закономірності економічного розвитку такі, що якщо навіть постсоціалістичні країни і країни "третього світу" зможуть наздогнати Захід, то для цього необхідні на порядок більші капітали, ніж ті, які вони зможуть генерувати усередині самих себе.

Важливо також відзначити, що протягом останніх років істотно змінялася композиція інвестицій, які спрямовувались у ці країни: у цей період, незважаючи на бурхливий розвиток фондових ринків, сумарні капіталовкладення в акції і комерційні кредити виявилися меншими, ніж прямі іноземні інвестиції; власне у такий спосіб Захід перейшов від політики отримання спекулятивно високих прибутків на ринках цих країн до експансії виробничої діяльності.

Наступна група факторів, що визначили несамодостатність "доганяючого розвитку", породила ефект залежності "країн, що доганяють",

від експорту власної продукції. Концепція орієнтованості на зовнішні ринки була й залишається однією з основ їх моделі індустріалізації.

До середини 90-х років господарський розвиток “країн, що доганяють”, будь-то держави Південно-Східної Азії, країни Латинської Америки або перехідні економіки країн Східної Європи, з усією виразністю продемонстрував, що він повною мірою залежить від імпорту західних технологій і капіталу та експорту власної сировинної продукції в постіндустріальні країни.

Поступово навіть послідовні апологети “доганяючого розвитку” почали переконуватися, що наздогнати розвинені країни можна настільки швидко й просунутися на цьому шляху можна настільки далеко, наскільки це буде бажано країнам найрозвиненішого світу.

Ще одна група обставин, визначає абсолютну технологічну, інтелектуальну і культурну залежність “країн, що доганяють”, від постіндустріального світу. Всі ці країни мають негативне сальдо в балансі торгівлі технологіями із Заходом. Загалом такий однобічний розвиток привів до того, що країни на шляху “доганяючого розвитку” не змогли вирішити цілий комплекс найважливіших завдань. Серед них слід назвати в першу чергу:

- подолання несприйнятливості власних економік до науково-технічного прогресу;
- нерозвиненість форм продажу продукції власної дослідницької бази;
- проблеми переходу до інтенсивного типу господарського зростання;
- складності подолання залежності від ринку капіталів і технологій і нездатності розвитку виробництва без зростаючого експорту сировини за рубіж,
- подолання відсталості соціальної структури;
- зниження норми заощаджень, що не дозволяє оформитися сучасному середньому класу;

- нарешті, подолання залежності від інтелектуального потенціалу, що перебуває за межами країн, що розвиваються індустріально.

В останні десятиліття взаємозалежність різних керуючих центрів світової економіки значно підсилилася, але ця залежність стає все більше однобічною. Саме виникнення безпрецедентного технологічного розриву між розвиненим та іншим світом, становлення на Заході нової, постіндустріальної економіки й зробило очевидною безперспективність “доганяючої моделі”.

Поодинокі успіхи “доганяючого розвитку” виглядають сьогодні досить спірними. Не можна не визнати, що “доганяючий розвиток” у цілому не скорочує розрив між центрами постіндустріального світу й периферійними регіонами. Периферійні господарські системи іноді називають субординованими економіками, що підкреслює твердження про те, що субординовані економіки не розвиваються самодостатньо, і це означає, що вони залишаються підлеглими відносно глобальної системи і, таким чином, ніколи не досягнуть бажаного статусу домінуючих розвинених господарських структур.

Важливо пам'ятати і те, що суспільство не може бути побудоване з розрізнених елементів розрізнених культур, єдиним шляхом його формування є еволюційний розвиток, що відбувається на власній основі, причому найважливішими його компонентами є системні технологічні фактори. Жодна з країн, здатних сьогодні рушити шляхом “доганяючого розвитку”, не може самостійно виробити й контролювати ті обсяги інформації і знання, акумулювати таку кількість фінансів, спираючись на які, йдуть уперед заможні країни Європи й США, а десятиліття запозичення нових технологій не породжують технологічних проривів. Наздогнати суспільство розвинених країн запропонованими ними ж методами неможливо, і ця думка стає аксіомою для все більшого числа країн-претендентів.

Один з виходів з такої непростой ситуації бачиться у створенні макрорегіонів з близьких за економічними показниками країн. Така

тенденція вже існує. Історичні події другої половини 20-го ст. - деколонізація, розпад Радянського Союзу привели до утворення нових малих за розмірами територіальних утворень. У цей час тенденція до набуття політичного суверенітету йшла паралельно інтенсифікації економічної інтеграції, у рамках регіональних блоків і світової економіки в цілому. Економічна інтеграція може виступати як засіб зниження зовнішньої невизначеності за допомогою більш тісних торговельних зв'язків і, як наслідок, більшого ступеня економічної взаємозалежності. Членство в торговельних блоках може сприяти поліпшенню умов торгівлі і безсумнівно розширює обсяг експортного ринку.

Для малих країн життєздатною стратегією є спеціалізація на виробництві товарів з більш високою доданою вартістю, що припускає володіння спеціальними навичками, нагромадження і використання людського капіталу як порівняльної переваги на відміну від простої економії на масштабі. Очевидно також і те, що внаслідок різної забезпеченості трудовими ресурсами малі країни не можуть конкурувати з великими державами в працеінтенсивних галузях. Головним питанням у такому контексті виступає те, яким чином малі держави з перехідною економікою будуть брати участь в "ланцюжках нарахування додаткової вартості" розвинених країн. Європейська інтеграція почала свою еволюцію із загального ринку щодо схожих у плані економічного розвитку країн, іншими словами, гомогенного економічного простору, формованого політичними рішеннями в окремій предметній сфері, конвергенції ринкових правил.

Процес розширення макрорегіону змінює характер процесу інтеграції за рахунок включення в нього інших країн. Розмір ринку виступає в цьому випадку одним з вирішальних факторів як для малих перехідних економік у плані забезпечення ринків, так і для всієї Західної Європи в плані інвестиційних можливостей.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що для малих країн найбільш життєздатною стратегією і джерелом зростання є інвестиції в

розвиток сучасних технологій, у пріоритетний розвиток НДДКР і фундаментальної науки, в людський капітал (що, крім іншого, є функцією рівня освіти), трудові навички, а також фізичний капітал.

Одним з можливих шляхів реалізації цієї стратегії є інтеграція в регіональне економічне угруповання, поряд з підтримкою відкритого зовнішньоторговельного режиму і сприятливого інвестиційного клімату. Створення ринкових інститутів і проведення відповідної політики здатні перебороти споконвічно властиві деяким країнам екзогенні фактори розвитку, включаючи географічні.

Вважається, що регіональна адміністрація має можливість впливати на підприємства винятково через створення привабливого клімату на своїй території. Однак реально адміністрація регіону може не тільки впливати на бізнес-клімат, але і здійснювати керований розвиток всіх його складових на основі єдиних критеріїв розвитку. Поняття "бізнес-клімат" – комплексне, являє собою сукупність наступних груп факторів:

1. Умови факторів виробництва, їхньої якості і ступеня спеціалізації.

1.1. Природні ресурси. При досить розвинутій транспортній інфраструктурі й високому рівні технології переробних галузей актуальність наявності природних ресурсів досить низька. Це добре видно на прикладі Японії.

1.2. Людські ресурси. Низька якість цього фактора може серйозно загальмувати розвиток регіону. Основні труднощі в тому, що розвиток якісної складової цього фактора вимагає дуже великого проміжку часу (порівняно із тривалістю життя покоління).

1.3. Фінансові ресурси. Головним питанням при створенні макрорегіону буде не наявність або відсутність потрібної кількості фінансів, а обґрунтованість їхнього залучення в той або інший проект.

1.4. Фізична інфраструктура. Вона повинна аналізуватися з погляду коректності структури (послідовно-паралельна модель побудови) і з погляду збалансованості своїх якісних і кількісних показників.

1.5. Адміністративна інфраструктура. До неї також можна застосувати принципи структурного аналізу (послідовність-паралельність). При цьому оцінка кількісних і якісних показників повинна будуватися за витратними принципами оцінки бізнесу. Це положення впливає із сутності адміністративної системи, яка, не маючи власних цілей, повинна максимально ефективно сприяти розвитку всієї економічної системи макрорегіону.

1.6. Інформаційна інфраструктура. У процесі її розвитку завжди необхідно враховувати подвійність інформаційних потоків. Істотний розвиток інформаційної інфраструктури приводить до зниження стабільності економічної системи макрорегіону в цілому. Поганий розвиток інформаційної інфраструктури знижує швидкість розвитку економічної системи макрорегіона.

1.7. Науково-дослідний потенціал (середовище відтворення технологій). Необхідно розвивати всі три складові цього середовища: фундаментальну науку, прикладні дослідження і дослідно-конструкторські роботи. Також треба стежити за зв'язаністю цих елементів між собою і виробництвом, а виробництво і НДДКР повинні замовляти фахівців у системі освіти.

2. Умови для конкуренції і стратегічного розвитку.

2.1. Інвестиційний клімат і політика регіональної влади. Політика регіональної влади в ідеалі повинна сприяти оптимальному розвитку і прояву об'єктивних законів розвитку виробничо-технологічних систем. Реально допустимо локальний оптимум різних інтересів, що не погіршує показник економічного рівня технології окремого регіону.

2.2. Наявність конкурентів і свобода конкуренції. Обмежувати конкуренцію і здійснювати заходи протекціонізму потрібно виважено. Всі рішення повинні мати "технологічний характер" (наприклад, за рахунок особливостей стандартизації і метрології) і не зменшувати економічний рівень технології регіону. Держава повинна забезпечувати керований

технологічний розвиток усіх продуктивних сил регіону, не втручаючись у прийняття рішень про випуск того чи іншого виду продукції.

3. Умови попиту.

3.1. Наявність вимогливих місцевих споживачів і унікальних потреб клієнтів. Наявність таких споживачів повинна створювати ефект евристичного розбалансування системи. Тоді задоволення попиту таких споживачів буде приводити до легкого розбалансування економічної системи регіону, що, в свою чергу, створює передумови для економічного і технологічного розвитку регіону. Важливо стежити за тим, щоб таке розбалансування економічної системи серйозно не порушувало її структури.

3.2. Спеціалізований попит на продукцію і послуги регіональних підприємств, які можуть бути затребувані на глобальному ринку.

4. Зв'язані або підтримуючі галузі.

4.1. Наявність кваліфікованих постачальників.

4.2. Розвинена структура виробництва, наявність всіх технологічних переділів.

4.3. Наявність конкурентоздатних зв'язаних стратегічних економічних суб'єктів (корпорацій і об'єднань).

4.4. Коректна структура виробничо-технологічного комплексу регіону у вигляді послідовно-паралельних рівнів, що чергуються.

Стратегія регіону являє собою піраміду із трьох базових елементів: конкурентоздатні стратегічні економічні суб'єкти (технологічні корпорації і об'єднання), привабливий бізнес-клімат і ефективна адміністрація. Ці елементи забезпечують конкурентоздатність регіону і ріст добробуту населення. Вся піраміда базується на регіональному капіталі - ресурсах.

Основна мета - підвищення добробуту населення і забезпечення розвитку регіонального капіталу на тривалому проміжку часу.

Рівень розвитку всього регіону передбачається виразити через показник "економічний рівень технології" регіону. Тоді всі заходи щодо розвитку

регіону повинні забезпечувати збільшення "економічного рівня технології" на всьому проміжку часу.

При здійсненні стратегічного розвитку макрорегіону необхідно враховувати набір загальносистемних умов (обмежень).

Умовно він може бути представлений у такий спосіб:

1. Країни повинні мати близькі кількісні і якісні ендogenous характеристики. У першому наближенні, повинні бути близькі показники "економічний рівень технології" і "технологічна озброєність". Причому більше важливим є близькість саме якісних характеристик (це показник "економічний рівень технології"). Для екзогенних факторів також бажана близькість рівнів кількісного і якісного розвитку.

2. При об'єднанні країн вони повинні утворювати повномасштабний регіональний виробничий комплекс. Тобто макрорегіон повинен містити в собі всі технологічні переділи, ринки збуту для готової продукції і середовище відтворення технологій (освіта, фундаментальна наука і НДДКР).

3. Розмір ринків повинен бути достатнім для збуту продукції, що випускається усередині регіону. Не слід робити наголос на експорт товарів, готової продукції за межі регіону. У розвинені країни має сенс експортувати продукцію або перших (сировинних), або останніх (високотехнологічних) переділів.

4. Вкладення в розвиток господарських суб'єктів повинні здійснюватися за єдиним критерієм, що забезпечує максимальну ефективність поточних вкладень не тільки для власників, але і для регіону. Це може бути критерій "економічний рівень технологій".

5. Всі екзогенні фактори, культурні розходження, релігія, цивілізаційні фактори, інтереси партій і різних плинів повинні бути враховані, але не можуть бути критеріями для визначення учасників макрорегіону. Їх треба аналізувати, керуючись принципом заважають або допомагають вони проведенню регіоналізації на базі технологічних факторів.

Розділ 3

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ

3.1. Сучасний стан і проблеми науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні

Формування економічної стратегії України у глобальному світі базується на інноваційній моделі розвитку і потребує реальної оцінки сучасного стану науково-технічного потенціалу країни і перспектив науково-технічної й інноваційної діяльності.

Показники науково-технічного потенціалу аналізуються за такими напрямками:

- організаційна складова;
- кадрова складова;
- фінансова складова;
- матеріально-технічна складова;
- інформаційне забезпечення;
- результативність науково-дослідної діяльності.

Організаційна складова науково-технічного потенціалу.

Кількість організацій, які виконують наукові і науково-технічні роботи, за період з 1991 до 2006 року збільшилася на 108 одиниць та склала у 2006 році 1452 підприємств та організацій [55].

Наукові установи в Україні зосереджені в чотирьох секторах наук: академічному, галузевому, заводському й секторі вищої освіти. Найбільша кількість організацій - 831 - належить до галузевого сектора науки, їх питома вага у загальній кількості організацій склала 57,2%.

До академічного сектора належать 372 організації, або 25,6% від їх загальної кількості в Україні. Академічний сектор вітчизняної науки представлений науковими організаціями, підпорядкованими шести

державним академіям: Національній академії наук, Українській академії аграрних наук, Академії педагогічних наук. Академії медичних наук, Академії правових наук. Академії мистецтв України.

У 2006 році наукові дослідження та розробки виконувались у 175 вищих навчальних закладах (12,1% від загальної кількості наукових організацій) [55].

До заводського сектора науки належать 74 організації, або 5,1% від їх загальної кількості. Зазначимо, що існує негативна тенденція щорічного скорочення кількості організацій галузевого й заводського секторів науки, які організаційно зорієнтовані безпосередньо на задоволення потреб виробництва.

Більшість наукових організацій України розташована в економічно розвинених регіонах. Майже дві третини загальної кількості наукових організацій зосереджено у м. Києві (24,8%), Харківській (15,7%), Дніпропетровській (7,2%), Львівській (5,6%), Донецькій (5,3 %) і Одеській (4,5 %) областях.

Слід зазначити, що тенденція до зростання загальної кількості наукових організацій, відбувається переважно за рахунок збільшення кількості установ, які займаються суспільними й гуманітарними науками (за період з 1995 до 2006 року вона зросла більш ніж у півтора раза — зі 105 до 178). Водночас привертає увагу той факт, що хоча питома вага організацій, які працюють у технічній сфері, складає 51,0% загальної кількості наукових організацій, відбувається зменшення абсолютної кількості наукових установ у галузі технічних наук (з 905 у 1995 р. до 740 у 2006 р.).

Кадрова складова науково-технічного потенціалу.

Підготовка наукових кадрів: аспірантура й докторантура.

Основним видом підготовки наукових кадрів після закінчення вищих навчальних закладів є аспірантура. На сьогодні навчання в аспірантурі є скоріше можливістю продовження навчання, а не формою підвищення кваліфікації вчених у процесі їх наукової діяльності. Наявність

кандидатського ступеня має певну цінність на ринку праці, він відповідає рівню міжнародно визнаного ступеня доктора філософії (PhD).

У 2006 році підготовку аспірантів в Україні здійснювали 502 заклади, у тому числі 262 науково-дослідних інститутів і 240 вищих навчальних закладів (ВНЗ) третього і четвертого рівнів акредитації; до аспірантури було прийнято 10201 осіб. На кінець 2006 року в аспірантурі навчалось 31293 осіб (у 2005 р.-29866 осіб) [55].

У минулому десятиріччі (1995-2006 рр.) спостерігалася стійка тенденція зростання кількості аспірантів (в 1,8 рази) (рис. 3.1.1).

Провідною ланкою у діяльності аспірантури є аспірантура вищих навчальних закладів. За десять років кількість аспірантів виросла в 3,0 рази і склала на кінець 2006 р. 26200 осіб, питома вага аспірантів, які навчаються у ВНЗ, у загальній їх чисельності збільшилася з 77,1% до 83,7%. Водночас кількість слухачів аспірантури науково-дослідних інститутів збільшилася лише в 1,1 рази та склала 5093 осіб, а їх питома вага зменшилася відповідно з 34,8% до 16,9%. Таким чином, розширення можливостей здобуття освіти через аспірантуру, незважаючи на кризу в економіці та науковій сфері, досягнуто завдяки діяльності вищих навчальних закладів.

В аспірантурі українських вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів спеціалістам надається можливість поглиблено навчатися та вдосконалювати знання за достатньо широким спектром наук. За кількістю аспірантів, що навчаються, домінують галузі технічних, економічних та фізико-математичних наук. На кінець 2006 р. питома вага аспірантів цих галузей у загальній кількості склала відповідно 19,6%, 19,0% та 6,9% (у 1995 р. - 27%, 13% та 11%). Незважаючи на лідерство технічних та економічних наук за абсолютною кількістю аспірантів, їх частка знизилась.

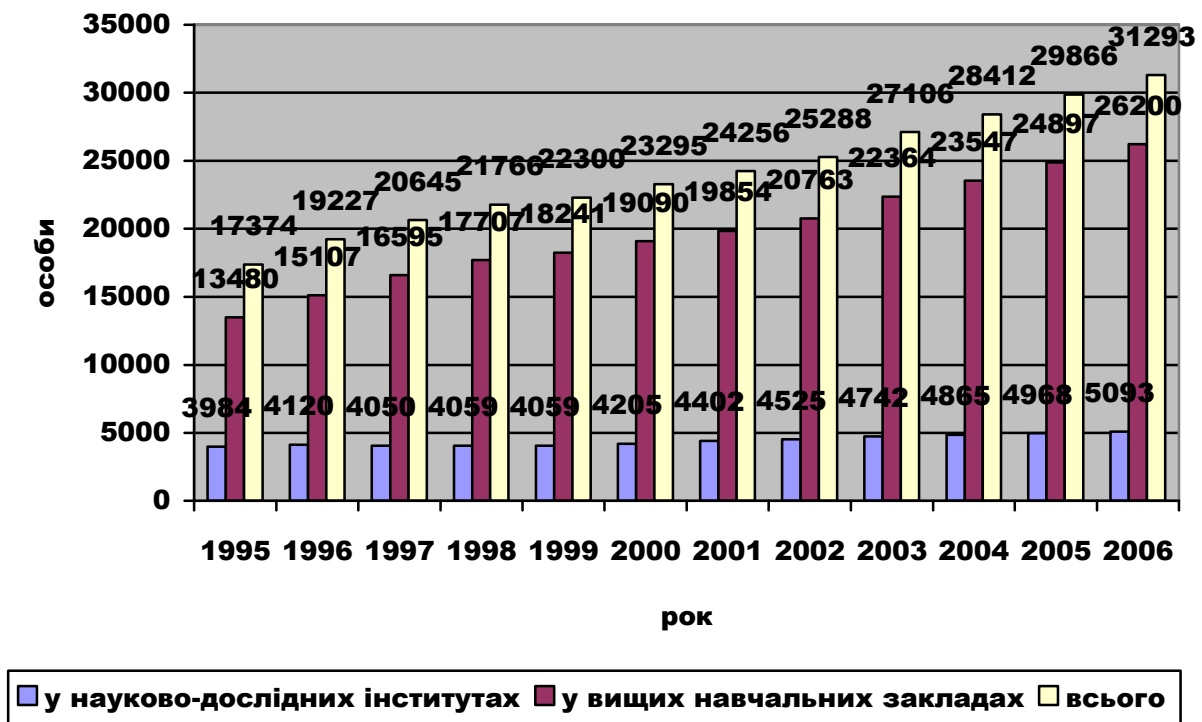

Рис. 3.1.1 - Кількість аспірантів на кінець року (1995 - 2006 рр.)

Оцінка результативності діяльності аспірантури на основі даних статистичної звітності, як правило, зводиться до визначення частки випускників аспірантури, які захистили дисертацію в установлені строки. Разом з тим, слід відмітити, що за досліджений період лише один з шести аспірантів випускався із аспірантури з захищеною дисертацією. У захисті дисертацій перевага залишається за аспірантами вищих навчальних закладів, вони складають переважну більшість випускників аспірантури, які закінчили навчання з захистом дисертації – 91,7%.

Незважаючи на те, що аспіранти науково-дослідних інститутів мають доступ до дослідної бази, вони характеризуються меншою наполегливістю у досягненні мети. В НДІ із 1246 випускників аспірантури захистилися лише 119 осіб, або 9,6%. Аналіз даних за галузями наук свідчить, що найбільш результативними щодо захисту дисертацій є медичні та економічні науки.

Наступний етап підвищення наукового рівня - це навчання в докторантурі та захист докторської дисертації. Кількість навчальних закладів, що мають докторантуру на кінець 2006 року склала 241, з них 154

заклад - докторантура ВНЗ, 97 - докторантура НДІ. Із загальної кількості докторантів (1373 особа) 81,6% навчаються у ВНЗ. Найбільша кількість докторантів припадає на галузі технічних (18,3%), економічних (16,9%), філологічних (9,1 %) та фізико-математичних (7,7%) наук.

Питома вага докторантів, які навчаються за рахунок державного бюджету, не змінилася у 2006 році порівняно з попередніми роками і складає 94,2% (1294 осіб). На комерційній основі навчаються 51 докторанта, за рахунок інших джерел - 28 осіб.

Кадрове забезпечення науково-технічного потенціалу.

За даними Держкомстату України, чисельність працівників, що працюють у наукових організаціях, за період 1995-2006 рр. знизилась на 44,2% і склала у 2006 році 100,2 тис. осіб, що становить 55,7% від чисельності працівників у 1995 році.

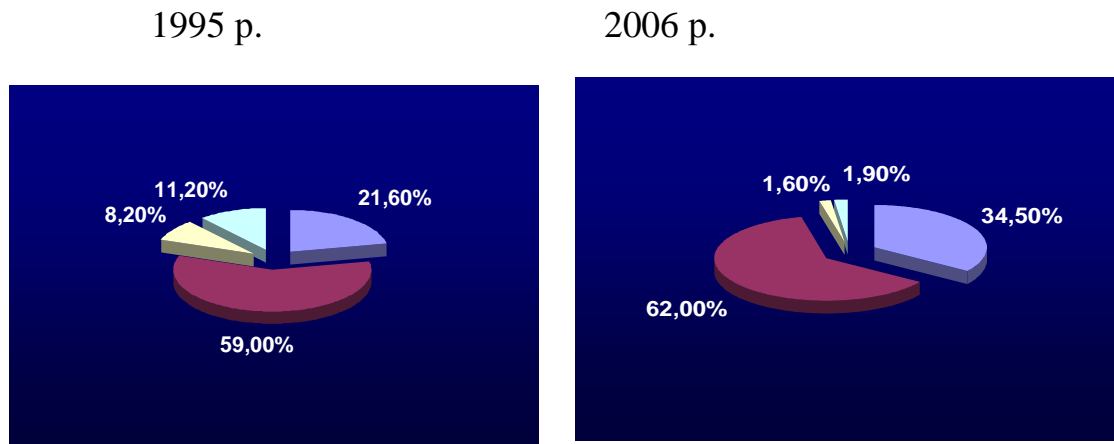
Скорочення чисельності кадрового потенціалу науково-технічної сфери України відбувалося переважно через зменшення його активної частини - дослідників та техніків. Протягом 1995-2006 рр. чисельність працівників основної діяльності наукових організацій скоротилася на 54,7 %.

Зниження зайнятості дослідженнями та розробками було безпосередньо пов'язано з тенденціями динаміки ринку праці та, зокрема, з відсутністю регулювання цього процесу державними органами управління. Головним фактором є добровільний відтік працівників із науки.

Нерівномірна динаміка чисельності працівників наукових організацій за категоріями персоналу призводить до відповідних змін у розподілі їх за секторами наук. Незважаючи на значні скорочення штатів у галузевих інститутах, галузевий сектор за цією позицією залишається домінуючим.

Найбільше зниження чисельності персоналу, зайнятого дослідженнями та розробками, відбувається у заводському секторі. Така тенденція несприятлива для процесів, що відбуваються в Україні, тому що дослідження та розробки, які виконуються в цьому секторі, мають прикладний характер і

скорочення зайнятих у заводській науці може призвести до нездатності українських підприємств бути конкурентоспроможними.

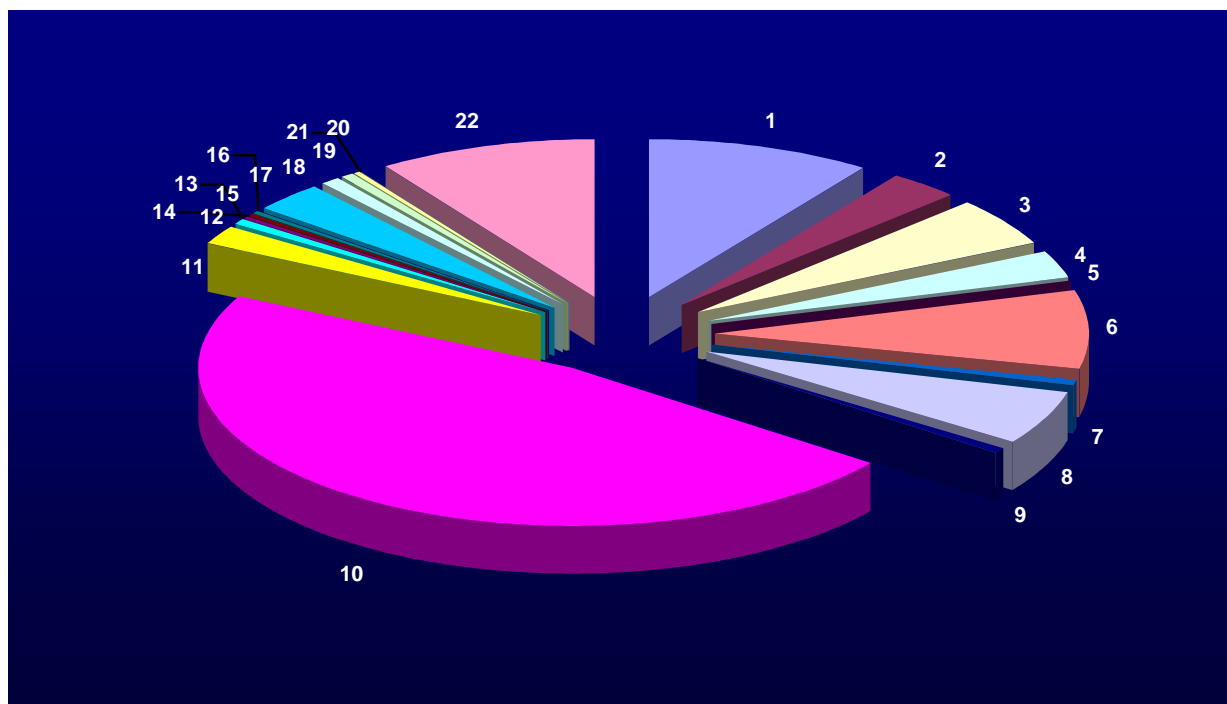
- 1 – академічний сектор,
- 2 – галузевий сектор,
- 3 – вузівський сектор,
- 4 – заводський сектор.

Рис. 3.1.2 - Структура персоналу, зайнятого науковими дослідженнями та розробками, за секторами наук

У цілому за останнє десятиліття має місце помітна деформація структури зайнятості в науці. В результаті цих структурних змін частка дослідників у чисельності зайнятих у науці вже не досягає і половини (50% у 2006 р.). Це негативне явище не може не вплинути на діяльність наукових установ та організацій.

На сьогодні, як і в попередні роки, наука в Україні має технічну спрямованість. Це підтверджується наявністю стійких диспропорцій у професійній структурі наукових кадрів. Так, у 1995 році найбільша кількість дослідників працювала у галузі технічних наук (70,1%). Друге місце, хоча і з більш ніж десятикратним відривом, займали сільськогосподарські (4,5%) та фізико-математичні науки (4,2%). Більш-менш помітне місце займали деякі природничі (хімічні, біологічні медичні та геологічні) та економічні науки, однак їх індивідуальні питомі ваги у загальній чисельності дослідників не перевищували 1-3 %.

У 2006 р. у професійній структурі наукових кадрів технічні науки залишаються домінуючими (54,6%), незважаючи на зменшення абсолютної кількості дослідників у цій галузі за 10 років на 54,9%. Зросла питома вага дослідників, зайнятих фізико-математичними науками, і становила у 2006 р. 8,3%, у сільськогосподарських та медичних науках відбулося відповідно до 8,7% та 5,0% (рис. 3.1.3).

1 – фізико-математичні науки (9,7%)	12 – філологічні науки (0,6%)
2 – хімічні науки (3,2%)	13 – мистецтвознавство (0,2%)
3 – біологічні науки (5,1%)	14 - соціологічні науки (0,2%)
4 - геологічні науки (2,7%)	15 – політичні науки (0,3%)
5 – географічні науки (0,2%)	16 – філософські науки (0,2%)
6 – сільськогосподарські науки (8,1%)	17 – економічні науки (2,9%)
7 – ветеринарні науки (0,4%)	18 – юридичні науки (0,8%)
8 – медичні науки (5,8%)	19 – педагогічні науки (0,7%)
9 – фармацевтичні науки (0,4%)	20 – психологічні науки (0,3%)
10 – технічні науки (47,8%)	21 - інші суспільні науки (0,0%)
11 – історичні науки (1,9%)	22 – організації, що мають багатогалузевий профіль (9,5%)

Рис. 3.1.3. - Розподіл дослідників за галузями наук у 2006 р.

Зміни, що відбуваються в українському суспільстві, вплинули і на переорієнтацію наукових кадрів. За останнє десятиліття у 3,3 рази зросла кількість дослідників у політичних науках, у 2,1 рази - у юридичних науках, у 1,1 рази - у психологічних науках.

Важливим показником кадрової складової науково-технічного потенціалу є дані про чисельність фахівців, що мають учені ступені. Незважаючи на постійне зниження абсолютної кількості дослідників, що мають учену ступінь кандидата наук (з 22,9 тис. у 1995 р. до 16,9 тис. осіб у 2006 р.), їх питома вага у загальній кількості дослідників збільшилася та склала у 2006 р. 21,0%. Що стосується докторів наук, їх кількість протягом 1995-2006 рр. залишалася практично незмінною-4,3 тис. осіб, а їх питома вага зросла у 1,9 рази. Збільшення питомої ваги дослідників з ученими ступенями значною мірою пов'язано зі зменшенням загальної чисельності працівників наукових організацій, у тому числі дослідників.

Галузева структура дослідників вищої кваліфікації практично не відрізняється від професійної структури наукових кадрів. Найбільшу питому вагу серед докторів наук, зайнятих дослідницькою діяльністю, мають фізико-математичні (23,5% від загальної кількості дослідників-докторів наук), технічні (18,6%) та медичні (15,9%) науки. Аналогічна ситуація відзначається і серед дослідників-кандидатів наук. Однак найбільша питома вага у 2006 р. відзначається у технічних науках (17,9% від загальної кількості дослідників-кандидатів наук).

Однією з головних проблем кадрового потенціалу України є так зване "старіння кадрів".

Тенденція «старіння» працівників науки мала місце ще за радянських часів - з початку 80-х років. Так, за період 1982-1987 рр. питома вага наукових працівників у віці до 35 років знизилася до 29%, а вікової групи старше 50 років, зросла з 19 до 22%, у тому числі працівників пенсійного віку-34 до 5% [22].

Останнім часом питома вага дослідників у найбільш продуктивному віці в науці (30-49 років) зменшується, а у віці старше 50 років зростає. Так, у 2006 р. вона склала відповідно 36% і 42% загальної чисельності дослідників. Водночас, незважаючи на ці факти, відбулася позитивна динаміка у групі дослідників до 29 років включно.

Падіння престижу зайнятих науковою діяльністю та соціального статусу вчених є значною перешкодою для залучення до науки молоді. Низький рівень заробітної плати у спеціалістів високої кваліфікації, які зайняті у сфері науки, свідчить про диференціацію доходів населення, яка призвела до того, що у молоді немає стимулів для праці в секторах економіки, орієнтованих на генерування нового знання.

Складне соціально-економічне становище працівників української науки значною мірою зумовлює тенденцію до сумісництва основної (наукової) діяльності з іншими видами діяльності, які у багатьох випадках не мають нічого спільного з науковою або науково-педагогічною роботою. Відповідні соціологічні дослідження, що проводилися в Росії, свідчать про те, що лише близько 40% "zareєстрованих" учених активно працюють у "своїй" науковій сфері, приділяючи цьому основну частку своїх зусиль [16]. Подібних даних для України не існує, але, на наш погляд, ситуація в нашій країні не відрізняється докорінним чином. За даними Держкомстату України, чисельність учених-сумісників зросла в 2006 р. порівняно з 1995 р. майже в 1,6 рази і становила 74,6 тис. осіб. Це підтверджує наявність кризи існуючих інституційних структур української науки, в межах яких не вдається організувати повноцінний дослідницький процес і забезпечити гідну оплату праці наукових працівників.

Підводячи підсумки, визначимо основні ознаки занепаду кадрового потенціалу вітчизняної науково-технологічної сфери:

- 1) зменшення кількості працівників, зайнятих НДДКР, особливо їхньої активної частини - дослідників;

2) зменшення частки випускників вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації (університетський рівень), які обирають науково-технічну діяльність;

3) зростання кількості науковців вищої кваліфікації поза наукою, а також поширення явища сумісництва;

4) постійне зростання віку дослідників;

5) невідповідність напрямів підготовки фахівців з вищою освітою та науковців вищої кваліфікації галузевій спрямованості наукових досліджень.

Фінансова складова наукового потенціалу.

За роки незалежності наука в країні знаходилася здебільшого поза увагою держави та не була пріоритетом для економічного розвитку держави. Це виявлялося у стрімкому скороченні обсягів державної підтримки наукової та науково-технічної діяльності.

Згідно з чинним законодавством, інноваційний розвиток в Україні забезпечується за рахунок фінансування з різних джерел. Закон України "Про наукову та науково-технічну діяльність" встановлює, що одним з основних важелів здійснення державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності є бюджетне фінансування [26]. Держава має забезпечувати бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) в розмірі не менше 1,7% ВВП. Однак попри досить докладне законодавче врегулювання питань фінансування наукової та науково-технічної діяльності, встановлені нормативи бюджетного фінансування цих напрямів діяльності не дотримуються.

Зазначимо, що протягом 1990-2006 рр. фінансування НДДКР скоротилося майже втричі; за розрахунками в останні роки рівень фінансування наблизився до рівня видатків СРСР на початку 1950-х років. Щорічні фактичні потреби на здійснення науково-технічної та Інноваційної діяльності задовольняються не більше ніж на 16%.

У 2006 році загалом з усіх джерел фінансування на науку надійшло 5164,4 млн. грн., тобто порівняно з 2005 р. обсяг фінансування науки

збільшився на 0,8%. Основними джерелами фінансування, як і в минулі роки, були кошти вітчизняних замовників – 1566,3 млн. грн., або 30,3% від загального обсягу фінансування науки та з державного бюджету на розвиток науки надійшло 2017,4 млн. грн. (39,1%). Кошти іноземних замовників складали 19,4% загального обсягу фінансування (1000,9 млн. грн.). Частка власних коштів – 9,0% (462,7 млн. грн.).

Для раціонального використання обмежених ресурсів, які держава може спрямувати в науково-технологічну сферу, необхідно чітко визначитися не лише із пріоритетами наукового пошуку, а й у виборі конкретних базових інновацій, що дозволили б у визначені терміни вийти на світовий ринок з новою конкурентною продукцією. При цьому слід дотримуватись оптимального співвідношення між фінансуванням фундаментальних робіт і прикладних досліджень та розробкою нових технологій. Вважається, що воно має становити 15:25:60; натомість сьогодні в Україні маємо 18:17:65. Високий відсоток "технологічних" розробок зумовлений, як правило, невеликими західними замовленнями, натомість більшість навіть прикладних вітчизняних робіт не доходить до стадії інновацій.

Матеріально-технічна складова наукового потенціалу.

Результативність науково-технічної діяльності значною мірою залежить від стану матеріально-технічної бази. Аналіз офіційних статистичних даних показав, що у 2006 році середньорічна вартість основних засобів наукової та науково-технічної сфери становила 9,1 млрд. грн., у тому числі машин і устаткування - 2,5 млрд. грн., що складає 27,5% середньої вартості основних засобів (у середньому в економіці - 20,5%).

Зміна питомої ваги активної частини основних засобів (машин та устаткування) показує процес оновлення (старіння) парку технічних засобів для науково-технічної діяльності. Треба зазначити, що питома вага вартості машин та устаткування у загальній вартості основних засобів зменшилася з 60,3% у 1990 р. до 28% у 2006 р. Це пов'язано, перш за все, з переоцінкою

основних засобів, яка враховує зростання цін на нерухомість, та послабленням бази устаткування науки та її фактичного внеску у досягнення передових наукових результатів.

Ступінь зносу основних засобів у науковій сфері становив 46,0%, тоді як у цілому в Україні - 49,3%. Лише близько 2% наукового обладнання українських науково-технічних установ знаходиться на рівні сучасних світових стандартів, а 85% наукового обладнання експлуатується більше 12 років, значна частина пристроїв просто не придатна для проведення сучасних експериментів. Ця обставина суттєво ускладнює проведення наукових робіт і знижує конкурентоспроможність наукових результатів українських учених. Більшість з них не має можливості працювати на сучасному обладнанні та проводити відповідні експерименти. Недосконалість власної матеріально-технічної бази вдається частково компенсувати за рахунок участі у міжнародних проектах, але інституційні можливості, що створені для українських фахівців, не завжди є сприятливими. З боку держави часто не надається ніякої підтримки таким проектам, а міжнародні зобов'язання щодо внесків української сторони у міжнародні фонди, надання приміщень для міжнародних організацій і т. ін. блокується бюрократичними структурами.

Фондоозброєність науковців у розрахунку на одного працівника середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу зросла на 30,0% і становила 54,1 тис. грн. Це в 1,4 рази менше за середню в економіці та в 1,9 рази - в промисловості.

Серед галузей наук найбільша оснащеність основними засобами виробництва припадає на працівників природничих та технічних наук становить 82,0 тис. грн. та 42,0 тис. грн., технічна оснащеність - 31,6 тис. грн. та 10,7 тис. грн. відповідно. Загальна площа власних приміщень наукових організацій і підрозділів порівняно з 2005 р. практично не змінилась становила 16,6 млн. м². Слід зазначити, що складний фінансовий стан більшості наукових організацій спонукав їх здавати власні приміщення в

оренду комерційним та іншим структурам з метою отримання додаткових коштів.

У 2006 році у розрахунку на одного працівника середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу припадало 90,7 м² виробничих площ (без урахування площ, що здані в оренду). За секторами наук 131,5 м² припадає на одного працівника галузевого сектору, 49,5 м² - академічного, 38,4 м² - вищої освіти. Найнижча забезпеченість площею у секторі заводської науки - 23,4 м.

Кількість фізично зношеного обладнання склала 76% від загальної кількості машин та устаткування, вони мають коефіцієнт зношення понад 50%, а третина їх зношена більше ніж на 100%. Так, в організаціях Національної академії наук України більшість парку наукових приладів і обладнання є зношеною та морально застарілою. Понад 84% наукових приладів експлуатуються більше ніж 10 років, 12% - від 5 до 10 років. Лише 3,4% мають термін експлуатації до 5 років. В організаціях, що підпорядковані Академії медичних наук, питома вага машин і устаткування, що експлуатуються понад 10 років, перевищила 60% і лише 4,6% загальної їх кількості знаходяться в експлуатації менше 5 років. Аналогічна ситуація і в організаціях інших міністерств і відомств.

Дещо краща вікова структура засобів обчислювальної техніки. Загалом на балансі обстежених організацій знаходяться 34,4 тис. одиниць комп'ютерів, з них 38% складають ПЕОМ, що експлуатуються до трьох років, 23% - 3-5 років. У той же час майже 13% загальної кількості обчислювальної техніки знаходяться в експлуатації більше 10 років, тобто є морально застарілими. Середній вік комп'ютерів в обстежених організаціях склав 5,4 року. Водночас слід зазначити, що загальний рівень комп'ютеризації наукових організацій України, створення локальних комп'ютерних мереж, користування Інтернетом суттєво відстає від розвинених країн світу. Лише окремі наукові організації з тих, що

користуються Інтернетом, мають фінансові можливості користуватися міжнародними фондами наукової, науково-технічної та патентної інформації.

Дані показали, що на балансі обстежених організацій знаходиться 504 одиниці унікальних об'єктів та 73 унікальних об'єкти, що становлять національне надбання. Серед останніх потрібно виділити, наприклад, Державний дендрологічний парк, Музей ґрунтів, Музей патогенних для людини мікроорганізмів, Клітинний банк ліній з тканин людини та тварин, колекція зародкової плазми рослин флори України, колекція пряно-смакових та лікарських рослин, колекція генетичних рослинних ресурсів, колекція культур грибів, полігон випробувань опорних ліній електропередач, радіотелескоп УРАН-2. Витрати на утримання таких наукових об'єктів складають від 2 до 25% загального обсягу річного фінансування організацій. Потрібно підкреслити, що Міжнародні стандарти зі статистики науки не передбачають спеціального розділу з цього питання, а ті показники, що є у наявності, зводяться до витрат на придбання земельних ділянок, будівництво та купівлю будинків та споруд, придбання устаткування у складі капітальних вкладень. У міжнародних та національних статистичних публікаціях відсутні дані про обсяги основного капіталу науки, його активної частини тощо. Регулярні вибіркові дослідження матеріально-технічної бази науки здійснюються тільки Національним науковим фондом США та охоплюють лише університети та коледжі. До вибірки включаються організації з обсягом затрат на дослідження та розробки не менше 3 млн. дол. США та ті, що мають хоча б один науковий прилад вартістю 20 тис. дол. США і більше. Основна ціль таких досліджень - одержати дані про наявність, вартість, використання, віковий склад, ступінь зносу наукового обладнання; провести експертну оцінку стану приборів, відповідність їх технічних параметрів вимогам досліджень; виявити потребу академічної науки у новому обладнанні. За скороченою вибіркою здійснюється збирання статистичної інформації про забезпеченість дослідних підрозділів ВНЗ площами та витрати на будівництво і реконструкцію їх споруд.

Інформаційне забезпечення.

Інформаційне забезпечення науково-технічних установ залишається великою проблемою. Починаючи з 1991 року, ситуація з комплектацією навіть провідних наукових бібліотек залишається вкрай незадовільною. Лише завдяки обміну провідним бібліотекам вдається одержувати обмежену кількість закордонних видань. Зменшилася кількість та накладі наукових видань у галузях технічних та природничих наук. Ще не всі наукові установи, особливо у регіонах, мають доступ до Інтернету. Найгірше те, що далеко не всі науковці можуть користуватися Інтернетом, навіть коли наукова організація має до нього доступ: за законами бюрократичних організацій, це право в першу чергу отримують керівники установ.

Результативність науково-дослідної діяльності.

Проблема оцінки наукової діяльності є досить складною, оскільки далеко не всі результати НДДКР мають комерційну спрямованість, а отримання економічного ефекту від використання результатів досліджень і розробок розтягнуте у часі та, як правило, не обмежується одним підприємством або компанією. Результати НДДКР можуть застосовуватися в різних галузях економіки, а частина ефектів узагалі не може бути коректно відображена в грошовій формі.

Кількість виконаних наукових та науково-технічних робіт. У 2006 р. було виконано 58,7 тис. наукових і науково-технічних робіт, з них 13,2% були спрямовані на створення нових видів техніки і технологій, і лише 2,3% склали роботи, в яких використано винаходи (рис. 3.3.4.). Порівняно з 2005 р. загальна кількість робіт, спрямованих на створення нових видів виробів, технологій, матеріалів, сортів рослин і тварин, а також методів і теорій збільшилася майже на чверть, кожна п'ята з них мала інноваційну спрямованість. Питома вага робіт, що виконувалися за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки, становила 11,4% загальної кількості робіт, з яких більше третини впроваджено у виробництво (мали інші форми широкого застосування), в той час як питома вага впроваджених наукових та

науково-технічних робіт із загальної кількості робіт, що виконувались у 2004 році, становила 52% [46].

Публікаційна активність. Публікаційна активність вітчизняних науковців продовжує зростати. У 2006 р. кількість друкованих робіт збільшилася порівняно з 2005 р. на 5,1% і становила 254,3 тис. публікацій, у тому числі 22,6 тис. монографій, підручників та навчальних посібників, 151,1 тис. статей у фахових журналах, 80,5 тис. інших робіт.

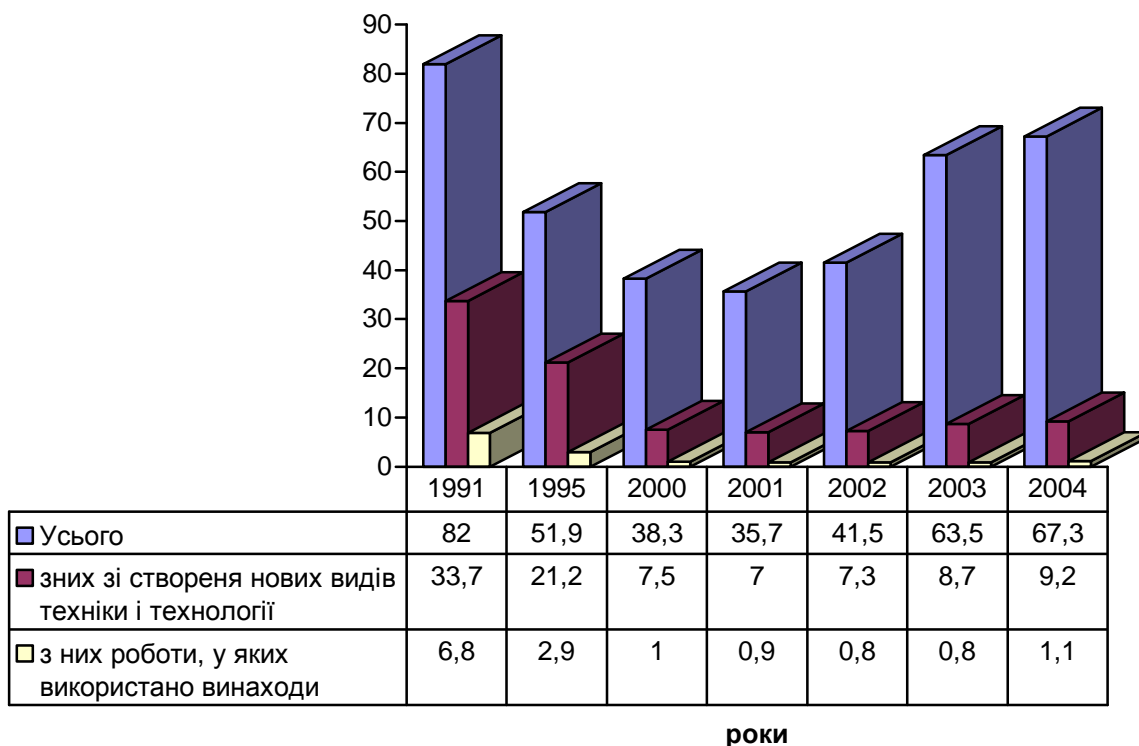

Рис. 3.1.4 - Кількість виконаних наукових і науково-технічних робіт, тис. одиниць.

Інноваційна діяльність в умовах переходу економіки України на інноваційний шлях розвитку набуває особливого значення. Охопивши різні аспекти ринкових відносин (виробничі, підприємницькі, соціальні, науково-технічні та маркетингові), інноваційний процес сприяє зростанню промислового виробництва, дає змогу підвищувати продуктивність праці, залучати до виробничої сфери нові резерви.

Під інноваційною діяльністю розуміють вид економічної діяльності, пов'язаної з трансформацією ідей (зазвичай, результатів наукових досліджень та розробок або інших науково-технічних досягнень) у технологічно нові чи

вдосконалені продукти (послуги), які впроваджені на ринку, в нові чи вдосконалені технологічні процеси або засоби створення (поширення) послуг, що використовуються у практичній діяльності [16]. Тобто Інноваційна діяльність спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентноздатних товарів і послуг [25]. Вона припускає ряд наукових, технологічних, організаційних, фінансових та комерційних заходів, які разом і приводять до інновації.

Економічні перетворення 1990-х років супроводжувалися різким падінням рівня виробництва та платоспроможності на фоні високих темпів інфляції та позначилися неухильним зниженням інноваційної активності промислових підприємств. У кінці 1980-х років питома вага підприємств, що займалися розробкою та впровадженням нової чи вдосконаленням існуючої продукції або виробничих процесів, у промисловості колишнього СРСР складала 60-70%, а на початку 1990-х років цей показник знизився більше ніж утричі. У 1992-1995 роках частка інноваційно активних підприємств була в межах 20-26%. В останні роки ця проблема тільки збільшилася: так, якщо у 1997 році питома вага підприємств, що здійснювали інновації, у загальній кількості промислових підприємств складала 17% , у 2000 р. - 18,0%, у 2003 р. - 11,9%, то у 2006 р. - лише 11,2% (рис. 3.3.5).

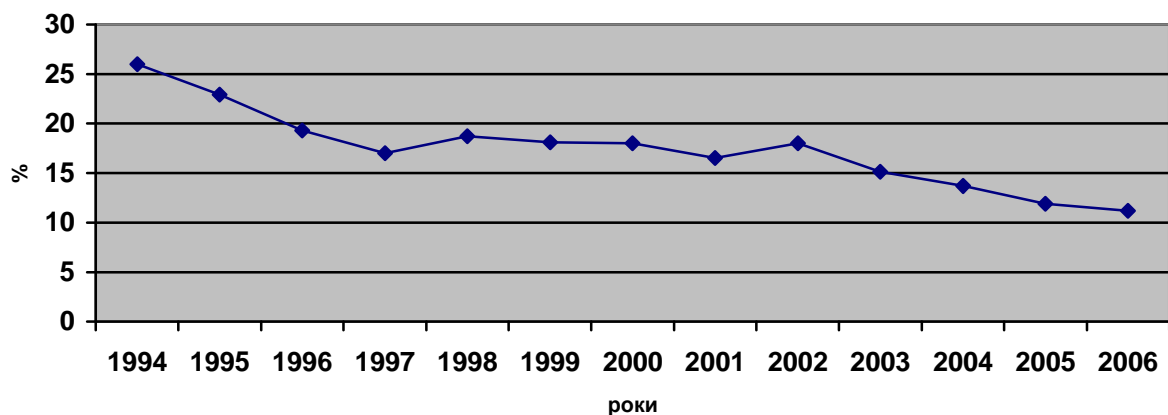

Рис. 3.1.5 - Динаміка питомої ваги інноваційно активних підприємств у загальній кількості промислових підприємств.

Для порівняння відмітимо, що серед країн Європейського Союзу мінімальні показники інноваційної активності мають Португалія - 26% та Греція - 29%, тобто майже удвічі вищі ніж в Україні. А порівняно з країнами-лідерами у цій галузі, такими як Нідерланди (62%), Австрія (67%), Германія (69%), Данія (71%) та Ірландія (74%) розрив становить 4-5 раз.

Комплексний аналіз стану інноваційної діяльності в промисловості України, на основі офіційних даних Держкомстату України у 2006 році показав, що розробкою та розповсюдженням інновацій займалися 1359 підприємств. Інноваційну ситуацію в державі визначають підприємства машинобудування (444), а також харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів (334).

У той же час зазначимо, що найбільшу питому вагу серед підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, за видами економічної діяльності мають підприємства з виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення (39,2%), хімічної та нафтохімічної промисловості (24,%), машинобудування (24%), металургії та оброблення металу (15,4%). Підприємства цих галузей характеризуються найвищим рівнем інноваційної активності по Україні. Найменші значення цього показника спостерігались у целюлозно-паперовій промисловості та видавничій справі (по 7,8%), у добувній галузі (6,3%), серед підприємств, що займалися виробництвом та розподіленням електроенергії, газу та води (3,1%). Таким чином, при таких масштабах інноваційної активності в Україні інновації поки що не відіграють ту важливу роль у подоланні економічної кризи та підвищення конкурентоспроможності, яка визначена у державних програмах з переходу на інноваційний шлях розвитку економіки.

Аналіз динаміки показників, які характеризують активність підприємств за окремими напрямками інноваційної діяльності, показав, що основним напрямом в Україні залишається придбання та впровадження машин, обладнання та устаткування - 44,3% всіх інноваційно активних підприємств. Йому віддають перевагу (відносно інших видів інноваційної

діяльності) підприємства всіх галузей промисловості. Однак це виправдовується тим, що економічна ситуація в країні не сприяє довготривалим інвестиціям у результати наукових досліджень, виникає необхідність у якнайшвидшій окупності вкладених коштів.

Серед інноваційно активних підприємств 429 (31,5% їх загальної кількості) займалися виробничим проектуванням та Іншими видами підготовки виробництва для здійснення інновацій, з них більше половини належить до галузі машинобудування (222 підприємства).

Наукові дослідження та розробки втратили для підприємств пріоритетний характер. Слід відмітити, що раніше цьому напряму інноваційної діяльності приділялося більше уваги (1998 р. - 31,4%). Але на жаль, протягом останніх років питома вага підприємств, що займалися дослідженнями та розробками, зменшилася і у 2006 р. уже становила 19%. Слід зазначити, що це дуже негативна тенденція, яка призводить до деградації науково-технічного потенціалу, зниження якості та новизни продукції.

За даними Держкомстату України, у 2006 році підприємствами було витрачено на інноваційні роботи 6,2 млрд. грн., що більш ніж в 3,5 рази перевищує показники 2000 р. Основний приріст витрат забезпечений за рахунок таких галузей, як машинобудування, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів, хімічна промисловість та металургія .

Аналіз структури витрат за напрямками інноваційної діяльності показав, що основна увага приділяється фінансуванню безпосередньо процесів впровадження нововведень, здатних у відносно короткий термін забезпечити окупність вкладених коштів. Так, основні витрати припадають на придбання і впровадження машин, обладнання та установок (56,6% у загальному обсязі витрат). Збільшилася частка витрат на виробниче проектування та підготовку виробництва для впровадження інновацій, вона склала 15,5% у 2006 р.

В останні роки чітко простежується тенденція зменшення питомої ваги витрат на придбання нових технологій - з 6,3% у загальному обсязі у 2001 р. до 2,6% у 2006 р. Разом зі зниженням питомої ваги витрат на придбання права власності на винаходи, корисні моделі, ліцензії (відповідно з 4,7% до 0,9%) це свідчить про скорочення інноваційних наробок у промисловості, недостатній рівень новизни і конкурентоспроможності інноваційної продукції.

Обсяг витрат на маркетинг та рекламу у 2006 р. становив 359,9 млн. грн. (або 5,8% загального обсягу витрат на інноваційні роботи).

Проведення ефективної інноваційної діяльності вимагає значних фінансових вкладень. У більшості країн світу основними джерелами фінансування інноваційної діяльності є бюджетні кошти, що лімітуються у законодавчому порядку.

Державна участь у фінансуванні інноваційної діяльності, включаючи місцеві бюджети, склала у 2006 р. 2,1%, що більше вдвічі порівняно з 2005 (0,8%). У загальному обсязі фінансування інновацій 8,5% (522,6 млн. грн.) складали кредити. Кошти іноземних інвесторів складають 2,9% загального обсягу фінансування інноваційної діяльності, або 176,2 млн. грн.. Майже 26,3 млн. грн. (0,4% від загального обсягу фінансування) складають кошти на фінансування інноваційних робіт вітчизняними інвесторами. Ці кошти було спрямовано на здійснення нововведень підприємствами харчової промисловості і перероблення сільськогосподарських продуктів, машинобудування та металургії й оброблення металу.

Такий стан фінансування відображається на результативності інноваційної діяльності в українській промисловості, який все ще залишається на дуже низькому рівні.

Ще одним показником результативності інноваційної діяльності є показник обсягу реалізованої інноваційної продукції та її розподіл за рівнем новизни. Так, у 2006 р. обсяг реалізованої інноваційної продукції становив лише 5,8% загального обсягу реалізованої промислової продукції. Аналіз

показників обсягу інноваційної продукції за рівнем новизни показав, що питома вага продукції, яка зазнала суттєвих змін (продукція, що базується на принципово нових технологіях або поєднанні традиційних технологій у новому застосуванні) порівняно з 2005 р. (43%) дещо зросла та становила у 2006 р. 58,9%. Питома вага вдосконаленої продукції (традиційна продукція, параметри якої значною мірою вдосконалені або модифіковані), навпаки, зменшилася порівнянні з 2005 р. і становила у 2006 р. 15,8%.

Низький рівень інноваційної активності вплинув також і на процеси технологічного обміну. Так, у 2006 р. у придбанні нових технологій у межах України брали участь 135 підприємств. Кількість підприємств, що займалися придбанням нових технологій за межами України, становила 63.

Всього в Україні у 2006 р. було придбано 382 нові технології у межах України та 315 - за її межами. Найбільшу кількість технологій придбали підприємства машинобудування - 81 одиниць у межах України та 70 - за межами.

Взагалі ринок передових технологій та науково-технічних досягнень, пов'язаний з торгівлею об'єктами інтелектуальної власності - ліцензіями на використання об'єктів інтелектуальної власності, винаходами, промисловими зразками, корисними моделями, ноу-хау, угодами на придбання (передачу) технологій не справляє суттєвий вплив на розвиток інноваційної діяльності в Україні, що в свою чергу негативно відображається на конкурентноздатності продукції та розвитку економіки в цілому.

Аналіз реальних проблем підприємств є орієнтиром при обґрунтуванні перспектив інноваційного розвитку економіки країни. Проблеми, що виникають при здійсненні інноваційної діяльності підприємств, виявляються при дослідженні факторів, що її стримують. За останні 10 років вони не змінилися і залишаються актуальними.

Фактори умовно можна розподілити на дві групи: економічні та виробничі. При здійсненні інноваційної діяльності підприємства перш за все стикаються з економічними труднощами. Найбільш вагомим економічним

фактором, що стримує інноваційну діяльність, є нестача власних коштів, на це вказують 82,9% підприємств. Також серед основних економічних факторів було визнано недостатню фінансову підтримку (56,6%), великі витрати на нововведення (55,9%), високий економічний ризик (38,9%), тривалий термін окупності нововведень (34,6%) та низький платоспроможний попит на продукцію (24,7%).

Серед виробничих факторів, що перешкоджають інноваційній діяльності, слід відмити такі: нестача інформації про нові технології (вказали 19,5% підприємств із загальної кількості обстежених), відсутність можливостей для кооперації з іншими підприємствами і науковими організаціями (18,5%), нестача інформації про ринки збуту (18,3%). Але зазначимо, що на такий фактор, як несприйнятливість підприємства до нововведень вказали лише 14,5% підприємств, і це може свідчити про те, що керівництво підприємств розуміє необхідність виробничих змін, підвищення технологічного рівня виробництва та випуску конкурентноздатної продукції.

Фактори, що стримували інноваційну діяльність у 2006 р. (% до загальної кількості промислових підприємств):

- недостатня фінансова підтримка держави (56,6);
- нестача власних коштів (82,9);
- відсутність фінансових коштів у замовника (31,7);
- низький платоспроможний попит на продукцію (24,7);
- великі витрати на нововведення (55,9);
- високий економічний ризик (38,9);
- тривалий термін окупності нововведень (34,6);
- відсутність попиту на продукцію (16,0);
- нестача кваліфікованого персоналу (17,2);
- нестача інформації про нові технології (19,5);
- нестача інформації про ринки збуту (18,3);
- несприйнятливість підприємства до нововведень (14,5);

- відсутність можливостей для кооперації з іншими підприємствами і науковими організаціями (18,5);
- недосконалість законодавчої бази (37,7).

Додамо також, що у 2006 р. зросла кількість підприємств, яким у здійсненні інноваційної діяльності перешкоджав такий фактор, як недосконалість законодавчої бази - 37,7% проти 33,5% у 2005 р.

Результати інноваційної діяльності показують, яким чином вона вплинула на розвиток підприємства загалом, до чого привела. Аналізуючи результати інноваційної діяльності у 2006 році, виявляємо, що понад три чверті підприємств за рахунок здійснення інновацій розширили асортимент продукції (76,2%), розширили існуючі ринки збуту - 65,6%, а також створили нові (52,1%). Впровадження інновацій вплинуло на підвищення гнучкості виробництва (43,0%), зростання виробничих потужностей (43,5%), а також на поліпшення умов праці на інноваційно активних підприємствах (41,9%). Але в той же час необхідно зазначити, що інноваційні заходи не вплинули належним чином на розвиток підприємства при заміні знятої з виробництва застарілої продукції (наявність впливу зазначило лише 29,8% підприємств), на скорочення енергетичних витрат (зазначило 28,6% підприємств), на скорочення матеріальних витрат - 23,9%. Інноваційна діяльність привела до зниження рівня забруднення навколишнього середовища у 34,3% інноваційно активних підприємств, скорочення витрат на заробітну плату у 14,1%.

Основні результати впливу інноваційної діяльності на розвиток підприємства (% до кількості інноваційно активних підприємств):

- заміна знятої з виробництва продукції (29,8);
- розширення асортименту продукції (76,2);
- збереження та розширення традиційних ринків збуту в Україні (65,6);
- створення нових ринків збуту в Україні (52,1);
- створення нових ринків збуту за межами України (34,4);
- забезпечення відповідності сучасним правилам і стандартам (57,7);

- підвищення гнучкості виробництва (43,0);
- зростання виробничих потужностей (43,5);
- скорочення витрат на заробітну плату (14,1);
- скорочення матеріальних витрат (23,9);
- скорочення енергетичних витрат (28,6);
- зниження забруднення і середовища (34,3);
- поліпшення умов праці (44,9).

Проведений аналіз стану інноваційної діяльності українських підприємств може служити ще одним обґрунтуванням безальтернативності для України інноваційного шляху розвитку. Рівень інноваційності економіки став визначальним критерієм готовності кожної держави до вступу до Євросоюзу, основна ціль якого - об'єднати науковий та технічний потенціал країн Європи з метою їх інтеграції в європейську та світову інноваційну мережу.

Головною перешкодою на шляху інноваційного розвитку економіки України, як і багатьох країн, що здійснюють економічні реформи, є нестача власних коштів у підприємств, проблеми з позиковими і залученими ресурсами. Також важливою перешкодою є дисбаланс експорту-імпорту продукції як за обсягами, так і за номенклатурою.

Що стосується подальшого розвитку методології статистичного дослідження інноваційної діяльності в Україні, потрібно, в першу чергу, більш детально досліджувати активність підприємств на перших стадіях інноваційного процесу. Це стосується інноваційних напрямів досліджень та розробок, що виконуються, оцінки потреби в них на зовнішньому та внутрішньому ринках, ступеня їх інтеграції у виробничу сферу. Важливим напрямом у дослідженні інноваційної активності також є аналіз кадрового та виробничого потенціалу з позиції його відповідності сучасним вимогам кваліфікаційного рівня працівників, технічного рівня машин та обладнання, використання інформаційно-комунікаційних технологій у виробництві тощо.

3.2. Місце України в процесах світового розвитку

Можливості використаних індикаторів ЄС для України

Визначення кола індикаторів, які б адекватно відображали ступінь наближення України до рівня розвитку країн ЄС, є досить складним завданням. Незважаючи на це, можна спробувати провести оцінку рівня науково-технічного та інноваційного розвитку України за набором індикаторів, запропонованим ЄС, оскільки Україна проголосила курс на інтеграцію до Європейського Співтовариства.

Таблиця 3.2.1 - Можливість використання індикаторів ЄС для України

№	Найменування індикаторів	Можливість розрахунків або отримання оцінок
1.	"Вхідні" індикатори - рушійні сили інновацій	
1.1	Особи з вищою освітою в галузі технічних та природничих наук серед населення у віці 20-29 років	Можливо, отримання оцінки
1.2	Особи, що мають закінчену вищу освіту, серед населення у віці 25-64 років	Можливо, отримання оцінки
1.3	Ступінь використання населенням широкополосного інтернету	Можливо, отримання оцінки
1.4	Особи, що беруть участь у програмах підвищення кваліфікації (навчання) для населення у віці 25-64 років	Можливе, отримання оцінки
1.5	Рівень освіти юнацтва	Можливо, отримання оцінки або розрахунки
2.	"Вхідні" індикатори - створення нових знань	
2.1	Витрати некомерційного сектору на НДДКР	Можливо, розрахунки
2.2	Витрати комерційного сектору на НДДКР	Можливо, розрахунки
2.3	Витрати па НДДКР у високотехнологічному та "середньо високотехнологічному" секторах промисловості	Можливо, розрахунки
2.4	Підприємства, що отримують кошти на інноваційну діяльність з некомерційних джерел	Можливо, розрахунки

2.5	Витрати па НДДКР у секторі вищої освіти, що фінансуються комерційними структурами	Можливо, розрахунки
3.	"Вхідні" індикатори - інновації та підприємництво	
3.1	Малі та середні компанії, що займаються інноваціями для власних потреб	Неможливо
3.2	Малі та середні компанії, що беруть участь у спільних інноваційних проектах у промисловості	Неможливо
3.3	Витрати на інноваційну діяльність	Можливо, розрахунки
3.4	Венчурний капітал, що призначений на фінансування ранніх стадій роботи компаній	Можливо, отримання оцінки
3.5	Витрати на інформаційні та комунікаційні технології	Можливо, розрахунки
3.6	Малі та середні компанії, що займаються інноваціями нетехнологічного характеру	Неможливо
4	"Вихідні" індикатори - застосування	
4.1	Особи, зайняті у високотехнологічних сегментах сектору послуг	Можливо, розрахунки
4.2	Експорт високо технологічної продукції	Можливо, розрахунки
4.3	Продаж нової продукції на ринку	Неможливо
4.4	Продаж нової для фірми промислової продукції, але не нової на ринку	Неможливо
4.5	Особи, зайняті у високотехнологічному та "середньо - високотехнологічному" секторах промисловості	Можливо, отримання оцінки
5	"Вихідні" індикатори - інтелектуальна власність	
5.1	Патенти ЄС	Можливо, розрахунки
5.2	Патенти США	Можливо, розрахунки
5.3	Патенти "тріадних груп"	Можливо, розрахунки
5.4	Нові торгові марки ЄС	Можливо, розрахунки
5.5	Нові промислові дизайни ЄС	Можливо, розрахунки

Таблиця 3.2.1 демонструє можливості розрахунку або отримання оцінки для України за наявної статистичної бази. Зауважимо, що для здійснення таких розрахунків мають використовуватися не тільки дані власне статистики науки та інновацій, а й показники соціальної статистики, статистики діяльності малих та середніх підприємств тощо.

Як приклад, розглянемо показники інноваційної активності, до яких належать такі:

- малі та середні компанії, що займаються інноваціями для власних потреб;
- малі та середні компанії, що беруть участь у спільних інноваційних проектах у промисловості;
- витрати на інноваційну діяльність.

Останній з цих показників може бути розрахований на основі наявної статистичної інформації, що міститься у формі №1-інновація "Обстеження технологічних інновацій промислового підприємства". Щодо двох інших показників, то тут ситуація дещо складніша. Малі підприємства звітують за дещо спрощеною процедурою; вводити до відповідних форм додаткові показники навряд чи є сенс. Водночас було б доцільним включити відповідні питання під час проведення спеціалізованого інноваційного обстеження за методикою європейського інноваційного обстеження.

У країнах ЄС в останні роки регулярно проводяться інноваційні обстеження. Періодичність таких обстежень складає, як правило, раз на три роки. Вони є важливим доповненням до регулярних (щорічних) процедур збору та обробки інформації щодо інноваційної діяльності у країнах Європейського Союзу.

Необхідність проведення інноваційних обстежень полягає в тому, що щорічні дані збираються за досить обмеженим переліком показників і не завжди є достатньою передумовою для прийняття рішень щодо інноваційної політики. Крім того, інноваційні обстеження містять як питання, що є спільними для різних країн ЄС, так і специфічні для окремих країн. Це

забезпечує не тільки можливість порівнювати дані, але й відображає особливості країн - учасниць обстеження. У будь-якому разі основна інформація щодо інноваційної діяльності збирається за стандартами ОЕСР, згідно з визначеннями Керівництв Фраскати та Осло. Водночас не виключається можливість введення показників, що притаманні тій чи іншій країні, з урахуванням особливостей їхніх науково-технічних та інноваційних систем.

Виходячи з того, що Україна проголосила намір приєднатися до ЄС, було б доцільним провести відповідне обстеження і на підприємствах країни. З цією метою фахівцями НТК статистичних досліджень (сектор методології статистики науки та інновацій) підготовлено проект відповідного методичного інструментарію. Необхідно зазначити, що показники, які містяться в анкеті, значною мірою вже застосовуються в існуючих формах статистичної звітності. Тому виникає потреба в узгодженні змісту анкети та статистичних форм, що може призвести до скорочення кількості показників, які збираються щорічно.

Таким чином, з'являється можливість навіть дещо зменшити обсяги робіт зі збирання та обробки первинної інформації.

Серед показників кадрового потенціалу також існує певна невідповідність євростандартам. Для того, щоб, наприклад, розрахувати такий індикатор як "особи з вищою освітою в галузі природничих та технічних наук серед населення у віці 20-29 років", потрібно взяти дані про динаміку випускників вузів за останні роки, інформацію про еміграцію та імміграцію та зробити відповідні оцінки для діапазону, що розглядається, оскільки стандартні діапазони в українській статистиці є дещо іншими. В цьому випадку можна отримати досить надійні оцінки.

Наближеною оцінкою витрат на інформаційні та комунікаційні технології можуть слугувати дані про частку галузі телекомунікацій у ВВП України.

Набагато складніша ситуація складається при оцінюванні інноваційної активності малих та середніх підприємств, але його теж можна буде зробити в разі проведення відповідного інноваційного обстеження.

Необхідно визнати, що авторами були зроблені оцінки для України лише за деякими індикаторами ЄІТ, бо далеко не у всіх випадках існували необхідні первинні дані. У таблиці 3.2.2 представлені результати розрахунків у порівнянні з відповідними індикаторами ЄС-25 (дані по ЄС взяті за 100%).

Як свідчать розрахунки, Україна має досить високе значення показників розвитку людського капіталу, але за загальним рівнем інноваційної активності у неї найнижчі показники. Так, найважливіший індикатор патентної активності - рівень патентування у США - в Україні є одним з найнижчих у світі. Рівень зайнятості у середньо та високотехнологічних секторах економіки є досить високим, але рівень випуску відповідної продукції залишається дуже низьким. Така продукція не знаходить масового збуту в розвинених країнах через свою низьку конкурентоспроможність.

Очевидно, що, незважаючи на реалізацію цілого ряду спільних програм, в останнє десятиріччя рівень науково-технічного та інноваційного розвитку України і країн-членів ЄС істотно відрізняються. Треба буде зробити значні зусилля для зближення цих рівнів.

Таблиця 3.2.2 - Значення деяких індикаторів Європейського інноваційного табло для України у % до показників ЄС за 2006 р.

№	Індикатор	Значення
1	Особи з вищою освітою в галузі природничих та технічних наук в частині населення у віці 20-29 (на 1000 мешканців)	128
2	Особи, що мають закінчену вищу освіту, серед населення у віці 25-64 років (на 100 мешканців)	77
3	Особи, зайняті у високо та середньотехнологічних галузях промисловості	103
4	Частка державних витрат на НДДКР у ВВП	55
5	Частка витрат на НДДКР комерційного сектору у ВВП	72
6	Патенти ЄС у високотехнологічних галузях економіки на 3 млн. населення	0,...

7	Патенти США у високотехнологічних галузях економіки на 1 млн. населення	0,...
8	Малі та середні компанії, що займаються інноваційною діяльністю	12
9	Витрати на інноваційну діяльність	41
10	Венчурний капітал у високотехнологічних секторах економіки (% ВВП)	5
11	Продаж нової продукції у загальному обсязі продажу переробної промисловості	63
12	Частка ринку телекомунікаційних технологій у ВВП	77

Частка високотехнологічного експорту.

Країнам, які будують "економіку, що базується на знаннях", притаманне швидке зростання частки та обсягів високотехнологічної продукції. Зазначимо також, що в малих країнах експорт є диверсифікованим, що забезпечує значний позитивний баланс у торгівлі продукцією галузей високих технологій.

Регіони світу та окремі країни за рівнем частки високотехнологічних товарів в експорті виробів обробної промисловості наведено у таблиці 3.2.3 [75].

Таблиця 3.2.3 - Регіони світу та окремі країни за рівнем високотехнологічності експорту товарів у 2002 р.

Дуже високий рівень (>30%)	Високий рівень (21-30%)	Середній рівень (11-20%)	Низький рівень (6-10%)	Дуже низький рівень (0-5%)
Філіппіни (65) Сінгапур (60) Малайзія (58) Ірландія (41) Південна Корея (32) США (32) Великобританія (31) Таїланд (31)	Нідерланди (28) Угорщина (25) Фінляндія (24) Японія (24) Китай (23) Данія (22) Норвегія (22) Франція (21) Швейцарія (21)	Ізраїль (20) Люксембург (19) Німеччина (17) Швеція (16) Австрія (15) Канада (14) Чехія (14) Росія (13) Естонія (12) Хорватія (12) Бельгія (11)	Греція (10) Казахстан (10) Італія (9) Іспанія (7) Португалія (7)	Індія (5) Литва (5) Словенія (5) Україна (5) Білорусь (4) Латвія (4) Болгарія (3) Кіпр (3) Польща (3) Румунія (3) Словаччина (3) Туреччина (2)

Загальний індекс конкурентоспроможності

Найвідоміші рейтинги міжнародної конкурентоспроможності складаються Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) у Давосі (Швейцарія). Загальний індекс конкурентоспроможності (GCI) виводиться з параметрів поточної економічної динаміки для вимірювання спроможності національної економіки досягти сталого розвитку в середньостроковій перспективі. Дослідження показують, що головними агрегованими факторами, які впливають на економічний розвиток будь-якої країни, є технологи, суспільні інституції та макроекономічне середовище.

У 2005 р. загальний індекс конкурентоспроможності ВЕФ був визначений для 117 країн, до яких увійшла й Україна. У таблиці 3.2.4 наводиться GCI по країнам ЄС, деяким країнам колишнього СРСР, США та Японії.

Таблиця 3.2.4 - Загальний індекс конкурентоспроможності (GCI)

Країни	Позиція країни, 2005 р.	Значення індексу	Позиція країни, 2004 р.
Фінляндія	1	5,94	1
США	2	5,81	2
Швеція	3	5,65	3
Данія	4	5,65	5
Ісландія	7	5,48	10
Швейцарія	8	5,46	8
Норвегія	9	5,40	6
Нідерланди	11	5,21	12
Японія	12	5,18	9
Великобританія	13	5,11	11
Німеччина	15	5,10	13
Естонія	20	4,95	20
Австрія	21	4,95	17
Португалія	22	4,91	24
Люксембург	25	4,90	26
Ірландія	26	4,86	30
Іспанія	29	4,80	23
Франція	30	4,78	27

Бельгія	31	4,63	25
Словенія	32	4,59	33
Кіпр	34	4,54	38
Мальта	35	4,54	32
Чеська Республіка	38	4,42	40
Угорщина	39	4,38	39
Словацька Республіка	41	4,31	43
Литва	43	4,30	36
Латвія	44	4,29	44
Греція	46	4,26	37
Італія	47	4,21	47
Польща	51	4,00	49
Болгарія	58	3,83	59
Казахстан	61	3,77	-
Туреччина	66	3,68	66
Румунія	67	3,67	63
Азербайджан	69	3,64	.
Російська Федерація	75	3,57	70
Вірменія	79	3,44	.
Молдова	82	3,37	-
Україна	84	3,30	86
Грузія	86	3,25	94
Таджикистан	104	3,01	-

Аналіз зазначених даних дає підстави для висновку: за головними показниками інноваційної економіки Україна, на жаль, сьогодні відстає не лише від розвинених країн, але і від більшості країн колишнього СРСР. За загальним індексом конкурентоспроможності Україна займає 84 позицію, тоді як Молдова - 82, Вірменія - 79, Росія - 75, Азербайджан - 69, Казахстан - 61. Серед країн колишнього СРСР найкращі позиції займають країни Прибалтики, які, до речі, є членами ЄС. Найкращу позицію серед них займає Естонія - 20, тоді як Литва - 43 та Латвія - 44.

Результативність наукових досліджень та розробок

У міжнародній практиці для цілей кількісного оцінювання результативності наукових досліджень та розробок застосовуються, як правило, дві групи індикаторів. Перша відображає патентно-ліцензійну діяльність, друга - публікаційну активність.

Рівень патентної активності

Патентування технологічних нововведень у патентному відомстві США є привабливим для винахідників з позицій як передумов їх комерційного впровадження, так і авторитетності й надійності в аспекті забезпечення охорони прав на об'єкти промислової власності. Патентування винаходів у США є міжнародним свідомством серйозності претензій винахідників на справжню інновацію, а видача патенту відкриває найбільш сприятливі комерційні перспективи для авторів. Тому рівень патентування у США став репрезентативним індикатором порівняльного інноваційно-технологічного розвитку країни.

Існують три показники патентної активності:

- 1) кількість поданих заявок;
- 2) кількість виданих патентів;
- 3) кількість патентів, які використовуються у виробництві.

У доступній нам статистиці США Україна фігурує лише в частині першого показника.

Порівняльна позиція України щодо деяких країн, наведена у таблиці 3.2.5 [95], свідчить про її досить низьку патентну активність і наростаюче відставання від країн з порівняним рівнем економічного розвитку, зокрема Росії, Угорщини, Польщі.

Кількість патентів США, виданих суб'єктам інноваційної діяльності України, є незначною. У 1995 р. був отриманий 1 патент, у 1999 - 4, 2000 - 3, 2001 - 2, 2002 - 4, у 2003 - 2, у 2004 - 3 патенти. Для порівняння показники країн-лідерів списку виданих у 1999 р. патентів США для резидентів відповідних країн були такими: США (громадяни США) -83907 патентів,

Німеччина - 9 337, Франція - 3 820, Великобританія -3572, Канада - 3 226 патентів.

Таблиця 3.2.5 - Кількість заявок на патентування у США

Країна	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Росія	183	153	206	221	254	249	273	388	382	433
Греція	28	19	27	29	23	30	15	50	44	49
Португалія	11	9	14	10	16	12	17	28	17	28
Туреччина	2	3	5	6	7	10	16	29	28	28
Угорщина	76	69	76	70	59	40	73	120	107	103
Польща	16	27	20	19	22	19	19	22	33	39
Україна	4	16	14	17	18	24	28	22	40	32

Публікаційна активність

Досить повно найважливіші напрями і можливості аналізу публікаційної активності з позицій сучасної наукометрії розглянуті в оглядовій роботі [31]. Однак до того, як перейти до аналізу значень конкретних показників, звернемо увагу на деякі проблеми, пов'язані з застосуванням подібного аналізу, що відмічені в роботах [89, 91, 93].

По-перше, публікації не можуть охопити всі види діяльності наукового співтовариства, навіть усі типи комунікацій, які використовує це співтовариство.

По-друге, інтерпретація статистичних даних, які отримують у процесі наукометричного аналізу, повинна проводитися дуже обережно і враховувати змістовну сторону публікації. Це пов'язано з тим, що, наприклад, методики проведення експериментів у хімії цитуються набагато частіше, ніж статті з викладенням оригінальних результатів; в галузі гуманітарних наук, як правило, рівень наукових досягнень традиційно асоціюється не з журнальною публікацією, а з виходом друком монографії тощо. Відомий голландський фахівець ван Раан вважає, що без проведення нормування публікацій за галузями знань будь-які порівняння будуть некоректними [92].

По-третє, в основних базах даних представлена в основному англомова література, що також викривлює реальні результати публікаційної активності.

По-четверте, існує безліч "підводних каменів" при аналізі цитування, які пов'язані зі специфікою відносин у науковому співтоваристві. Стисло перерахуємо тільки деякі з них:

- негативне цитування;
- "стандартне" цитування, коли цитується "обов'язковий" набір праць авторів для тієї або іншої галузі;
- цитування з метою стати частиною "невидимого коледжу";
- цитування з метою "віддачі наукового боргу" і т.п.
- публікації з країн, що розвиваються, особливо написані не англійською мовою, представлені в міжнародних базах даних явно недостатньо;
- наявність мовного бар'єру для публікацій учених з неангломовних країн. Вони не можуть також широко розповсюджувати свої результати, на відміну від англомовних колег. Цей же недолік перешкоджає більш широкому цитуванню вчених з неангломовних країн, їх роботи менш відомі в розвинених країнах, ніж могли б бути. Таким чином, незважаючи на те, що статистика, заснована на даних про публікації, містить багато важливої інформації, не варто переоцінювати її значення. Подібної позиції дотримуються й експерти ОЄСР, які також вказують, що в останні роки відбувається невиправдане зміщення акцентів у бік підрахунку кількості публікацій без відповідної оцінки їхньої якості [96].

Треба зазначити, що наукометричні індикатори навіть у розвинених країнах є такими, що, як правило, не збираються національними статистичними органами. Так, країни ОЄСР користуються даними, які отримують від Інституту наукової інформації в Філадельфії (ISI) та ще деяких спеціалізованих інститутів (наприклад, для одержання даних у галузі медичних наук), а не від національних урядів. Проте процедура збирання

подібної інформації прозора і не викликає серйозних заперечень у більшості експертів у галузі статистики науки.

Україна намагається бути визнаною міжнародною науковою спільнотою, а для цього треба дотримуватися загальних правил, тобто використовувати такі ж показники, як і інші країни. У сучасному світі для цього, насамперед, застосовують показники публікаційної активності. Як було зазначено вище, ці показники не є повністю універсальними через ряд причин. Проте саме кількість публікацій і ще один показник - рівень цитування - залишаються одними з нечисленних загальновизнаних кількісних характеристик результативності наукової діяльності, особливо в галузі фундаментальної науки.

В Україні значення цього показника визначається (щорічно) на основі використання даних форми державного статистичного спостереження №3 - наука "Показники наукової та науково-технічної діяльності". На жаль, останнім часом у змісті показників цієї форми сталися істотні зміни, які скоротили можливості якісного аналізу складу публікацій. Зокрема, в офіційних статистичних збірниках, починаючи з 2001 року, перестали з'являтися дані про кількість публікацій у зарубіжних виданнях і кількість публікацій у виданнях, що використовуються для розрахунків міжнародного індексу цитування. Останній раз подібні дані публікувалися в 2000 році, що дає можливість аналізувати інформацію тільки за 1991-1999 рр. Дані про публікації в зарубіжних виданнях продовжують збиратися на рівні окремих відомств, наприклад Національної Академії наук України, але на їхній основі, звичайно, неможливо робити коректні узагальнення.

В галузі науки і техніки Україна активно співпрацює з багатьма країнами, а саме: США, Канадою, країнами ЄС та СНД, Китаєм, міжнародними організаціями (ООН, ГОНІДО, НАТО) тощо. Втім найголовніший пріоритет, беручи до уваги наміри України щодо євроатлантичної інтеграції, має співпраця з країнами ЄС.

Активність партнерських стосунків України з окремими країнами ЄС та НАТО є різною. Наприклад, з Німеччиною такі стосунки охоплюють весь спектр можливостей науково-технічного та інноваційного співробітництва: обмін інформацією та інформаційна підтримка міжнародної науково-технічної діяльності, організація та проведення конференцій, виставок, ярмарок, учбових курсів, обмін делегаціями, вченими, науковцями, обмін експертами для проведення науково-технічних консультацій, спільні роботи в галузі фундаментальних та прикладних досліджень, надання матеріалів та обладнання, спільні дослідження та розробка нових технологічних процесів. Співпраця українських та німецьких організацій здійснюється, зокрема; в рамках програми "Кооперація з країнами Центральної та Східної Європи в галузі інженерних наук" (Фонд "Фольксваген"), програми співробітництва між Федеральним міністерством освіти та досліджень Німеччини та Міністерством освіти і науки України. Інші країни лише розглядають можливості залучення українського науково-технічного потенціалу до спільної дослідницької та інноваційної діяльності.

Вагомою є співпраця з США, зокрема через американські фонди, що здійснюють програми підтримки міжнародних наукових проєктів. Особливу роль у розвитку наукових стосунків між Україною та США відіграють Фонди цивільних досліджень і розвитку США та Український науково-технологічний центр (фінансується США більше ніж на дві третини), за програмами яких українські вчені беруть участь у виконанні спільних наукових проєктів, у тому числі спрямованих на впровадження результатів досліджень, проводять спільні наукові конференції та ін., реалізація програми обміну науковцями. Обсяги фінансування НДДКР за рахунок обох фондів перевищували у 1995-2006 рр. 10 млн. дол. США на рік. У теперішній час обидва фонди фінансують понад 100 проєктів у різних галузях науки і технологій в Україні. Необхідно зазначити, що основною метою цих фондів є запобігання поширенню технологій та спеціальних знань, які пов'язані зі зброєю масового знищення (ядерною, хімічною та біологічною), завдяки

сприянню через проекти та діяльність фондів переходу України до ринкової економіки та підтримці досліджень і розробок у мирних цілях, стимулюванню і підтримці науковців та інженерів з галузі озброєнь щодо розширення можливостей їх професійного зростання на тривалий час, що в свою чергу посилить науково-дослідні та конструкторські можливості України.

Активізується науково-технологічна співпраця з країнами Південної Європи - Іспанією, Італією, Португалією та Грецією (наприклад, програми Організації чорноморської економічної співпраці (ОЧЕС)). Як стратегічно важливе партнерство у сфері науки і технологій слід розглядати співпрацю з науковцями країн Азії, Африки, Латинської Америки, оскільки ці економічні регіони оцінюються як перспективні ринки для вітчизняних наукових розробок і технологій. Зокрема, про інтенсивність зв'язків українських науковців свідчать дані про кількість виїздів за кордон з науковими цілями. У таблиці 3.2.6 наведено дані про кількість виїздів з чотирьох найбільш активних організацій, що направляли науковців за кордон, зокрема Української академії аграрних наук (УААН), навчальних та дослідницьких закладів Міністерства освіти і науки (МОН), Національної академії наук (НАН) України та Академії педагогічних наук (АПН).

Серед прикладів міжнародного співробітництва, що спричинили інституційні утворення, можна назвати перший Українсько-Китайський технопарк високотехнологічного розвитку, заснований у 2002 році на території Цзінаньської зони розвитку високих технологій національного рівня.

Традиційно значне місце у міжнародній кооперації науки України займають Росія та інші країни СНД. Розширенню міжнародних наукових зв'язків сприяє також діяльність Міжнародної асоціації академій наук, міжнародних наукових центрів з фізики, математики, технологій програмування, прикладної оптики, Міжнародного інституту клітинної

біології, Інституту менеджменту, Міжнародної школи україністики. Продовжується співпраця з академіями наук країн СНД.

Таблиця 3.2.6 - Кількість виїздів наукових працівників за межі України у 2005 рр.

Назва установи	Стажування, навчання, підвищення кваліфікації	Викладацька робота	Проведення наукових досліджень	Участь у міжнародних досліджень	Інше	Всього
МОН	1233	152	865	2830	818	5898
НАН України	368	195	1440	2310	543	4856
УААН	52	-	40	117	34	243
АПН	6	-	-	52	4	62

Наукове партнерство установ та організацій України та країн ЄС включає різні підходи та шляхи реалізації. Особливе місце посідають наукові програми Європейського Співтовариства. Слід зазначити, що основну роль у такому співробітництві з боку Європи відіграють рамкові програми, керівництво якими здійснює Генеральний директорат з науки Європейської комісії, та програми, ініціативи, асоціації, які не є формально частинами цих програм, але досить тісно пов'язані, а іноді навіть об'єднані з ними загальною метою та напрямками діяльності.

Рамкові програми, які об'єднують країни - члени Європейського Співтовариства, є однією з форм кооперації, що стала доступною для України з 1994 року, під час дії Третьої рамкової програми (FP3), коли Україна підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом.

Участь українських науковців у проектах, ініціативах та численних заходах, пов'язаних з реалізацією зазначених програм, регламентується міждержавними та міжурядовими угодами. Угода про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та його державами-членами, з

одного боку, та Україною, з іншого боку, вступила в дію 1 березня 1998 року після ратифікації Верховною Радою України. Цей документ законодавчо забезпечує розширення кооперації в торговельній, промисловій, науковій та адміністративній сферах. Зокрема, стаття 58 Угоди передбачає співробітництво у сфері науки і техніки. В ній зазначено, що така співпраця включає обмін науковою та технічною інформацією, спільну діяльність у галузі наукових досліджень та технічних розробок (ДТР), діяльність з професійної підготовки та програм мобільності для науковців, дослідників і технічного персоналу, які беруть участь у ДТР з обох боків. Зараз готується до підписання Угода між Україною та ЄС про наукове і технологічне співробітництво, яка визначить пріоритетні напрями співробітництва в сфері науки і технологій та зміцнення статусу України як перспективного партнера ЄС у галузі науки, технологій та створення наукомісткої продукції.

Водночас проблеми, з якими стикаються українські вчені на цьому шляху, є здебільшого наслідком їх недостатньої інформованості щодо можливостей використання різноманітних шляхів входження до європейських дослідницьких структур. Більшість наукових досліджень у країнах Європейського Союзу здійснюються вченими в межах великих наукових програм, так званих рамкових, та багатьох інших програм, які пов'язані також з проведенням та підтримкою досліджень і дослідницької діяльності, включаючи її інформаційне, видавниче, виставкове забезпечення.

У 2002 р. в Європі стартувала Шоста рамкова програма (FP6) основний механізм координації та фінансування загальноєвропейських програм в галузі науки і техніки. Спеціальна програма FP6-2002-INCO-Russia+NIS/SS-4 відкриває нові шляхи співпраці між об'єднаною Європою, Україною та Росією й іншими країнами колишнього Радянського Союзу в сфері технологій і обміну знаннями. Це не єдина ознака того, що Європа усвідомлює необхідність поглибленої кооперації з ученими СНД для того, щоб витримати конкуренцію з Японією та США в галузі наукомістких технологій. На генеральній асамблеї INTAS у грудні 2002 року в Брюсселі

було оголошено про те, що Європейська комісія ухвалила рішення розширити свою підтримку INTAS, щоб сприяти активній участі вчених з колишнього СРСР (і зокрема України) в програмах і заходах Шостої рамкової програми. ЄС виділяє цій організації 70 млн. євро. Більше того, у серпні 2005 р. у програмі INTAS було оголошено про нові спеціальні конкурси, в яких може брати участь і Україна.

Україна у 2002 р. уклала Угоду з Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво. Угода передбачає, що співробітництво може здійснюватися в галузі наукових досліджень, включаючи фундаментальні, технологічного розвитку та демонстраційної діяльності, за такими напрямками:

- дослідження навколишнього середовища та клімату, включаючи спостереження за земною поверхнею;
- біомедичні дослідження та дослідження в галузі охорони здоров'я;
- дослідження в галузі сільського господарства, лісового господарства та рибальства;
- промислові та виробничі технології;
- матеріалознавство та метрологія;
- неядерна енергетика;
- транспорт;
- технології інформаційного суспільства;
- дослідження в галузі соціальних наук;
- науково-технологічна політика;
- навчання та обмін науковими кадрами.

Підпрограма INCO передбачає фінансування проектів для України. Так, конкурс COPERNICUS-2 входив до підпрограми INCO II. Фінансова підтримка може також надаватися для стажування молодих учених у рамках конкурсів на отримання стипендій у тому випадку, коли здобувач бере участь у проекті, що виконується науковим колективом країни-члена Євросоюзу.

Конкурси підпрограми INCO охоплюють декілька напрямів діяльності: спільні проекти, супутні заходи, підтримка участі в конференціях та стажування. Конкурс COPERNICUS проводиться один раз протягом дії рамкової програми, тобто один раз на п'ять років за певними науковими напрямами, і передбачає участь кількох наукових колективів з країн-членів Євросоюзу та ін. Членами "команди" для виконання проекту спільних досліджень повинні бути два колективи з різних країн ЄС (або один колектив з країни ЄС та один - з асоційованої країни) та два - з країн СНД (або один - з СНД та один з країни Центральної та Східної Європи, якщо вона не входить до асоційованих країн ЄС). У тому випадку, коли один науковий колектив представляє об'єднаний дослідницький центр, він розглядається як колектив з країни ЄС. Конкурси щодо проектів супутніх заходів, спрямованих на підтримку наукової інфраструктури, належного інформаційного та організаційного забезпечення проводяться частіше - раз на півтора-два роки; конкурси на підтримку участі у конференціях або їх організації та проведення - на постійній основі з фіксованими термінами подання заявок - раз на 4 місяці.

На Паризькому саміті в липні 1989 року провідні розвинені країни звернулися до Європейської Комісії з проханням скоординувати програму економічної допомоги Угорщині та Польщі. Програму PHARE (саме так називалася програма Допомоги в економічній реструктуризації Польщі й Угорщини) було поширено в Чехії, Словаччині, Румунії, Болгарії, Албанії, у трьох країнах Балтії та деяких державах колишньої Югославії. Головною метою надання цієї допомоги є сприяння процесу економічних та політичних змін у перехідних країнах. Наслідуючи приклад програми PHARE для країн Центральної та Східної Європи, Європейським Союзом була розроблена програма TACIS для країн колишнього Радянського Союзу (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна та Узбекистан) та Монголії.

Програма TACIS надає країнам технічну та економічну допомогу, а також підтримує передачу європейських "ноу-хау" з метою розвитку в цих країнах ринкової економіки та демократичного суспільства. Програма TACIS працює в різних секторах, основні з них такі: інституційна реформа, підтримка економічних реформ та розвиток приватного сектору, енергетика і навколишнє середовище, ядерна безпека.

Паралельно зі здійсненням програми TACIS із деякими країнами було укладено прямі угоди. Метою укладених у червні 1994 року угод з Росією та Україною є встановлення вільної торговельної зони та заохочення до розвитку справжньої ринкової економіки, стабілізації валют у двох країнах.

Серед основних пріоритетних напрямків, що реалізуються в рамках проектів, виділимо впровадження сучасних навчальних технологій, створення та застосування новітніх методів управління навчальним процесом, відновлення тісної співпраці між університетами та промисловістю, що передбачає поживавлення інноваційної діяльності.

З метою успішного здійснення реформ професійно-технічної освіти в Україні відповідно до змін, що відбуваються в соціально-економічному розвитку держави, та вивчення європейського досвіду вирішення проблем у вищезазначеній галузі Міністерством освіти і науки України за фінансової підтримки Європейської Комісії було започатковано такі проекти: "Реформа професійно-технічної освіти в Україні" та "Підприємництво в освіті і навчанні".

Реалізація проектів у галузі професійно-технічної освіти дозволить здійснити заходи щодо оновлення її змісту, забезпечить виконання завдань реформування відповідно до Закону України "Про професійно-технічну освіту", сприятиме зміні традиційного мислення, формуванню підприємницької психології, орієнтації професійно-технічних навчальних закладів на формування кваліфікацій, які створюють передумови для малого підприємництва та самозайнятості населення.

У рамках вищезгаданих проектів планується розробити освітньо-кваліфікаційні характеристики професій відповідно до вимог ринку праці, навчально-планову документацію та ознайомитися з передовими європейськими методиками навчання. Для поширення результатів реалізації проектів на інші навчальні заклади України передбачається створити на базі кращих професійно-технічних закладів модельні центри.

Міністерство освіти і науки України співпрацює з закладами освіти зарубіжних країн на підставі дво- та багатосторонніх угод, у рамках яких здійснюється обмін викладачами та науковцями для читання курсів лекцій та проведення спільних наукових досліджень, обмін викладачами, аспірантами, молодими науковцями та викладачами для повного або часткового курсів навчання, стажування та підвищення кваліфікації. Переважна більшість учасників обмінів беруть участь у реалізації спільних проектів, в організації спільних наукових і науково-методичних форумів (конференцій, симпозіумів і семінарів).

Набуває особливого значення регіональна інтеграція та поглиблення галузевого співробітництва України та Європейського Союзу, зокрема планується започаткувати проекти:

- **"Створення асоціації технічних університетів "Росія-Україна-Європейський Союз"**, у рамках якого планується створити єдину систему підготовки фахівців з урахуванням регіональних і виробничих потреб та практичної орієнтації діяльності університетів на використання технопарків; а також розробити загальні стандарти для України і Росії;

- **"Створення центрів стратегічного планування в технічних університетах України"**, в процесі реалізації якого планується вдосконалити систему управління університетом шляхом ефективної організації роботи та оптимального використання ресурсів і створити центри стратегічного планування в різних містах України - Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Тернополі, Києві;

- **"Реформування вищої економічної освіти в Україні в умовах переходу до ринкової економіки"**, за яким передбачається здійснити підготовку фахівців у галузі економіки і менеджменту. Міністерство освіти і науки України звернулося з проханням до Європейської Комісії розглянути можливість участі міністерства в програмах ЄС - SOCRATES та LEONARDO da VINCI.

На сьогодні Україна посідає друге місце після Росії в переліку країн-партнерів зі співробітництва в рамках Наукової програми НАТО. Відповідно до пріоритетних напрямків розвитку науки і технологій, українські науковці з початку 2000-го року брали участь у 16 проектах Наукової програми, з них 8 - у рамках підпрограми "Наука заради миру", яка спрямована на підтримку адаптації впровадження наукових розробок до ринкових відносин. Це проекти в галузях нанотехнологій, очищення стічних вод, моніторингу навколишнього середовища, створення нових матеріалів та джерел енергії, в галузях, які є найпріоритетнішими в усіх країнах світу. Тільки за підпрограмою "Наука заради миру" інвестиції НАТО в науку України щорічно складають більше 1 млн. дол. США.

У рамках підпрограми "Наука заради миру" за останні два роки розпочато понад 60 нових проектів між фахівцями країн НАТО і країн-партнерів, кожний з яких розрахований на 3-5 років. У цей час ведеться або вже закінчено 139 проектів у рамках цієї програми. Проекти охоплюють такі напрями, як пошук та знешкодження вибухових речовин, розміщення і зберігання радіоактивних відходів, боротьба з радіоактивним забрудненням ґрунтів та ін. При цьому на деякі проекти виділяються досить значні кошти. В рамках програми вчені з країн-партнерів НАТО і держав Середземномор'я отримують щорічно 300—400 грантів для проведення спільних досліджень з колегами країн НАТО. Крім того, при підтримці НАТО було проведено біля 100 наукових конференцій і семінарів.

Для координації співпраці Україна-НАТО в рамках Наукової програми НАТО та Програми з викликів сучасного суспільства (CCMS) створено спільну робочу групу Україна-НАТО з питань науки та захисту довкілля.

Для підвищення рівня проектних пропозицій, а також для сприяння розширенню участі у Науковій програмі НАТО, Україна підтримує окремі наукові проекти в період їх підготовки для участі в Науковій програмі НАТО. Це стосується найважливіших для України проектів у галузі комп'ютерних мереж та захисту довкілля. Україна на сьогодні більше зацікавлена у підвищенні якості виконання грантів, ніж у їхній кількості.

З метою ефективного використання грантів НАТО та покращання співпраці Україна залучається до опрацювання національних запитів на ранніх стадіях.

Спільні дії між Україною і НАТО у науково-технологічній сфері отримали новий Імпульс кілька років тому після створення спеціальної об'єднаної робочої групи з проблем співпраці. Українська сторона розглядає кооперацію з країнами НАТО як один з важливих кроків на шляху реформування власного науково-технологічного потенціалу та залучення українських учених до міжнародних науково-технічних проектів.

Серед пріоритетних напрямків, у яких підтримуються спільні наукові проекти, зусиллями експертів від України і НАТО були виділені такі:

- інформаційні технології;
- клітинна біологія та біотехнології;
- нові матеріали та речовини;
- захист навколишнього середовища;
- раціональне використання природних ресурсів.

Після 2003 року до цього переліку було додано напрямок "безпека через науку", що пов'язано із необхідністю протистояти міжнародному тероризму.

Наукова програма співпраці України з НАТО останнім часом зазнала серйозних змін: основна увага в нових проектах приділяється проблемам

забезпечення безпеки, зокрема, значні кошти виділені на реалізацію програми досліджень щодо створення та застосування молекулярних сенсорів, які зможуть служити детекторами для виявлення хімічної зброї.

У рамках реалізації наукової програми НАТО введено спеціальні "регенераційні" гранти для вчених країн - нових членів організації - та в деяких випадках - для країн-партнерів. Ці гранти виділяються, починаючи з літа 2004 року, на термін до трьох років для проведення досліджень у таких галузях:

- органічна хімія і біологія;
- безпека в галузі інформаційних і комунікаційних технологій;
- захист навколишнього середовища;
- дослідження суспільної динаміки.

Традиційна програма з надання наукових стипендій для вчених з країн-партнерів була припинена в 2004 році. Її замінила програма "реінтеграційних" грантів. За програмою надаються гранти на дослідження вченим з країн-партнерів, які вирішили повернутися на Батьківщину з розвинених країн. На думку її ініціаторів, це повинно скоротити "витік мозків" з країн, що розвиваються. Найбільша кількість подібних грантів - дванадцять - було надано Узбекистану, по 11 - Україні та Болгарії, 9 - отримала Румунія. Росія та Грузія отримали по шість подібних грантів, інші країни-учасниці проекту отримали від одного до п'яти грантів.

Важливо зазначити, що, починаючи з 2004 року, в рамках наукової програми НАТО не менше ніж 10% грантів виділяється на фінансування досліджень, які проводяться молодими вченими. При цьому пріоритетними галузями досліджень названі боротьба з тероризмом та забезпечення безпеки військових і цивільних об'єктів. Слід нагадати, що і раніше проблемам залучення молодих учених до програм НАТО приділялася значна увага; тільки у наукових програмах НАТО з вивчення Чорного моря задіяно понад 100 молодих учених з Туреччини, Росії, України, Болгарії та Румунії.

Позитивна тенденція розвитку міжнародного співробітництва в галузі науки і технологій, підвищення міжнародного авторитету України в цій сфері, які спостерігаються останнім часом, можуть суттєво сприяти залученню інвестицій у розвиток національної науки й інноваційних технологій, збереженню й розвитку науково-технологічного потенціалу України за умов виконання українською стороною своїх зобов'язань за укладеними угодами і договорами, сплатення Україною обов'язкових внесків (або своєї частки) у міжнародні організації.

Ефективність міжнародної науково-технічної співпраці, темпи її розвитку та поглиблення спільних міждержавних угод у цій сфері значною мірою гальмується двома факторами:

- 1) недосконалістю вітчизняного законодавства з цих проблем та його невідповідністю світовим нормам;
- 2) невизначеністю пріоритетів та напрямків науково-технологічного розвитку економіки, держави.

3.3. Перспективи соціально-економічного розвитку України та вплив на нього інноваційних факторів

Інноваційний розвиток економіки притаманний всім розвинутим країнам світу, який є одночасно і фактором і результатом економічного піднесення країн. Його ефективність обумовлюється змістом відповідних інноваційних напрямків, що задовольняють потреби динамічного розвитку економіки. Рівень ефективності використання інновацій залежить в значній мірі від протиріч між потребами та можливостям їх впровадження.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України у першу чергу характеризується вкрай незначним впливом інноваційних факторів на економічне зростання, існуванням багатьох бар'єрів щодо підсилення рівня інноваційності вітчизняної економіки та підвищення їх ефективності.

Різке зниження сприйнятливості вітчизняної промисловості до інновацій обумовлене довгостроковим негативним впливом загальноекономічних проблем, пов'язаних із структурною деформованістю економіки країни, домінуванням в ній низько технологічних, сировинних виробництв, які об'єктивно малосприйнятливі до сучасних наукових досягнень, і набагато менш економічно ефективні, ніж виробництва високої технологічної укладності. Економічні реформи (приватизація, трансформація податкової, кредитної та інших економічних систем) проводились в Україні без врахування науково-технологічного фактору і його впливу на конкурентоспроможність вітчизняної продукції. В результаті цього, а також внаслідок послаблення дії інноваційних чинників за умов значного відставання інституціональних перетворень та надмірної відкритості економіки за роки реформ суттєво зросла структурна розбалансованість економіки.

Незважаючи на проголошення інноваційного шляху розвитку, дотепер рівень впровадження інновацій настільки низький (лише 11% промислових підприємств країни веде інноваційну діяльність), що вплив його не забезпечує хоч якого більш-менш суттєвого зростання рентабельності промислового виробництва.

Однією з причин такого стану є слабкість державної політики в науково-технологічній та інноваційній сферах, зокрема недоліки у визначенні державних пріоритетів і вкрай незадовільна ситуація з їх реалізацією. Так на протязі останніх п'яти років рівень державної підтримки пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки невпинно зменшувався. Офіційні статистичні дані свідчать про поступове зниження темпів інноваційної діяльності в такій визначальній галузі економіки України, як промисловість (табл.3.3.1).

Порівняно з періодом до 2000 р., тобто за останні п'ять років рівень інноваційної активності підприємств різко знизився. Ще істотніше знизився рівень впровадження науково-технічних досліджень у промислове

виробництво, що становив у 2000 р. майже 15%, а в 2005р. – 8,2%. При цьому тенденція уповільнення темпів інноваційної активності стосується головним чином освоєння виробництва нових видів техніки та продукції.

Таблиця 3.3.1 - Інноваційна активність промислових підприємств за напрямками інновацій (в % до загальної кількості підприємств)

Роки Показники	2000	2004	2006
Кількість підприємств що займались інноваційною діяльністю, в т.ч.:	18,0	13,7	11,9
дослідження і розробки	4,6	3,7	3,2
придбання прав на патенти, ліцензії, використання індивідуальної власності	0,8	0,6	0,6
придбання безпатентних ліцензій, ноу-хау, технологій і інш.	0,6	1,1	1,3
придбання засобів виробництва	6,09	6,1	5,5
технологічна підготовка виробництва	5,0	4,3	3,8
маркетинг, реклама	4,6	3,7	3,3

До причин такої негативної ситуації належать: зменшення темпів наукових досліджень і розробок, придбання прав на об'єкти інтелектуальної власності, ліцензій, ноу-хау, технологій і нестача необхідних для впровадження відповідних засобів виробництва. Ці причини стали характерними майже для всіх форм власності, якщо звернути увагу на зниження темпів впровадження нових технологічних процесів та освоєння виробництва інноваційної продукції.

В той же час на підприємствах державної власності зростає обсяг науково-дослідних робіт та розробок. Так у 2005 р. він збільшився майже у півтори рази порівняно до обсягу науково-дослідних робіт у приватному виробництві. На основі власних розробок державні підприємства виготовляють значно більше інноваційної продукції, ніж приватні. Характерно також, що власними силами у найбільшій мірі займаються науковими дослідженнями і розробками великі підприємства, де чисельність працівників перевищує 10000 осіб, а також підприємства з середньою чисельністю працюючих від 500 до 1000 осіб.

З цією метою великі підприємства використовують головним чином власні кошти, тобто біля 90% всіх витрат на інноваційну діяльність, не користуючись банківськими кредитами і майже не залучаючи до цієї сфери діяльності іноземних інвесторів. Лише підприємства з чисельністю працюючих від 500 – 1000 осіб користуються для впровадження інновацій коштами місцевих бюджетів в значно більшій мірі ніж підприємства інших угруповань. Результатом витрат на інноваційну діяльність є реалізація інноваційної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках.

За видами виробництв щодо виготовлення і реалізації інноваційної продукції визначне місце посідає машинобудування та хімічна і нафтохімічна продукція, що реалізують до 18% інноваційної продукції відносно всієї виготовленої. Слід визначити, що в загальному обсязі реалізованої інноваційної продукції машинобудування найбільша питома вага притаманна високотехнологічним виробництвам – машин та устаткування, електричного та електронного устаткування. При цьому їх частка в загальному обсязі випуску продукції збільшується, тобто спостерігається підвищення рівня інноваційності цих видів виробництва. В інших видах промислового виробництва рівень інноваційності майже вдвічі менший, ніж у машинобудуванні та хімічній промисловості.

Високий рівень інноваційності продукції та її конкурентоспроможності обумовлюється перш за все пріоритетними тобто прогресивними з точки зору

рівня значущості для піднесення вітчизняної економіки напрямками розвитку науки і техніки та ефективністю їх реалізації у виробництві. Це - дослідження і розробки в галузі охорони навколишнього середовища (довкілля), поліпшення здоров'я людини та розвиток людського потенціалу за відповідною демографічною політикою в країні, застосування новітніх технологій в медицині та інших галузях економіки, а також для лікування найпоширеніших захворювань людини, поширення засобів інформації суспільства, застосування ресурсозберігаючих технологій в енергетиці, промисловому комплексі, сільському господарстві та переробці сільськогосподарської продукції. При цьому слід відзначити, що поряд із затвердженням цих напрямків науково-технічного розвитку, характерних для розвинутих країн світу, Урядом України схвалена спеціальна програма створення та застосування в секторах економіки високих технологій, реалізація якої має значно піднести технологічний розвиток країни та забезпечити на цій основі зростання національного багатства і добробуту її населення.

Розрахунки та фактичні статистичні дані міністерств і відомств України свідчать про те, що використання в економіці науково-технічних та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію цих напрямків, забезпечує високу соціально-економічну ефективність, тобто високий рівень окупності витрат на кожний проект відповідного призначення, що не перевищує 3 – 3,5 роки. Така ефективність значно перевищує банківський коефіцієнт рефінансування інвестицій у виробництво. Але не дивлячись на такі позитивні можливості зростання економіки на основі її науково-технічного розвитку, масштабність впровадження ефективних розробок у виробництво ще досить низька, про що свідчить співвідношення між обсягом витрат на науково-технічну діяльність в країні та впровадження її результатів, трансформованих в інновації у виробництво, яке становить 1:1,06. В той же час за зарубіжними даними таке співвідношення досягає не менше як 1:10.

Нестача коштів – один із суттєвих факторів, що негативно впливає на технологічний, а також економічний рівень розвитку країни, в той час як у розвинених країнах світу інноваційний фактор в основному забезпечує зростання економіки.

Не менш важливими є врахування попиту на науково-технічні досягнення кожної галузі промисловості, зацікавленість підприємств в їх використанні, відповідність структури та матеріально-технічної бази виробництва до сприйняття технологічних новинок, інфраструктурні заходи щодо організації впровадження науково-технічних досягнень.

Поки що матеріально-технічна база багатьох промислових підприємств є досить застарілою для сприйняття нових технологій, бо фізичний і моральний знос її досягає 50 – 70%. Слабким є і рівень маркетингової та інформаційної служби у виробництві, де лише близько п'ятої частини підприємств мають маркетингові підрозділи, і ще менше їх в науково-дослідних установах. Рівень зацікавленості підприємств у використанні інновацій підвищується повільно через недоліки у податковій системі країни та труднощі, пов'язані з ризикованістю суттєвих інноваційних заходів, а в науковій сфері недостатньо приділяється увага диференційному підходу щодо матеріального заохочення науковців до створення проривних кардинальних, з цієї точки зору, „ноу-хау”. Усунення цих недоліків має забезпечити вирішальний вплив інноваційного рівня на вітчизняну економіку.

За стратегічними цілями соціально-економічного розвитку України у середньо- та довгостроковій перспективі необхідне:

- ✓ суттєве підвищення якості та ефективності економічного зростання на базі підтримки високих темпів технологічного оновлення;
- ✓ досягнення відчутного ефекту від структурно-технологічної модернізації економіки та інноваційного інвестування;

- ✓ забезпечення зростання ВВП за темпами, наближеними до його двократного збільшення і досягнення рівня 1990 р. наприкінці періоду;
- ✓ динамічне підвищення рівня і якості життєвих стандартів населення;
- ✓ активна інтеграція України у світогосподарську систему з дотриманням вимог економічної безпеки; інституційна підтримка та реалізація конкурентних переваг України на міжнародній арені;
- ✓ скорочення розриву в економічному розвитку між Україною і розвиненими країнами.

Період 2007 – 2015 рр. має стати важливим етапом прискорення економічного та соціального розвитку України шляхом здійснення прогресивного характеру структурних перетворень в економіці, поглиблення її зовнішньої інтегрованості та значного поліпшення діяльності ринкових інститутів. Створення умов для ефективного і динамічного економічного зростання, що базується на інвестиціях, які забезпечують структурно-технологічну модернізацію вітчизняної економіки та стабільне підвищення добробуту громадян України, стає головною стратегічною метою макроекономічної політики держави в середньо- та довгостроковій перспективі.

Здійснення реальної оцінки економічного розвитку за умов масштабної структурної перебудови економіки, нагромадження нових інвестицій, зростаюча конкуренція на внутрішньому і зовнішньому ринках, створення більш ефективних механізмів перетоку капіталу та робочої сили мають призвести до зростання загальної ефективності факторів виробництва. Передбачається переважне збереження існуючої інвестиційної моделі розвитку, яка базується в основному на використанні власних коштів підприємств, а з 2007–2008 рр. активізація інвестиційного попиту та його задоволення за рахунок запозиченого фінансування. Темпи зростання

валових інвестицій за цих умов очікуються на високому рівні: 9,5 –10,1% в середньому за рік (табл. 3.3.2).

Таблиця 3.3.2 - Очікувані основні макроіндикатори економіки України до 2015 р.

Показники	Роки та періоди середньорічної динаміки							
	Фактичні дані						Прогнозна оцінка	
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007-2010	2011-2015
Кількість та зайнятість населення								
Кількість населення, млн.	48,46	47,92	47,52	47,14	46,78	46,55	45,92	45,47
Зайняте населення (15 - 70 рр.), млн.	20,24	20,4	20,55	20,44	20,34	20,29	20,15	19,98
Зміна реальних макропоказників до попереднього року								
Основні фонди, %	1,1	0,9	2,9	3,5	1,1	2,2	2,5	2,8
Промислове виробництво, %	14,2	7,0	15,8	12,5	3,1	7,8	9,6	10,5
ВВП, %	9,2	5,2	9,6	12,1	2,6	6,5	6,2	6,8
За структурними складовими ВВП:								
Кінцеві споживчі витрати, %	9,3	4,0	12,8	13,0	13,2	7,2	6,4	7,0
- домогосподарств	9,6	6,0	14,8	16,3	16,6	8,5	7,5	8,1
- сектора ЗДУ	10,4	-0,1	12,4	4,7	2,7	2,1	2,1	2,2
Валове нагромадження основного капіталу, %	6,2	5,3	15,8	10,2	-0,3	6,8	9,5	10,1
Експорт товарів і послуг, %	8,0	11,1	10,3	18,1	5,6	3,8	6,4	7,0
Імпорт товарів і послуг, %	13,0	7,4	16,4	13,6	11,8	7,2	6,8	6,4

Ціни та обмінний курс								
ІСЦ, середні за рік, %	12,0	0,8	5,2	9,1	13,5	9,6	7,5	4,5
ІЦВ, середні за рік, %	8,7	3,0	7,8	20,4	16,8	12,2	8,3	5,0
Обмінний курс, середній за період, грн./дол. США	5,37	5,33	5,33	5,32	5,12	5,05	5,2	5,3
Гроші та кредит								
Ставка рефінансування НБУ, % річних	20,2	9,2	7,0	9,0	9,3	8,7	8,0	6,2
Процентна ставка за кредитами, % річних	31,9	24,8	18,0	17,8	16,0	15,5	14,0	10,2
Процентна ставка за депозитами, % річних	11,2	7,8	7,5	9,3	9,4	9,2	7,8	6,5
Грошова база, % до попереднього періоду	37,4	33,6	30,1	34,2	54,2	17,5	17,0	15,2
Грошова маса, (МЗ) , % до попереднього періоду	41,9	41,8	46,5	32,3	54,3	30,4	28,7	25,1
Зведений бюджет, % до ВВП								
Загальні надходження	26,9	27,4	28,2	26,5	31,6	32,5	28,3	26,5
Загальні витрати	27,2	26,7	28,4	29,4	33,4	34,5	29,8	27,5
Сальдо	-0,3	0,7	-0,2	-2,9	-1,8	-2,0	-1,5	-1,0
Соціальні показники								
Реальна середньомісячна заробітна плата, %	19,3	18,2	15,2	23,8	20,3	18,4	8,7	7,3
Рівень реального безробіття (за методологією МОП), %	10,9	10,1	9,3	9,2	9,0	8,7	8,0	6,8

Джерела: Статистичний щорічник України – 1990. – К.: Держкомстат України, 1991; Статистичний щорічник України – 1995. – К.: Держкомстат України, 1996; Статистичний щорічник України – 2004. – К.: Держкомстат України, 2005; Національні рахунки України за 2004 рік. – К.: Держкомстат України, 2004; Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. – К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, 2006. – Вип. 11(79). – С. 5–97; Бюлетень НБУ. – 2006. – № 9. – С.70; оцінки ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Зростання ВВП забезпечуватиметься прискоренням зростання як внутрішнього, так і зовнішнього попиту. Водночас слід відзначити, що для України ці показники є дещо низькими за умов, коли за роки трансформаційного спаду втрачено майже половину ВВП. В перспективному періоді передбачається уповільнення цінової динаміки, але темпи інфляції залишаються достатньо високими через суттєве зростання наявних доходів населення (інфляція попиту) та інфляційні очікування товаровиробників в умовах значного підвищення цін на енергоносії. Очікується помірна активність уряду на ринку внутрішніх запозичень, що призведе до зосередження кредитної діяльності в приватному секторі, і відобразиться в зниженні середньозваженої процентної ставки за кредитами.

Середньо- та довгострокова оцінка інноваційно-технологічного розвитку та динаміки ключових макроіндикаторів визначається сценаріями розвитку макроекономічної ситуації, які відрізняються умовами розвитку економіки за варіантами припущень щодо їх можливих змін у 2007-2015 роках.

Перспективний розвиток інноваційної діяльності в країні залежатиме від позитивних змін в тенденціях темпів зростання рівня інноваційності продукції відповідно до обсягів реалізації науково-технологічних пріоритетів, особливо тих, що відповідають концепціям прогресивних напрямків науково-технічного розвитку розвинених країн світу. Такий характер інноваційного розвитку є важливою передумовою нарощування темпів економічного зростання країни, якщо враховувати, що в країнах з

високим технологічним розвитком економічна динаміка та конкурентоспроможність обумовлюється головним чином науково-технічними зрушеннями у виробництві.

Дотепер активізація динаміки макроекономічних показників вітчизняної економіки в тому числі і позитивних фінансових результатів відбувається не за рахунок науково-технологічного фактору, який, наприклад, в 2006 р складав за оцінкою лише близько 1%, що пов'язано з низькою ефективністю традиційних технологій, а також недостатньою масштабністю впровадження пріоритетів науки і техніки.

Зміст і темпи інноваційної діяльності в довгостроковому періоді мають забезпечити створення та розвиток інноваційної моделі економіки в країні. В зв'язку з цим необхідна поступова трансформація до можливої моделі розвитку економіки з високими темпами інноваційної діяльності та закріпленням стабільних темпів економічного зростання із нарощуванням впливу на економічну активність пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки, впровадженням відповідних розробок, якими завершувались їх результати у 2000 – 2006 рр.

До таких пріоритетних напрямків належать визнані світовою наукою та підприємництвом як найбільш актуальні та ефективні:

1. ресурсозберігаючі технології;
2. інформаційні технології;
3. біотехнології;
4. авіакосмічні технології;
5. створення нових конкурентоспроможних матеріалів та видів продукції, в тому числі комп'ютерної, автоматизованої техніки, робототехніки, та інших видів інноваційної продукції.

Пріоритетні розробки за цими напрямками концентруються в концепціях стратегічних пріоритетних напрямках наукової та інноваційної діяльності, передбачених державним законодавством на період 2003 – 2013 рр., а також відповідають змісту зарубіжних, зокрема європейських рамкових програм.

Розширення масштабів впровадження інновацій в економіку залежатиме від максимально можливого використання позабюджетних джерел фінансування поряд з власними коштами підприємств та зростанням попиту на науково-технічні досягнення. Джерелом збільшення обсягу коштів, усунення їх дефіциту має бути зростання ролі банківських кредитів у розвиток інноваційної діяльності, як за дольовою участю їх в загальних обсягах фінансування інновацій, так і за збільшенням обсягів кредитування в зв'язку із очікуваним зниженням ставки рефінансування.

Вже в 2002-2006 рр. виявилась тенденція щодо підвищення питомої ваги використання кредитних коштів для розвитку інноваційної діяльності, але нажалі ще достатньо повільно зростає обсяг залучення коштів іноземних інвесторів, що можуть слугувати суттєвим додатковим джерелом забезпечення фінансовими ресурсами широкомасштабного впровадження інновацій.

У зв'язку з цим за досвідом зарубіжних країн можливим є збільшення обсягу фінансування інноваційної діяльності в 5 – 7 разів до кінця 2015 р. порівняно до обсягу фінансування науково-технічних розробок.

У зв'язку із органічною залежністю технологічного переозброєння всіх видів економічної діяльності від динаміки машинобудування, має здійснюватись нарощування його розвитку майже вдвічі більшими темпами, ніж зростання промислового виробництва, а частка машинобудування у загальній галузевій структурі промисловості доведена до 35 – 40%.

Не менш важливими в світлі перспективного розвитку економіки стануть проблеми енергопостачання, пошуки ефективних енергоносіїв та їх економного споживання, формування структури енергогенеруючих потужностей, підвищення безпеки і надійності роботи електричних станцій, особливо атомних. З метою зменшення дефіцитності ресурсів важливим стане розширення масштабів використання альтернативних джерел енергії (нетрадиційних та відновлюваних джерел) – енергії вітру, сонця, термальних вод та інших. За комплексною державною програмою енергозабезпечення це

дасть змогу зменшити енергоємність продукції та довести її до рівня США (0,55 - 0,6 кг умовного палива/дол. США).

Перехід України у світовий інформаційний простір потребуватиме створення високоефективної системи телекомунікацій, впровадження нових методів передачі та обробки інформації, автоматизований пошук, збір, накопичення, зберігання і розповсюдження її з єдиною системою обліку електронних інформаційних ресурсів.

Передумовою ефективної роботи багатьох галузей економіки має бути створення нових речовин і матеріалів з використанням нанотехнології їх виготовлення та широким застосуванням у виробництві з віддачею вкладених коштів до 2,0 – 2,5 гривни на одну гривню.

За цих передумов можливим має бути поступове поетапне збільшення обсягу фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності в країні. Зокрема в період 2007 – 2010 рр. з високою динамікою економічного розвитку країни і збільшенням витрат на інноваційну діяльність до 50-70 млрд. грн. реальним є доведення витрат на науково-технічні розробки до рівня 1,7 – 2,2% ВВП, за яким за досвідом розвинених країн світу може бути відчутним вплив цього фактору на економіку країни, тобто понад 5 – 6 млрд. грн. на рік. За період з 2010 по 2015 р. зі сприятливими для технологічних проривів умовами на основі подальшого зростання економіки країни та удосконалення інвестиційної політики, що забезпечить збільшення вкладень в оновлення технології та удосконалення структури джерел фінансування науково-інноваційної діяльності, питома вага витрат на науку у ВВП може бути доведена до 2,5%, а загальних витрат на інноваційну діяльність до 50 – 70 млрд. грн.

Зазначені передумови покладені в основу розрахунків варіантів витрат на науково-інноваційну діяльність, які можуть бути використані як орієнтовні обсяги науково-технічних робіт.

Таблиця 3.3.3 - Очікувані показники науково-технічної та інноваційної діяльності

Показники	2000-2006	Прогноз	
		2007-2010	2010-2015
Витрати на НДДКР млрд. грн.	2,05 – 5,15	6 – 10	12,9 – 15,0
% до ВВП*	1,1 -1,2	2,0 – 2,7	2,8 – 3,0
Можливе відношення інноваційних витрат до витрат на НДДКР (разів)*	0,8 – 1,1	3,0 – 5,0	6 – 8
Витрати на інноваційну діяльність, млрд. грн.	1,7 – 5,75	22,0 – 75,0	80,0 – 120,0
Ефективність на одну грн.	0,25	0,40	0,45
Прибуток, млд. грн.	1,44	8,8 – 30,0	36 – 54
% до ВВП	0,8	2 – 5,5	7 – 10

* За розрахунками Інститут економіки та прогнозування НАН України

Переважний варіант фінансування науково-технічних розробок, пов'язаний з його обсягом, що становитиме 2,8% від ВВП, що є характерним для розвинутих країн світу.

В таких умовах фінансування домінуючу частку витрат на науку та використання інновацій посідатиме забезпечення фінансами розробок та широкомасштабного використання високих технологій, що є показовими для США, Німеччини, Японії, в тому числі аерокосмічних, нанонауки і нанотехнологій, біотехнологій, розробки біопродуктів, розвитку біоенергетики, біомедичних та технологій захисту довкілля. Їм належатиме близько 50% всіх витрат на основні напрямки досліджень і розробок в той час, як в нашій країні не доведена частка фінансування науково-технічних пріоритетів і до 30%, встановлених Законом України "Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки". Інноваційна діяльність потребуватиме не менше 80-100 млрд. грн. на рік, тобто понад 50% вкладень в основний

капітал з метою прискорення темпів його оновлення (табл. 3.3.3). Це забезпечить інноваційну спрямованість структурної перебудови виробництва.

За таких передумов можна стверджувати, що для включення в процеси глобалізації, формування інформаційного суспільства, чергової технологічної революції і європейської інтеграції, окрім необхідності зміни фінансових, економічних, законодавчих, політичних та інфраструктурних умов, необхідно докорінно змінити мислення, принципи підходу до розв'язання проблем, усвідомлюючи, що провідна роль технологічного фактора у процесі економічного зростання більшості країн світу реалізується на сучасному етапі насамперед за допомогою системи державних технологічних пріоритетів, оскільки саме вони виступають рушійною силою прогресивних технологічних структурних зрушень в економіці.

У сучасній світогосподарській ситуації країна має можливість займати пристойне місце у сфері розвитку і освоєння технологій за умови проведення обґрунтованої довготермінової науково-технологічної політики, високої творчої активності населення, стійкого високого рівня залучення різноякісних ресурсів у сферу науки і освіти. Тому включення України в глобальний інноваційний процес має проходити в двох напрямках: 1) залучення прямих іноземних інвестицій разом з новими технологіями і ноу-хау, включення тим самим національної економіки в глобальні виробничі мережі; 2) інвестування особистих прав промислової власності (технологій і ноу-хау) у світовий корпоративний бізнес за конкретними товарами з можливістю отримати виробничий та ринковий досвід.

Для цього необхідні:

1. Інтеграція України до світових торговельних структур у якості партнера, а не сировинного додатку, із створенням та впровадженням пріоритетних технологій, на основі досягнень науки, передового досвіду, нових знань, здатних до правової охорони результатів інтелектуальної діяльності;

2. Формування транснаціональних вертикально-інтегрованих господарських структур (таких, як ТНК) із розміщенням їх керівних органів у країні;
3. Активізація ендогенних факторів розвитку;
4. Формування переважного типу інновацій – базових технологічних інновацій;
5. Реалізація державної політики підвищення конкурентоспроможності;
6. Перехід від загального міжгалузевого поділу праці до внутрішньогалузевого та технологічно-операційного;
7. Прискорення розробки та впровадження передових технологій, а також їх трансферу на ліцензійних умовах під контролем держави;
8. Розвиток внутрішнього ринку наукомісткої продукції та її експансія на зовнішні ринки;
9. Запровадження консорціумного фінансування масштабних інвестиційних проектів міждержавного значення;
10. Зростання ролі транснаціональних банків на ринку фінансових запозичень і стабілізація фінансової системи країни.

Реалізація цього сценарію щодо застосування відповідних організаційно-економічних заходів сприятиме збільшенню обсягів фінансування НДДКР до 61 дол. на душу населення, тобто до 50 млрд. грн. на інноваційну діяльність щорічно.

У цьому випадку можна очікувати: включення України в глобальний науково-технологічний розвиток; масштабне залучення фінансових і кадрових ресурсів у технологічний розвиток економіки; збільшення обороту зовнішньої торгівлі високотехнологічною продукцією та технологіями; частка інноваційної продукції в обсязі промислового виробництва має бути не менше 50%; рівень інноваційної активності підприємств у промисловості досягне 60%; рівень сектора високотехнологічних виробництв у структурі обробної промисловості перевищить 30%.

Розділ 4

РЕГІОНАЛЬНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА

4.1. Проблеми формування регіональної інноваційної політики

У працях основоположників регіональної економіки регіон здебільше виступав тільки як зосередження природних ресурсів і населення, виробництва і споживання товарів, сфери обслуговування. Регіон майже не розглядався як суб'єкт економічних відносин, носій особливих економічних інтересів. У сучасних же теоріях регіон досліджується вже як багатофункціональна і багатоаспектна система. Найбільше поширення одержали чотири парадигми регіону: регіон-квазідержавна, регіон-квазікорпорація, регіон-риннок (ринковий ареал), регіон-соціум.

Регіон як квазідержавна являє собою відносно відособлену підсистему держави і національної економіки. У багатьох країнах регіони акумулюють усе більше функцій і фінансових ресурсів, що раніше належали "центру" (процеси децентралізації і федералізації). Одна з головних функцій регіональної влади - регулювання економіки регіону. Взаємодія загальнодержавної (федеральної) і регіональної влади, а також різні форми міжрегіональних економічних відносин (наприклад, у рамках міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії) забезпечують функціонування регіональних економік у системі національної економіки.

Регіон, як квазікорпорація, являє собою великий суб'єкт власності (регіональної і муніципальної) і економічної діяльності. У цій якості регіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу (прикладом можуть служити захист "торговельної марки" місцевих продуктів, змагання за більш високий регіональний інвестиційний рейтинг і т.п.). Регіон, як економічний суб'єкт, взаємодіє з національними і транснаціональними корпораціями. Розміщення штаб-квартир і філій корпорацій, їхні механізми ціноутворення, розподілу робочих місць і

замовлень, трансфертів доходів, сплати податків і т.п. впливають на економічне становище регіонів. У неменшому ступені, чим сучасні корпорації, регіони мають значний ресурсний потенціал для саморозвитку. Розширення економічної самостійності регіонів (шляхом передачі економічних прав від центра) є одним з головних напрямків ринкових реформ.

Підхід до регіону до ринку, що має певні границі (ареал), акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат) і особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, цінних паперів, інформації, знань тощо. Дослідження в рамках даного підходу іноді виділяють в особливу дисципліну - регіональне ринковедення.

Зазначені три парадигми в теорії розвитку регіону, як правило, досліджують проблему співвідношення ринкового саморегулювання, державного регулювання і соціального контролю. Серед вчених-регіоналістів рідко зустрічаються прихильники крайніх позицій: або повністю ринкова економіка (радикальний лібералізм) або централізовано-керована економіка. Безліч теоретичних відтінків залишається на платформі "соціальне ринкове господарство", тому в теоріях економічного регіону значна увага приділяється подоланню фіаско ринку, принципам розвитку неринкової сфери, виробництву і використанню суспільних благ, регулюванню природних монополій, захисту від негативних наслідків приватнопідприємницької діяльності і т.п.

Підхід до регіону як соціуму (спільності людей, що живуть на певній території) висуває на перший план відтворення соціального життя (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища і т.д.) і розвиток системи розселення. Вивчення ведеться в розрізі соціальних груп з їхніми особливими функціями і інтересами.

Автори доводять, що даний підхід ширше економічного. Він включає культурні, освітні, медичні, соціально-психологічні, політичні і інші аспекти

життя регіонального соціуму, синтезу яких регіональна наука із самого початку приділяла велику увагу.

У теорії регіональної економіки розвиваються і інші спеціалізовані підходи. Наприклад, регіон, як підсистема інформаційного суспільства, або регіон, як безпосередній учасник інтернаціоналізації і глобалізації економіки.

Теорії розвитку регіону спираються на досягнення макроекономіки, мікроекономіки, інституціональної економіки і інших напрямків сучасної економічної науки.

Подібність регіону і національної економіки визначає можливості застосування для регіону макроекономічних теорій (неокласичних, неокейнсіанських і ін.), особливо тих, які ставлять в основу виробничі фактори, виробництво, зайнятість, доходи. Теорії регіональної макроекономіки ближче відповідають парадигмі "регіон як квазідержави". Таке застосування більш адекватно для однорідних (гомогенних) регіонів.

Мікроекономічні теорії доцільно залучати тоді, коли подання регіону як територіальної точки або однорідного простору недостатньо, і необхідно приймати в увагу внутрішні розходження (вузловий або поляризований регіон). Теорія і методологія мікроекономічного аналізу більше відповідає парадигмам "регіон як квазікорпорація" і "регіон як ринок".

Еволюція теорії розвитку регіону відбиває підвищення ролі "нематеріальних" цілей і факторів економічного розвитку, можливості міждисциплінарних знань і переходу регіонів на модель стійкого (еколого-соціо-економічного) розвитку.

Теорії розміщення, які розроблювались в останні десятиліття, не відкидаючи спадщини класиків розміщення сільськогосподарського і промислового виробництва і їхніх послідовників, зміщують акценти на інші види розташовуваної у певному регіоні діяльності і фактори розміщення.

Новими об'єктами теорії регіоналістики стають розміщення інновацій, телекомунікаційних і комп'ютерних систем, розвиток реструктуризованих і конверсійних промислово-технологічних комплексів. У нових теоріях увага

переміщається із традиційних факторів розміщення (транспортні, матеріальні, трудові витрати) спочатку на проблеми інфраструктурного забезпечення, структурованого ринку праці, екологічні обмеження, а в останні два десятиліття - на нематеріальні фактори розміщення. До них належать: інтенсивність, розмаїтість і якісний рівень культурної діяльності і рекреаційних послуг; творчий клімат; прихильність людей до своєї місцевості і т.п. Оскільки нематеріальні фактори з більшими утрудненнями, ніж матеріальні, піддаються кількісній оцінці, це зажадало створення нового інформаційно-аналітичного інструментарію.

Колишні теорії орієнтувалися або на приватні інтереси виробників, продавців і споживачів (західна школа) або ж на інтереси держави (радянська школа). Більш сучасні теорії пояснюють закономірності розміщення в умовах суперечливості індивідуальних, групових (корпоративних, регіональних) і державних інтересів. Крім того, на відміну від колишнього детерміністського опису досліджуваних ситуацій, нові теорії аналізують і прогнозують поведінку учасників процесу розміщення в умовах ризику і невизначеності.

Важливим етапом у розвитку теорії розміщення стало дослідження процесу створення і поширення інновацій (нововведень). Т. Хегерstrand висунув теорію дифузії інновацій (його фундаментальна праця "Дифузія інновації як просторовий процес" вийшла у 1953р.).

Дифузія, тобто поширення, розсіювання по території різних економічних інновацій (нових видів продукції, технології, організаційного досвіду і т.п.), згідно з Т. Хегерstrandом, може бути трьох типів: дифузія розширення (коли інновація рівномірно поширюється в усіх напрямках від точки виникнення), дифузія переміщення (поширення) у певному напрямку і змішаний тип. Одна генерація (покоління) інновацій має чотири стадії: виникнення, дифузія, нагромадження, насичення. Теорія Т. Хегерstranda відбиває хвилеподібний характер дифузії генерації нововведення. В ідейному відношенні вона близька до теорії великих циклів ("довгих хвиль") Н.Д. Кондратьєва [34].

З теорією дифузії інновацій тісно зв'язана теорія регіонального життєвого циклу. Вона розглядає процес виробництва товарів як процес із декількома стадіями: поява нового продукту, зростання його виробництва, зрілість (насичення), скорочення. На стадії інновації потрібні більші персональні контакти, тому найбільш сприятливим місцем для розміщення інновації є великі міста. Активне виробництво може бути розміщене в периферійних регіонах. Але це створить ризик для невеликих міст, оскільки слідом за стадією насичення починається зниження або припинення виробництва, поки не з'являться інші інновації в більших містах. Відповідно до цієї теорії регіональна економічна політика повинна концентруватися на створенні сприятливих умов для інноваційної стадії в менш розвинених регіонах, наприклад, у вигляді створення освітніх і наукових центрів (технополіси, технопарки, наукоміста).

Теорії структуризації і ефективної організації економічного простору спираються на функціональні властивості форм просторової організації виробництва і розселення - промислових і транспортних вузлів, агломерацій, територіально-виробничих комплексів, міських і сільських поселень різного типу.

Теорія полюсів зростання, що одержала широке визнання, підсилює теорію центральних місць В. Кристаллера, використовуючи більш сучасні досягнення економічної науки (зокрема, метод "витрати - випуск" В. Леонтьєва). З іншого боку, вона в багатьох відносинах стикається з теорією виробничо-територіальних комплексів М.М. Колосовського.

В основі теорії полюсів зростання, висунутої французьким економістом Ф. Перру, лежить уявлення про провідну роль галузевої структури економіки і, у першу чергу, лідируючих галузей, що створюють нові товари і послуги. Ті центри і ареали економічного простору, де розміщаються підприємства лідируючих галузей, стають полюсами притягання факторів виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективно їхнє використання. Це приводить до концентрації підприємств і формування полюсів економічного зростання.

Ж. Будвіль показав, що в якості полюсів зростання можна розглядати не тільки сукупності підприємств лідируючих галузей, але і конкретні території (населені пункти), що виконують в економіці країни або регіону функцію джерела інновацій і прогресу. За визначенням Будвіля, регіональний полюс росту являє собою набір галузей, що розвиваються і розширюються, які розміщені в урбанізованій зоні і здатні викликати подальший розвиток економічної діяльності у всій зоні свого впливу. Таким чином, полюс росту можна трактувати як географічну агломерацію економічної активності, або як сукупність міст, що розташовуються комплексом виробництв, що швидко розвиваються.

Х.Р. Ласуэн деталізував уявлення про полюси економічного росту. По-перше, полюсом зростання може бути регіональний комплекс підприємств, пов'язаний з експортом продукції регіону (а не просто із провідною галуззю); по-друге, система полюсів і кожний з них окремо ростуть за рахунок імпульсів, породжених загальнонаціональним попитом, що передається через експортний сектор регіону; по-третє, імпульс зростання передається другорядним галузям за посередництвом ринкових зв'язків між підприємствами, а також географічної периферії.

Теорія полюсів зростання одержала подальший розвиток у роботах Я. Потье про осі розвитку. Основна ідея принципу „осі розвитку” полягає в тому, що території, розташовані між полюсами зростання і забезпечують транспортний зв'язок, одержують додаткові імпульси зростання завдяки збільшенню вантажопотоків, поширенню інновацій, розвитку інфраструктури. Тому вони перетворюються в осі (коридори) розвитку, що визначають, разом з полюсами зростання, просторовий каркас економічного зростання великого регіону або країни.

Теоретичні положення про полюси розвитку використовуються в багатьох країнах при розробці стратегій просторового економічного розвитку. При цьому ідеї поляризованого розвитку істотно по-різному діють

для традиційних, господарчоосвоєних регіонів і нових регіонів господарського освоєння.

У першому випадку поляризація відбувається в результаті модернізації і реструктуризації промислових і аграрних регіонів, створення в них передових (інноваційних) виробництв разом з об'єктами сучасної виробничої і соціальної інфраструктури. Такий підхід застосовувався у Франції, Нідерландах, Великобританії, Німеччині і інших країнах з досить високою щільністю господарської діяльності.

У другому випадку найбільш характерними полюсами зростання стають промислові вузли і особливо територіально-виробничі комплекси (ТВК), які дозволяють комплексно освоювати природні ресурси, створюючи технологічний ланцюжок виробництв разом з об'єктами інфраструктури. Основний економічний ефект досягається завдяки концентрації і агломерації.

Теорія формування територіально-виробничих комплексів у нових регіонах детально розроблена російським дослідником М.К. Бандманом з використанням математичного моделювання структури, розміщення і динаміки ТВК. Вона припускає активну організаційну і економічну участь держави у створенні ТВК за допомогою програмно-цільового планування і управління. У сучасній практиці просторового економічного розвитку ідеї полюсів зростання реалізуються в створенні вільних економічних зон, технополісів, технопарків.

Принцип функціональної диференціації економічного простору використовується також у теоріях (концепціях) взаємодії центра (ядра) і периферії.

Сучасна теорія міжрегіональних економічних взаємодій (або взаємодій регіональних економік) містить у собі і інтегрує часткові теорії розміщення виробництва і виробничих факторів, міжрегіональних економічних зв'язків, розподільних відносин. Вона використовує результати теорії загальної економічної рівноваги і міжнародної економічної інтеграції. Математичною базою теорії є багатоцільова оптимізація, теорії кооперативних ігор,

групового вибору тощо. Як і колись, зберігається значна близькість теорій міжрегіональних і міжнародних економічних взаємодій.

Слід підкреслити доцільність досить широкої теоретичної платформи, застосованої як для аналізу взаємодій регіонів усередині однієї національної економіки (республіки колишнього СРСР, регіони сучасної України), так і для аналізу переходу до взаємодії нових національних економік (країни СНД і Балтії, як колишні регіони СРСР), а також для аналізу трансформації регіонів національних економік у регіональні економіки міждержавних союзів (регіони Європейського союзу). Іншими словами, мова йде про якусь метатеорію, що включає якісні трансформації поняття "регіон": від регіону країни до держави і від регіону національної економіки до регіону міждержавного союзу.

У системному аналізі міжрегіональних взаємодій найважливішу роль відіграють три фундаментальних поняття: оптимум Парето, ядро, економічна рівновага.

Оптимум Парето в багаторегіональній системі - це безліч варіантів розвитку економіки, які не можна поліпшити для одних регіонів, не погіршуючи положення інших. Але різні оптимальні за Парето варіанти неоднаково вигідні для окремих регіонів. Існує також можливість, що які-небудь регіони, діючи самостійно або в коаліції з іншими регіонами, можуть досягти більш вигідних для себе станів. Більш сильною вимогою до вибору взаємовигідних варіантів для регіонів є умова приналежності до ядра.

Ядро багаторегіональної системи - це безліч таких варіантів розвитку, у здійсненні яких зацікавлені всі регіони в тому розумінні, що їм не вигідно виділятися із системи, створюючи тимчасові коаліції. Ядро, якщо воно існує, складається тільки з оптимальних за Парето варіантів.

Поняття „економічна рівновага” в багаторегіональній системі допускає багато модифікацій. Наприклад: якщо кожен регіон знаходить оптимальне рішення виходячи з інтересів свого населення, то при яких умовах загального ринку (цінах обміну, тарифах, податках і т.п.) сполучення регіональних

рішень дає збалансоване рішення для всієї системи регіонів? Природний випадок економічної рівноваги в системі регіонів - коли для кожного з них сальдо міжрегіонального обміну, вимірюваного в цінах рівноваги, дорівнює нулю.

Для обчислення розглянутих вище оптимальних станів і ефектів міжрегіональних взаємодій використовуються багаторегіональні багатогалузеві моделі. Інформаційну основу цих моделей становлять національні і регіональні міжгалузеві баланси. Вимір впливу міжрегіонального товарообміну на показники регіональних економік здійснюється експериментально за допомогою цих математичних моделей.

Теоретики-регіоналісти розуміють своє головне наукове завдання в створенні цілісної теорії просторової економіки. Цю ж генеральну мету ставила перед собою наприкінці 1950-х рр. Міжнародна асоціація регіональних наук. 30 років тому Х. Ричардсон, зокрема, відзначав: "Регіональна економіка ще перебуває в ембріональному стані, і теоретичний простір усе ще досить вільний. Однак час для головного синтезу може бути близько. Такий синтез об'єднає акцентований аналіз зв'язків усередині регіону з міжрегіональним аналізом потоків і одночасно пояснить просторову організацію регіонів, міст, фірм і домашніх господарств". Оглядаючи велику розмаїтість зібраних наукових матеріалів і конструкцій для створюваної синтетичної теорії, ми, швидше за все, прийдемо до висновку, що шлях до кінцевої мети буде неблизьким.

Регіональна політика - державна політика у відношенні великих територіальних громад, що враховує їх геополітичні, історичні, соціокультурні й економічні особливості. Регіональна політика регламентує відносини центральної влади й регіонів, визначає права й повноваження політико-адміністративних одиниць. Регіональна політика, розглядаючи її як деякий типовий варіант, включає наступні напрямки:

- вирівнювання регіональних соціально-економічних й інших диспропорцій розвитку;

- досягнення економічної ефективності, політичної й соціальної стабільності;
- ефективне використання трудових ресурсів;
- розвиток периферійних ресурсно-сировинних регіонів;
- демографічну політику;
- інноваційну політику;
- екологічну політику.

Виділяється перерозподільна і стимулююча регіональна політика.

Перерозподільна регіональна політика спрямована на фінансову допомогу депресивним територіям за рахунок регіонів-донорів. Широке поширення одержали різного роду податкові й інші преференції, що часто посилює дефіцит державного бюджету.

Стимулююча регіональна політика заохочує самостійний розвиток. Така політика характерна переважно для високорозвинених держав і ґрунтується на принципі субсидіарності.

Державну політику, спрямовану на створення преференційних (податкових й ін.) пільг для регіонального розвитку називають державним протекціонізмом. Місцева політика, дезінтеграційна стосовно центра, рух за підвищення статусу регіону аж до оголошення нової національної держави, є проявом регіонального сепаратизму.

Велика роль у проведенні ефективної регіональної політики належить місцевій еліті. Регіональна еліта - привілейований соціальний прошарок осіб, що володіє політичним впливом на регіональному рівні. Розрізняється владна, партійна і господарська регіональна еліта.

Виділяються кілька функціональних типів регіональної політики: власне регіональна політика, економічна, соціальна й екологічна.

Власне регіональна політика полягає, насамперед, у розвитку місцевого самоврядування, створенні ефективної владної вертикалі і системи поділу повноважень між центром і регіонами.

Регіональна економічна політика ґрунтується на бюджетних відносинах між центром і регіонами. Вона повинна сприяти росту регіональної економіки й зайнятості населення, подоланню диспропорцій між проблемними й розвиненими регіонами з метою створення гідної якості життя людини.

Регіональна соціальна політика повинна сприяти подоланню соціальних контрастів між регіонами. Регіональна екологічна політика спрямована на вирішення місцевих екологічних проблем.

Регіональна політика включає стимулювання соціально-економічного розвитку за рахунок централізованого створення сучасної інфраструктури, особливих умов для підприємницької й інвестиційної діяльності в регіонах. При виробленні регіональної економічної політики центральна влада змушена вибирати між вирівнюванням міжрегіональних диспропорцій і досягненнями економічних цілей.

Регіональна політика залежить від політико-адміністративного устрою держави. В унітарних державах домінує централізований підхід, а у федеративних державах місцева влада більш активно залучається до розробки економічної політики. У таких країнах, як Німеччина, із традиційно сильними позиціями регіонів (земель), державна влада прагне до посилення централізації.

Існує три теоретичні підходи стосовно регіональної економічної політики:

1. Заперечення необхідності впливу центральної влади на регіональний ріст.
2. Стимулювання "природних" напрямків економічного росту регіонів, привабливих для приватних компаній.
3. Централізоване інтенсивне регулювання регіонального розвитку.

Неокласична теорія регіонального зростання заснована на виробничій функції і передбачає вирівнювання міжрегіональних розходжень шляхом переміщення капіталу та трудових ресурсів. Капітал з високорозвинених

районів з відносно низькою прибутковістю інвестицій направляється в менш розвинені, що відрізняються великою прибутковістю капіталовкладень. Трудові ресурси, навпаки, переміщуються в розвинені регіони з високим рівнем зарплати. Однак міжрегіональна мобільність факторів зростання є більш складним процесом і не завжди приводить до декларованих цілей вирівнювання диспропорцій.

Теорія кумулятивного зростання є синтезом неокейнсіанських й інституціоналістських моделей і заснована на виробничій спеціалізації, створенні центрів (поліусів) зростання, що в остаточному підсумку може призвести до посилення диспропорцій у розвитку центра й відстаючого регіону. Механізм поліусів (точок) економічного зростання використовується по-різному в постіндустріальних країнах і країнах, що розвиваються. У постіндустріальних країнах цей механізм використовується для подолання економічного відставання проблемних територій. Для країн, що розвиваються, поліуси зростання мають велике значення в масштабах усієї держави.

Виділяються наступні інструментарії регіональної економічної політики в проблемних (депресивних) регіонах:

- розвиток інфраструктури;
- фінансова допомога у вигляді безоплатних субсидій під конкретні проекти;
- установлення преференційного режиму;
- збалансована політика стосовно малого, середнього й великого бізнесу;
- залучення іноземного капіталу.

В Європейському Союзі, що володіє значним консолідованим бюджетом, перевага віддається безоплатним субсидіям, тоді як у Східній Європі домінують преференції. У країнах Східної Європи влада може нескінченно декларувати важливість місцевого самоврядування й одночасно за допомогою бюджетної політики зробити більшість регіонів дотаційними,

залежними від центру. Найбільш "успішно" таку реформу здійснила Україна. Тут преференційний режим установлюється не в інтересах держави, а розподіляється між місцевими промислово-фінансовими угрупованнями за лояльність до влади.

Ефективність регіональної політики в проблемних регіонах визначається показниками темпів економічного зростання й зайнятості населення, що сприяють подоланню розриву в рівнях економічного розвитку між регіонами країни. При цьому не ставиться завдання наздогнати за абсолютними економічними показниками високорозвинені регіони. Таким шляхом була здійснена регіональна політика у Великобританії й Італії, де частково вдалося перебороти розрив у рівнях економічного розвитку Півночі й Півдня.

Сучасна регіональна політика є найважливішим інструментом узгодження державних і місцевих інтересів, досягнення оптимального співвідношення між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Успішний досвід регіональної політики демонструють Європейський Союз, США і Китай.

Регіональна політика ЄС є найважливішим елементом європейської інтеграції. У європейському регіоналізмі домінує концепція "розвитку знизу", з опорою на регіональну владу й внутрішні джерела фінансування.

Регіональна політики США є класичним прикладом стимулюючої політики, що заохочує самостійний розвиток регіонів. Завдяки такій політиці Каліфорнія перетворилася з віддаленого штату Дикого Заходу у світовий центр високих технологій, ВВП штату зіставимо із ВВП найбільших світових держав. Відносно депресивних регіонів застосовується фінансова допомога з федерального бюджету або створюються підприємницькі зони із преференційним режимом. Американський досвід спростував уявлення про географічну периферію. Тут людська енергія виявилася здатною перетворити периферію у світовий полюс у створеному інформаційному просторі Інтернету.

Регіональна політика Китаю характеризується поетапністю включення китайських провінцій у міжнародний поділ праці з опорою на авторитарну державну владу. Локомотивами відкритої економіки стали найбільш розвинені в промисловому відношенні приморські провінції, де були створені спеціальні економічні зони.

У регіональній політиці Східної Європи в радянський період домінував економічний (виробничий) детермінізм, заснований на держпланівському і партійному принципі районування. Після розпаду Радянського Союзу регіональна політика активно використовується в боротьбі за владу.

Регіональна політика Росії - самої протяжної держави світу - вже майже сторіччя демонструє нездатність створити в регіонах гідну людини якість життя та є великомасштабною імітацією європейського досвіду. У пострадянській Росії в основу регіональної політики був покладений середньовічний принцип "беріть суверенітету, скільки можете". Це загострило проблеми російської федералізації й регіоналізації.

Федеративна модель державного устрою Росії успадкувала основні принципи радянського федералізму, включаючи національно-територіальні автономії, дрібність і багаторівневість адміністративно-територіального поділу. В 90-і роки ефективність політичної системи знизилася через відцентрові тенденції, боротьбу суб'єктів Федерації за розширення повноважень. В умовах Чеченської війни Центр виявився нездатним повністю блокувати сепаратизм і розширював місцеві повноваження в обмін на лояльність національних еліт. У результаті в декларованій демократичній державі утворилися хансько-байські республіки.

Владна регіональна еліта представлена керівництвом виконавчої й законодавчої місцевої влади, включаючи губернаторів, мерів. Місцева партійна еліта є поняттям винятково умовним і міняє орієнтацію залежно від чергової партії влади. Господарська еліта представлена місцевими економічними кланами або промислово-фінансовими угрупованнями, які значною мірою визначають політичний ландшафт у регіонах.

Більшість суб'єктів Російської Федерації є дотаційними. За роки пострадянської трансформації відбувся великомасштабний перерозподіл природної ренти в інтересах олігархо-бюрократичних угруповань, зосереджених переважно в Москві. Глибокі розходження в рівні соціально-економічного розвитку суб'єктів РФ являють реальну загрозу національної безпеки.

Для того, щоб вчасно уникнути територіальних диспропорцій у соціально-економічному розвитку, важлива роль належить регіональному прогнозуванню - передбаченню тенденції розвитку регіону під впливом геополітичних та геоekonomічних факторів глобалізації й регіоналізації, зовнішньої й внутрішньої політики держави. Основні принципи регіонального прогнозування: історичний (генетичний), аналогії (зіставлень), інерційності, асоціативності й безперервності.

Особливого значення для України набуває прогнозування інноваційної моделі регіонального розвитку.

Важлива роль в успішній світогосподарській інтеграції регіонів належить інноваційній політиці. Незалежно від поточних економічних труднощів і фінансового дефіциту, завжди необхідно думати про майбутнє регіонального розвитку, орієнтованого на високі технології. У світі сталося три основних функціонально-територіальних типи інноваційних утворень: інноваційні центри, науково-технологічні парки і технополіси.

Інноваційні центри (інкубатори) здійснюють підтримку малого і середнього наукомісткого підприємництва. Створюють сприятливе середовище для підготовки кадрів конкурентноздатних фірм, надають ресурси венчурного капіталу. У цей час у світі налічуються тисячі інкубаторів - університетські, корпоративні і приватні. Якщо раніше інкубатори створювалися переважно у високорозвинених західних країнах, то сьогодні за темпами їх створення виділяється Азіатсько-тихоокеанський регіон.

У науково-технологічних парках здійснюється дрібномасштабне виробництво, засноване на місцевих науково-технічних розробках. Тут концентруються впроваджувальні фірми в області високих технологій. Конкретні форми функціонування парків досить різноманітні, у них, як правило, домінують науково-дослідні або виробничо-технологічні функції. Більшість перших наукових парків виникло в США, потім вони поширилися в Європі, а нині їхнє нове покоління успішно розвивається в Японії, Сінгапурі, Китаї і інших азіатських країнах.

Найбільш перспективною формою інтелектуалізації господарства є технополіси, в яких не тільки здійснюється наукова і виробнича діяльність, але і проживає населення. Ці центри виробництва високих технологій розміщуються в місцевостях з комфортним середовищем перебування, культурними і рекреаційними можливостями поблизу базового міста з великим університетом. Технополіси, як правило, є ядром регіонального розвитку. Класичним прикладом служить Кремнієва долина поблизу Сан-Франциско, що стала символом науково-технічного прогресу, однією з світових столиць мікроелектроніки. Цей технополіс є світовим лідером виробництва мікропроцесорів. Значна частина монтажних і інших робіт у мікроелектроніці розміщена в нових індустріальних країнах з пільговим режимом для іноземних інвестицій і дешевою робочою силою.

Створення технополіса пред'являє винятково високі вимоги до капітальних вкладень в інфраструктуру та якості середовища. Кремнієва долина в США є результатом багатомільярдних обсягів фінансування науково-дослідних і проектних програм з боку держави і приватного капіталу.

Ідея створення технополісів одержала широке поширення в пострадянських країнах, однак у більшості випадків наміри по їхньому створенню не мають реальних підстав.

Основою створення технополісів є державна інноваційна політика, орієнтована на формування відповідної інфраструктури та розвиненого технологічного ринку.

У регіональному розвитку особлива роль належить інноваційним програмам, орієнтованим на нові технології, заохочення малого й середнього бізнесу і створення робочих місць. З посиленням міжнародної конкуренції в підприємницькій діяльності багато країн почали зазнавати труднощів із залученням додаткових капітальних вкладень закордонних інвесторів. Це змусило вишукувати внутрішні можливості для створення робочих місць на основі експортно-орієнтованих вітчизняних підприємств.

У цьому зв'язку найбільший інтерес представляє досвід Європейського Союзу, що здійснює регіональні проекти підтримки підприємницької діяльності в рамках Генерального плану розвитку малого бізнесу. Потреба у фірмах малого бізнесу, що вдосконалюють технологію, є надзвичайно важливим завданням для конкурентноздатності економіки будь-якої країни на світовому ринку. Державна політика тут спрямована не на формальне навчання, а на вироблення нетрадиційного підходу до підготовки потенційних підприємців на основі створення нових фірм, орієнтованих на експорт. Технологія такого підходу полягає в наступному:

- виявлення і підготовка потенційних підприємців, здатних відкрити власне мале підприємство з використанням сучасних технологій;
- демонстрація способів підготовки і запуску у виробництво виробів, що виготовляють на базі новітніх технологій;
- полегшення формування і сприяння діяльності керівників експериментальних підприємств;
- сприяння підготовці і аналізу планів економічної діяльності експериментальних підприємств;
- надання учасникам програми відомостей про передові ідеї в області маркетингу, їхнє застосування, а також навчання навичкам управління фінансовою діяльністю;

- надання учасникам можливості приступитися на завершальному етапі програми до створення власних конкурентноздатних на зовнішньому ринку підприємств;
- узгодження організації нових підприємств із існуючими проектами, пов'язаними з модернізацією виробів у процесі їхньої експлуатації.

Унікальність пропонованого підходу полягає в цілеспрямованому формуванні згуртованих груп майбутніх підприємців, здатних створити конкурентноздатну фірму. Це вимагає ретельного відбору учасників, тому що для здійснення програми потрібні висококваліфіковані і такі, що вміють брати на себе відповідальність, люди. Вищою точкою цього процесу є формування невеликих адміністративних груп, члени яких мають взаємодоповнюючі навички, необхідні для відкриття фірми при відповідній підтримці. Таким чином, державні кошти направляються на кінцевий результат - створення конкурентноздатного на зовнішньому ринку підприємства. При наданні державної підтримки тільки на рівні фізичних осіб ефект був би мінімальним при значних неефективних витратах.

Регіональна політика - це також і діяльність місцевих електораторально відповідальних політичних одиниць із обмеженою автономією, що спрямована на організацію соціального управління в інтересах регіонального співтовариства. Вона повинна будуватися на основі стратегічної програми дій, спрямованій на досягнення конкретних цілей, що відбивають певний рівень реалізації інтересів регіонального співтовариства. У свою чергу, побудова системи цілей і формування стратегічної програми спираються на модельне подання про об'єкт і суб'єкт соціального управління.

Реалізація інноваційної моделі розвитку регіону спрямована на досягнення двох рівнозначних і взаємозалежних цілей, які у сукупній ситуації забезпечують стабілізацію і наступний інноваційний розвиток пріоритетних високотехнологічних виробництв науково-промислового комплексу регіону. Внаслідок різного вихідного стану різних секторів виробничого комплексу регіону і об'єктивних відмінностей у їхній

підготовленості до старту інвестиційно-інноваційного етапу розвитку, у моделі інноваційного розвитку необхідно передбачити часову послідовність досягнення поставлених цілей.

Першою і першочерговою метою, яку необхідно досягти при реалізації інноваційної моделі розвитку регіону, є створення експертно-організаційної, фінансово-економічної і інформаційної інфраструктури, що забезпечує формування і розвиток у регіоні мережі ефективних експортно-орієнтованих виробництв нематеріальної інтелектуальної продукції за участю провідних закордонних компаній. Основними видами продукції таких виробництв розглядаються:

- ❖ інформаційні технології, у т.ч. програмне комп'ютерне забезпечення;

- ❖ наукові, технічні і конструкторські результати і рішення, як основа нових технологій і об'єктів техніки в будь-якій сфері діяльності.

Метою другого рівня за даним напрямком є сприяння підготовці і залученню в створювану галузь виробництва нематеріальних продуктів фахівців необхідної кваліфікації.

Другою основною метою інноваційної моделі розвитку є проектування і створення в регіоні системи моніторингу і ефективної підтримки перспективних індустріальних виробництв високотехнологічної продукції, що демонструють стійке зростання і розширюють свою присутність на внутрішньому і зовнішньому ринках в умовах загальної стабілізації економічної ситуації в Україні. Створювана система повинна містити в собі комплекс заходів, які забезпечують пріоритетну організаційну, експертно-консультаційну і ресурсну підтримку таких виробництв, що сприяє залученню інвестицій, активізації інноваційних процесів і, в остаточному підсумку, послідовному зростанню частки високотехнологічної продукції в загальному обсязі виробництва в регіоні.

Коротко передумови і напрямки стратегії розвитку сфери виробництва інтелектуальних продуктів в регіоні можна виразити в такий спосіб:

1) Регіон має значний інтелектуальний потенціал, наявність якого визначається:

- ❖ якісною системою освіти і підготовки кадрів для науково-технічного сектора;
- ❖ науковими школами світового рівня;
- ❖ істотно більш низькою вартістю праці висококласного персоналу.

2) Економічне розпорядження кадровим і інтелектуальним потенціалом за рахунок процесу персонального "продажу" (тобто фактично наймання на роботу в компанію замовника) є економічно малоефективним і у перехідних економічних умовах переростає в "експорт" висококласних фахівців. Результатом продовження даного процесу "витоку мозків" може стати практично повна втрата інтелектуального потенціалу державою і, відповідно, регіоном.

3) Економічно ефективним методом розпорядження інтелектуальним потенціалом є продаж не праці прямо, а інтелектуальних продуктів, тобто продуктів діяльності організованих у господарські одиниці науково-дослідних колективів.

Створення кінцевого інтелектуального продукту комерційним способом, тобто через систему договірних відносин між замовником і науково-практичної фірмою-постачальником дозволяє:

- ❖ істотно збільшити інтегральну вартість трудових ресурсів (тобто примножити інтелектуальний потенціал за рахунок його цільової організації);
- ❖ значно знизити тенденції до вимивання кадрів за рахунок забезпечення досить високооплачуваної зайнятості і "інтегрованості" у світові науково-виробничі процеси;
- ❖ збільшити доходи регіону і держави.

Інакше кажучи, комерціалізація сфери виробництва інтелектуальних продуктів, тобто впровадження ринкових механізмів у сферу інноваційної діяльності істотно збільшує споживчу вартість нематеріальних активів,

створює передумови для стійкого зростання науково-технічної сфери і об'єктивно знижує тенденції до витоку персоналу.

4) Стратегія реорганізації інтелектуального сектора економіки повинна передбачати:

- ❖ використання існуючої нормативної бази і зусиль по подальшому її розвитку, спрямованих на закріплення і реалізацію стратегічної ролі інтелектуального потенціалу в економіці регіону;

- ❖ організацію процесу комерціалізації діяльності науково-дослідних організацій і колективів;

- ❖ активізацію зусиль, пов'язаних зі створенням цивілізованого ринку інтелектуальних продуктів і послуг;

- ❖ розвиток професійної інфраструктури інформаційної, юридичної і організаційної підтримки колективів, що виходять на комерційний шлях розвитку;

- ❖ оперативний і стратегічний моніторинг процесів, систему зворотного зв'язку і корекції стратегії;

- ❖ централізований маркетинг, орієнтований як на просування готових інтелектуальних продуктів, так і на пошук і розміщення в регіоні замовлень на його створення (у першу чергу орієнтований на великі компанії розвинених країн);

- ❖ аналіз, вироблення і підтримку індивідуальних шляхів розвитку для великих наукових і науково-дослідних центрів;

- ❖ координацію процесів забезпечення інтелектуальної сфери кваліфікованими кадрами;

- ❖ власні організаційні зусилля і демонстративну політичну підтримку перерахованих вище процесів з боку державних органів влади (з метою компенсації традиційної недовіри до держапарату).

5) Найбільш перспективний стратегічний сектор для сфери інтелектуального бізнесу регіону визначається наступними передумовами:

❖ Основний замовник (покупець) послуг і продуктів - компанії економічно розвинених країн;

❖ Тип послуг, що надаються (робіт): першочергова орієнтація на підрядні типи робіт. Демонстрація широкого спектра спеціалізованих можливостей колективів розроблювачів. Довгострокова орієнтація - установа стабільних зв'язків, робота над довгостроковими, що перманентно розвиваються продуктами.

❖ Професійна орієнтація: базується на традиційно сильній і відомій науковій школах і типах утворення.

б) Мимовільна, "класично ринкова" трансформація інтелектуальної сфери у бік виробництва, володіє реальною ринковою вартістю нематеріальних продуктів навряд чи можлива в доступному для огляду майбутньому. Негативні процеси набагато скоріше приведуть до повного економічного і інтелектуального зубожіння розглянутої сфери, після чого про "трансформації" або "відновлення" говорити вже буде пізно.

Це означає, що для задання вектора стратегічного розвитку інтелектуального сектора обов'язкова наявність зовнішньої стосовно цього сектора політичної волі, що ініціює, організує і підтримує діяльність по подоланню наявного розриву між актуальним і бажаним його станом. Для формування і здійснення такої стратегії буде потрібно створення спеціальної організаційної системи, що поєднує в собі адміністративні можливості регіональних органів керування, професійний ресурс і економічні можливості компаній (місцевих і закордонних), зацікавлених у розвитку бізнесу в інтелектуальній сфері.

Така система, об'єднана політичною волею регіональної адміністрації, науковими, управлінськими і комерційними зв'язками, що здійснює стратегію перетворень, у першу чергу, інтелектуального сектора регіону, одержала назву "Регіональна інноваційна система" (PIC).

4.2. Перспективи інноваційного розвитку регіонів

Сьогодні усе більш злободенним є питання про місце, що наша країна в цілому, а також її регіони, можуть зайняти в світогосподарській системі. У свою чергу, відповідь на це питання залежить від відповідей на два інших запитання: яка специфіка і контури світового порядку, що складається, і які вихідні умови України для участі у світових процесах.

Глибокі зміни світогосподарській ситуації, що стали очевидними в останні піввіку (глобалізація і постіндустріальний етап розвитку світових лідерів), зв'язані з радикальною зміною моделі розвитку, з новою якістю інноваційного процесу. Перехід від локальних інновацій до масового їхнього виробництва, перетворення сфери виробництва нововведень у ведучий господарсько-економічний і соціокультурний уклад задає основні напрямки змін. Від економіки виробництва товарів і послуг масового попиту (індустріальна епоха) людство переходить до економіки виробництва нововведень, до економіки знань.

Усе більша частина доданої вартості створюється за рахунок інноваційного процесу. Виробництво нововведень перетворилося в розвинутих країнах у самостійну галузь, від якої залежить успішність ринкового настроювання інших видів діяльності. У номенклатурі виробництва компаній різко зросла частка товарів, що мають цикл життя до п'яти років, а стандарти виробництва таких товарів передбачають можливість їхнього демонтажу й утилізації, дорівнює, як і відповідних виробничих потужностей.

Однією з найбільш гострих проблем масової реалізації нововведень і прискорення темпів розвитку є феномен "надвиробництва" інновацій, породжений консерватизмом мислення і діяльності. Відомо, що окремі люди, групи і команди не можуть швидко перебудовувати свої установки, навички і здібності, а великі і найбільші корпорації - виробники нерідко більш зацікавлені в оптимізації існуючої ситуації, а не в її змінах. У суспільстві все виразніше виявляється дискомфорт від високого динамізму змін,

породжуючи масовий страх перед майбутнім. Так формуються бар'єри, що перешкоджають появі і поширенню інноваційних хвиль. Ідея розвитку зазнає суспільної критики тим частіше і сильніше, ніж гостріше виявляється нерівномірність процесів розвитку і розширюється нерівність між територіями, соціальними групами й окремими людьми.

У дискусіях і дослідженнях останнього років відзначається, що жодна країна світу не готова сьогодні повною мірою до системного переходу на рейки нової економіки через кризу інфраструктур забезпечення інноваційних процесів. Системи утворення, керування і політики, розселення і розміщення продуктивних сил навіть країн-лідерів не відповідають повною мірою новим викликам. Передбачається, що в найближчі 10-15 років багато розвитих країн ввійдуть у смугу довгострокової структурної кризи, викликаного старінням і слабкістю як національних, так і світових інфраструктур, не здатних належною мірою забезпечити глобальний перерозподіл, що набирає силу, і перенапрямок світових потоків матеріальних і кадрових ресурсів і ефективну діяльність найбільших виробників. Унаслідок цього очікується загострення конкуренції країн і територій (регіонів) за модернізацію, розвиток і пропозицію найбільш ефективних інфраструктур, що може змінити наявну конфігурацію країн - інноваційних лідерів і дає шанс іншим країнам перехопити інноваційне лідерство.

Ще два десятки років тому Україна в складі СРСР мала цілком конкурентоздатний науково-виробничий комплекс. Однак система управління, що існувала тоді, інноваційним процесом вчасно не була реформована, а режим таємності і зневага гуманітарними аспектами інноватики різко знижували ефективність процесів упровадження. В результаті країна "прогавила" інноваційний вибух кінця століття і швидко зійшла на узбіччя світовий табелі про ранги. Сьогодні частка "нової економіки" у розвитих країнах складає до 50% їхній ВВП, у той час, як в Україні ця величина не перевищує 5-7%. На науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) в Україні сукупно витрачається до 1% ВВП

(біля третини - за рахунок держави), а в США, Японії і розвинутих країн Європи - по 3 - 4%. У наших органах влади практично відсутнє "інноваційне лобі", що в черговий раз чітко проявилось під час обговорення і рішенні на початку 2005 року долі технопарків і вільних економічних зон. Не проводиться акцентована інноваційна політика в економічному і науково-технічному міжнародному співробітництві, включаючи військово-технічний компонент і участь у міжнародних дослідницьких проектах. Наукові дослідження, що ведуться, значною мірою відірвані від державних і корпоративних задач, а академічна, інженерна й освітня еліти вкрай консервативні. Гуманітарні інноваційні технології не мають потрібного розвитку, а технократична інноваційна діяльність, що розуміється, по колишньому є штучним, а не масовим процесом. Перманентно проведена в країні реформа утворення слабко орієнтована на кадрове забезпечення інноваційної сфери.

Консервація застарілої виробничо-технологічної структури України, що відбулася, у визначеній мері була обумовлена затребуваністю на зовнішньому ринку продукції індустрії другого і почасти третього технологічного укладів (чорна і кольорова металургія, важке машинобудування, електротехнічна промисловість). Однак наша проблема не тільки у відставанні точного машинобудування, електронній промисловості й інформаційній індустрії, але й у тому, що навіть успішні експортоорієнтовані галузі не породжують інноваційні хвилі, здатні дати поштовх розвитку більш високих технологічних укладів. При цьому досить очевидно, що межі розвитку в традиційних галузях вітчизняного виробництва практично вже досягнуті - наприклад, зайняті українськими виробниками ніші на міжнародному ринку чорних металів не можуть бути істотно збільшені, а промислова структура, заснована на обслуговуванні інтересів декількох найбільших компаній (вітчизняних і закордонних), що діють у технологічно несучасних галузях, не може забезпечити темпи і, головне, якість зростання, здатні наблизити країну до соціально-економічних стандартів ЄС.

Який із двох полярних варіантів розвитку більш ймовірний для України в найближчій перспективі? Чи то це підключення до кооперації країн постіндустріального світу й активна співучасть у процесах світового розвитку, чи те перетворення в країну-аутсайдера, країну, що поставляє на глобальні ринки продукцію низьких ступенів технологічного переділу і дешеву робочу силу? Можливість реалізації першого з названих, кращого варіанта, залежить від того, наскільки продуманими, точними і послідовними будуть дії країни - її уряду, бізнесу-співтовариства і громадськості по системному вибудовуванню комплексу інституціональних і правових умов господарювання, адекватних вимогам ХХІ ст. Якщо в найближчі кілька років у країні при активній участі владних інститутів не почне складатися критична маса наукових, освітніх, промислових і фінансових установ, що цілеспрямовано створюють інфраструктурне, освітнє і комунікативне середовище, що забезпечує перенесення досвіду "штучних інновацій" у масову діяльність, інноваційний сценарій розвитку для України не зможе бути реалізований.

Висока ціна і відповідальність рішень у цій області визначають необхідність глибокого аналітичного пророблення відповідних питань і проблем на всіх рівнях соціально-економічного комплексу країни - центральному, регіональному, галузевому, корпоративному.

Одним з найбільш важливих і, ймовірно, найменш розроблених у науково-методологічному і практичному планах питань, є питання про роль і можливості регіонів у сценарії інноваційного розвитку країни. Значною мірою це пов'язано зі специфікою формування адміністративних територій (регіонів) України й умовами їхнього сьогоденного функціонування.

Створені в радянський час у результаті індустріального і соціально-політичного розвитку СРСР адміністративно-територіальні одиниці (області, чи як прийнято їх називати, регіони) сформувалися як співтовариства, головними діючими суб'єктами яких були регіональні партійні органи і

підприємства союзного підпорядкування, а головною управлінською практикою - адміністрування.

Колишня регіоналізація задавалася державою і спиралася на стратегію розміщення продуктивних сил, вироблювану Держпланом СРСР. Економічні регіони, що формувались при цьому, були частинами єдиного народногосподарського комплексу і їх межі, як правило, збігалися з адміністративними. Єдина правова система й однорідна система партійно-державного керування забезпечували співорганізацію діяльності регіонів і, в основному, згладжували виникаючі при цьому регіональні протиріччя. Регіони не вступали в пряму економічну конкуренцію і за рахунок своєї спеціалізації виступали у вигляді взаємодоповнюючих ланок єдиних технологічних ланцюжків. Головними принципами державної регіональної політики в СРСР минулому комплексність соціально-економічного розвитку і вирівнювання його рівня в різних регіонах.

Якщо в індустріальну епоху так організовані територіальні співтовариства ще могли бути конкурентноздатними, то до початку третього тисячоріччя усе більш виразно позначилися межі їхніх можливостей. У глобалізуючому світі, що робить перехід від індустріальної економіки до постіндустріальної старі регіони стають неконкурентоспроможними.

Після розпаду СРСР його колишній квазіоднорідний індустріальний простір змушений переструктуруватися. У середині 1990-х років у пострадянських країнах стали виникати "нові економічні регіони" (у світі поява таких регіонів почалася ще в 70-роки), формовані як господарські співтовариства, засновані на просторовій локалізації визначених видів економічної діяльності, змістом якої є виробництво затребуваних ринком (у першу чергу - зовнішнім) продуктів і послуг, а ядром - керування фінансами і власністю. Формування цих співтовариств стало наслідком поступового втягування пострадянських країн у глобальну економіку з домінуванням постіндустріальних тенденцій.

Досить очевидно, що ці нові економічні регіони стали розвиватися за рахунок "згортання" простору старих адміністративних регіонів, використовуючи їхні ресурси й енергію для створення нового. Також очевидно, що елементи старих адміністративних регіонів, не включені в структури нових сфер діяльності, стали поступово позбавлятися доступу до життєзабезпечуючих ресурсів і перетворюватися в депресивні території.

Дамо необхідні пояснення.

"Адміністративними регіонами" можна вважати ті співтовариства, що формуються в границях юрисдикції обласних адміністрацій, що мають дуже помітний вплив на характер господарської діяльності в таких співтовариствах. Основною характеристикою таких адміністративних співтовариств є наявність так званої "бюджетної економіки", коли бюджет розглядається як головне джерело фінансування соціально-економічного розвитку регіону, а всі регіональні суб'єкти виступають у якості або донорів бюджету, або його реципієнтів. Найбільш вираженими рисами "бюджетної економіки" є такі.

1. Можливість органів влади робити формальний чи неформальний вплив на діяльність підприємств, розташованих у просторі їхньої юрисдикції.

2. Явно виражена ієрархія організації економічного життя. Благополуччя суб'єктів, що хазяюють, багато в чому залежить від їхньої близькості до адміністративних структур. Тому в "бюджетній економіці" відсутні стимули до розвитку конкуренції.

3. "Економіка для своїх". Стаючи "своїми" для адміністративних структур, що хазяюють суб'єкти одержують різного роду преференції за рахунок бюджетних засобів (кредити, поручительства, ліцензії, бюджетні замовлення, можливість створювати "стратегічні альянси" адміністративних органів і суб'єктів, що хазяюють, і т.п.) Ще однією ознакою "економіки для своїх" нерідко виступає прагнення влади "замкнути" економічні границі своїх регіонів і контролювати переміщення фінансів і товарів на підвідомчій території.

4. Своєрідний "адміністративний податок" (передача суб'єктами фінансових і, що хазяюють, інших майнових ресурсів у розпорядження органів влади), що є платою за входження в економіку "для своїх". Такий "податок" стягується найчастіше чи неофіційно напівофіційно (через формування спеціальних позабюджетних фондів, оголошення "народних будівництв" і т.п.).

5. У "бюджетній економіці" завжди спостерігається недолік засобів, тому органи влади життєво мають потребу в залученні засобів ззовні. Іншого джерела надходження засобів, крім бюджету, у "адміністративних" регіонів практично немає: бюджетні трансферти, податкові пільги, так називані "державні інвестиції" і ін.

Межі росту "адміністративних" регіонів виявляються в хронічній недостатці засобів для виконання всіх узятих на себе зобов'язань і виявляються в ряді кризових ситуацій.

1. Бюджетна криза. Регіональні бюджети залишають органам влади усе менше можливостей задовольняти конкуруючі економічні і соціальні потреби шляхом перерозподілу засобів. Немоżliвість підтримувати витрати на достатньому рівні неминує штовхає регіональні влади до скорочення зони своєї відповідальності і до нагромадження боргів по соціальних витратах бюджетів.

2. Відсутність стратегій розвитку. Будучи відповідальними за перспективи розвитку своїх територій, регіональні влади явно не справляються з цією задачею. Не дивно, що в більшості областей України пріоритетами розвитку називаються здавна існуючі там базові галузі і підприємства, а також сільське господарство, хоча останнє давно знаходиться в напівзруйнованому стані й у цьому виді ніяк не може розглядатися передовим сектором економіки, а велика частина існуючої промислової бази, у першу чергу - машинобудування, не є конкурентноздатної у відкритій економіці. Трохи краще обстоїть справа в галузях (і регіонів їхнього розташування), що поставляють на зовнішній ринку продукцію низьких

ступіней технологічного переділу (металургія, хімічні продукти, деякі види с/г сировини). Ці виробництва змогли інтегруватися у світові технологічні ланцюжки, але майже завжди лише як вторинні в технологічному відношенні і залежні елементи чужих виробничих комплексів. До речі, відсутність у регіональної влади своїх реалістичних і мобілізуючих картин майбутнього для підвідомчих територій є однією з причин інтенсивних пошуків іноземних інвестицій, що несуть у складі відповідних проектів зовнішні для нас цінності, установки і представлення.

3. Криза регіонального керування. "Адміністративні регіони", проводячи протекціоністську політику і відстоюючи недоторканність адміністративних границь, виявилися не готові до ситуації, коли границі ринків перестали збігатися з границями адміністративних утворень, коли соціально-економічний розвиток стало залежати від ступеня відкритості регіону глобальному світу. Захищаючи власних виробників, установлюючи бар'єри на шляху товарних і фінансових потоків, "адміністративні" регіони одночасно позбавляють себе припливу капіталів, знань і технологій із глобального світу. "Адміністративна" організація регіонів стала гальмом для їхнього економічного розвитку. Ефективний капітал іде з таких регіонів, користаючись прозорістю адміністративних (і державних) границь. Крім того, на старі регіони настають корпорації-нерезиденти. Місцеві еліти, що концентруються навколо адміністративної влади, часто не можуть удержати в керуванні найбільш успішні виробничі комплекси. Випадки, коли останні дістаються корпораціям-нерезидентам досить поширені (експансія російського капіталу, виділення Києва і Донецька, як фінансово - управлінських центрів, перетікання фінансового, організаційного і технологічного керування виробництвом регіональних комплексів в офшорні зони). Утеча капіталу, винесення центрів керування розташованими на території регіонів виробничими комплексами за границі цих регіонів, формування центрів керування фінансовими, товарними потоками і потоками

власності поза юрисдикцією органів влади говорять про формування нової просторової локалізації економічної діяльності.

На закінчення теми про формування нової регіональної просторово-економічної конфігурації і її конкурування зі старою системою адміністративно-територіального розподілу, необхідно підкреслити наступне.

"Адміністративні регіони" досить ефективні в доіндустріальних і індустріальних секторах економіки, у яких переважають немобільні територіально-"прив'язані" види активів-основні фонди (будинку, спорудження, устаткування й ін.) і природні ресурси.

"Нові економічні регіони", що є дітищем постіндустріальної економіки, будуються на площадках торгівлі фінансами й акціями, а також інноваційними технологіями, тобто найбільш мобільними економічними ресурсами, що легко конвертуються в усі інші ресурси (сировину, землю, будинки, спорудження, верстати й ін.). Це робить нові економічні регіони мобільними (чи "летучими") утвореннями. Головним же видом капіталу в даних регіонах стає людський капітал, що володіє пріоритетним значенням стосовно основних фондів і природних ресурсів. Відповідно різко падає значення державних і адміністративних границь. В умовах глобалізації для потоків фінансів, акцій, знань і технологій вони практично перестають існувати.

Протягом останньої третини XX ст. розвинуті країни в міру свого втягування у відкритий ринок пережили не тільки технологічну, корпоративну і торгову перебудову економіки, але і нову територіальну концентрацію економічної діяльності. Найважливішою задачею в області регіональної політики стало при цьому формування інституціональних механізмів і інфраструктур інноваційної економіки: на кожному рівні - наднаціональному, країновому, регіональному, локальному. Так називана "економіка знань" спирається вже не на природні ресурси, а на людський капітал і тому ставить перед регіональною політикою питання про формування середовища для відновлення і розвитку людських і природних

ресурсів. Істотно зростає роль гуманітарного фактора в забезпеченні економічного зростання. Прискореними темпами створюються інфраструктури, що забезпечують екологізацію господарської діяльності, інформатизацію управлінських процесів і капіталізацію людських ресурсів.

Колишній підхід до території як об'єкту індустріального освоєння й експлуатації, властивий індустріальній фазі розвитку, уже не працює. Регіональна політика усе більше здобуває характер оточення, трансформуючи в так називаний просторовий розвиток.

Прийняття інноваційної моделі розвитку породжує ситуацію, у якій основна частка в доданій вартості дістається центрам керування інноваційними процесами. Ці центри, як правило, контролюються найбільшими транснаціональними компаніями, вони значно більш мобільні, чим традиційне індустріальне виробництво, і можуть досить вільно переміщатися поверх адміністративно-територіальних границь. Відхід центра керування з території означає і переміщення центра прибутку, що перетворює розміщені на території технологічні комплекси у виробничі цехи-фактичні центри витрат, що несуть до того ж на собі всі екологічні і соціальні ризики.

Усе це породжує нові диспропорції в територіальному розвитку сучасних держав. Найбільш прибуткова діяльність, фінансовий і людський капітал починають концентруватися в невеликій кількості місць ("центрах розвитку"), де скуплюються основні потужності інноваційного укладу – центри прийняття рішень, інформаційні технології, бази знань. Всі інші території переходять до розряду сировинної і технологічної периферії, стаючи постачальниками необхідних ресурсів і зонами розміщення застаріваючих технологій.

Свіжим прикладом впливу інтеграції в глобальний ринок на територіально-економічну організацію країни в державах з перехідною економікою стала Угорщина. Країна в 1990-і роки пережила процес стрімкої економічної інтеграції. Виразилося це в першу чергу в різкому рості впливу

транснаціональних корпорацій на економіку країни. Питома вага компаній, що знаходяться в іноземній власності (переважної чи повної), у загальній кількості фірм до кінця десятиліття (у 1999 році) склав близько 9,8%, у той час як їхня частка у валовій доданій вартості складала 52,4%, експорті - 82, інвестиціях - 88,2%. При цьому виявилося, що велика частина інвестицій сконцентрувалося в декількох регіонах Угорщини, що створило нову територіальну модель економіки. Більшість закордонних компаній розгорнули високотехнологічні виробництва в західних районах країни. Розходження в показниках ВРП на душу населення в найбільш розвинутому і найбільш бідному регіоні, виростили з 304,4% у 1994 році до 355,5% у 1998 році.

Є кілька законів "регіонального розвитку", що діють у глобальному світі і приводять до становлення нової регіональної ієрархії.

По-перше, локальні (регіонально замкнуті) ринки в нову просторову організацію глобального світу просто не входять. Вони виключені з активного економічного життя і, по суті, не існують для світу "геоекономіки". Майбутнє таких регіонів у силу цієї обставини бачиться проблемним. Ситуація не може бути виправлена ніякими масштабними інвестиціями в основні фонди і соціальну сферу доти, поки не буде вирішена задача інтеграції таких регіонів у глобальний ринок.

По-друге, у сучасному світі в кращому положенні знаходиться не той, хто робить товари, а той, хто керує їх потоками, хто залучає фінанси, права, найбільш кваліфіковані кадри, хто придумує і поширює технології. Для території здатність впливати на глобальні обміни конвертується у вартість активів, до якої додається своєрідна регіональна рента: можливість більш ефективно і диверсифікована розпорядитися фінансами, одержати велику плату за робочу силу, забезпечити велику ліквідність нерухомого майна й ін.

Регіони-виробники технологій домінують над регіонами – виробниками товарів. Торгові регіони домінують над промисловими.

Головними є регіони-фінансові центри, що зосереджують в собі функцію керування глобальними обмінами й оцінки циркулюючих у них цінностей.

По-третє, одночасно віддаючи і приймаючи активи, території у світі геоeкономіки мають різний баланс обміну, що фіксує не тільки в категоріях дефіциту чи профіциту торгового і платіжного балансів, але й у номенклатурі обмінюваних цінностей. Стан балансу і номенклатура обміну цінностей визначають статус регіону – його ринкові позиції.

По-четверте, державні інститути лише почасти керують новою регіоналізацією світу. Його нова геоeкономічна ієрархія - багато в чому результат дій агентів глобального ринку, що хазяюють. Саме вони розміщують у просторі відкритого ринку свої активи, домагаючись їхньої найвищої сукупної вартості. Тому для величезної кількості регіонів чи ледве не єдиним реальним шансом змінити свої ринкові позиції в глобальній eкономії є залучення зовнішніх інвестицій, включення регіону в дану eкономіку на умовах, обумовлених корпоративними і технологічними стратегіями інвесторів.

Ще одним аргументом на користь зробленого висновку можуть служити наступні розуміння. Відомо, що світові інвестиційні потоки усе більш концентруються в областях виробництва й у сфері послуг з найбільш високими показниками доданої вартості. Саме їхній розвиток у найбільшій мірі визначає сьогоdnішній стан і перспективи світової eкономії, а також відображає положення національних eкономік у світовій таблиці про ранги. Однак одна лише формальна приналежність до передового по світових мірках способу господарської діяльності ще далеко не гарантує відповідним виробництвам підвищеної уваги інвесторів.

Інвестиційна привабливість-це комплексний показник, що формується географічними, політичними, правовими, eкономічними і багатьма іншими факторами. Широко розповсюджена в недавнім минулому думка проте, що відносна дешевина і висока кваліфікація робочої сили можуть відігравати вирішальну роль при виборі країни інвестування сьогодні не одержала

практичного підтвердження. Одним з характерних ознак глобалізації світової економіки є ще до кінця не зрозуміла багатьма країнами –претендентами до входження в клуб світової еліти тенденція замикання основних інвестиційних потоків у середині розвитих країн, рівень витрат на робочу силу яких –найвищий у світі. А з цього легко зробити висновок проте, що залучення інвестицій у більшість видів виробничої діяльності і сфери послуг і забезпечення їхнього розвитку в руслі світових процесів – надзвичайно складна проблема, особливо для нових країн і регіонів, яким необхідно додавати серйозні зусилля не тільки для створення зовнішнім інвесторам прийнятних для них умов, але і витримувати при цьому напружену конкуренцію з великим числом інших країн – претендентів на інвестиції.

Досвід розвитих країн також показує, що найбільш ефективні сучасні економічні системи побудовані таким чином, щоб вони забезпечували масштабне відтворення наукових знань і робили всебічне сприяння їх поширенню і комерціалізації. Останнє надає широкі можливості передовим країнам світу масштабно і без серйозних фінансових витрат використовувати інтелектуальний потенціал не тільки жителів своєї країни, а і численного загону науковців з інших країн, насамперед – з найменш розвитих. У такий спосіб стає цілком зрозумілим, що рівень науки, науково-технологічної сфери, утворення, наукоємність валового внутрішнього продукту – це показники, що сьогодні усе більше визначають границю між бідними і багатими країнами, закладають підвалини майбутнього чи благополуччя постійного відставання в соціально-економічному розвитку незалежно від засобів організації національних економік.

Приклад США - найбільш яскравого і відомого представника країн, що активно використовують донорський інтелектуальний потенціал - свідчить, що свою наукову систему на чверть формують за рахунок закордонних учених, а в пріоритетних напрямках НДДКР таких працює більше половини. За останні десять років лише зі східноєвропейських країн емігрувало в інші, головним чином, у розвиг країни, понад 100 тис. учених.

Особливістю „регіональної революції”, що йде, є і те, що міняється не тільки економічний статус регіонів, обумовлений їхніми конкурентними позиціями у відкритому ринку, але і внутрішня організація економічного простору. Багато в чому ці зміни копіюють процеси розвитку корпоративних структур у бізнесі і встановлюється на глобальному ринку нову корпоративну організацію промисловості. Агенти глобальної економіки перетворюють економічний простір, коли розвивають свої дилерські мережі, розміщують на вилучених ринках збутові філії, будують у безпосередній близькості від найбільших ринків свої заводи - процесингові підрозділи і проводять розрахунки через бухгалтерські офіси в офшорних зонах.

Сьогодні виділяються дві основні моделі просторової організації територій - інтегрована (централізована) і мережна.

Перша модель була реалізована ще в епоху індустріалізації і зв'язана з домінуванням у регіональному господарстві великих масових промислових виробництв. Ці виробництва - основне місце зайнятості для населення регіону, головне джерело надходжень у бюджет, значимий фактор розвитку інфраструктур життєзабезпечення. Великі промислові виробництва - центри такого регіону. Для подібних виробництв була придумана спеціальна назва - "містостворюючі підприємства".

Зрозуміло, що економічна міць інтегрованого регіону виражається в показниках промислового виробництва, а основний ресурс такої економіки - володіння виробничими фондами, їхня концентрація на території. Нерідко ці фонди належать корпораціям, штаб-квартири яких розташовуються за межами інтегрованих (централізованих) регіонів, у далеких містах, де немає такого виробничо-технологічного середовища, зате є розвиті фінансові інфраструктури і великі фінансові ринки. Ніякою особливою конкурентноздатністю, відмінної від конкурентноздатності домінуючого виробничо-технологічного комплексу, інтегровані регіони не володіють: інвестиції приходять не в регіон, а в корпорацію, що є його центром; кадри стягає на себе не регіон, а корпорація; фінанси й інновації звертаються

найчастіше за межами даного регіону; інформація, що поглинається виробничо-технологічним комплексом, формалізована і гранично спеціалізована. Самостійні стратегії розвитку інтегрованим регіонам просто не потрібні. Вони замінюються корпоративними і виробничими стратегіями утворюючих регіон корпорацій.

Крім інтегрованої (централізованої) моделі організації економічного простору існує також мережна модель, що є проекцією виробничих мереж на територію - так звані "мережі, прив'язані до місця". Вона заснована на тому, що містить у собі автономні і взаємозамінні ланки - виробничі комплекси і підприємства. Такі райони утворені безліччю соціально інтегрованих, дрібних, децентралізованих виробничих одиниць. У рамках свого регіону фірми, що спеціалізуються на виготовленні того чи іншого продукту, як правило, сконцентровані на відособленій території, що дозволяє тісно зв'язати галузь промисловості з даним регіоном. Робота виконується на основі численних угод про співробітництво і субконтрактних відносин. Власники малих фірм, як правило, надають перевагу субконтрактним відносинам перспективам експансії або інтеграції. Як приклади мережних регіонів дослідники називають райони північної і центральної Італії, землю Баден-Вюртемберг на південно-заході Німеччини, Силіконову долину в США.

У таких регіонах господарська влада не концентрується, а розподіляється. Економічна міць регіону визначається не обсягами виробництва, а мобілізаційним ресурсом усієї мережі, її загальним впливом на глобальні обміни. Замість твердої спеціалізації, властивій ієрархічно організованому централізованому регіонам, мережним регіонам властива гнучка спеціалізація, здатність до інновацій. Багато в чому ці якості мережних регіонів базуються на міждисциплінарному обміні інформацією і здатності до мобілізації інтелектуального потенціалу (концентрації розсіяного знання), характерних для виробничих мереж. Зібрані в мережу

кооперації і взаємодії підприємства (нехай і заснованих на взаємній конкуренції) утворюють виробничий кластер.

Однак не можна оголосити будь-як територіально-виробничий комплекс підприємств і виробництв кластером. Цінність останнього полягає не стільки в комплексності, скільки, по-перше, у наявності внутрішнього конкурентного середовища (кластер не є вертикально-інтегрованою компанією), а по-друге, в істотній присутності кластера в глобальній економіці, у наявності в нього сильних конкурентних позицій на глобальному ринку. Звичайно на території існує обмежена кількість кластерів, але саме вони забезпечують конкурентоздатність регіону.

Кластери в більшості випадків включають компанії, що роблять продукцію кінцевого споживання; компанії з надання послуг; постачальників спеціалізованих факторів виробництва, компонентів, машин, а також сервісних послуг; фінансові інститути; фірми в супутніх галузях. У кластери також входять фірми, що працюють у каналах збуту продукції; виробники побічних продуктів; спеціалізовані організації інфраструктури; організації, що забезпечують навчання і підготовку кадрів, проведення досліджень і надання науково-технічних послуг, інформаційне обслуговування; а також агентства, що встановлюють стандарти. Урядові агентства, що роблять істотний вплив на кластер, можуть розглядатися як його частина. І, нарешті, багато кластерів включають торгові асоціації й інші спільні структури приватного сектора, що підтримують членів кластера. Висока конкурентоздатність території на відкритому ринку тримається, у першу чергу, за рахунок позицій окремих кластерів, тоді як поза ними навіть сама розвита економіка може давати посередні результати. Не є перебільшенням твердження про те, що в сучасній економіці конкурують не окремі підприємства і галузі, а кластери.

Підводячи підсумок аналізу сучасних тенденцій регіонального розвитку, сформулюємо завершальні висновки.

До кінця XX ст. державна регіональна політика як політика індустріалізації перестала забезпечувати функцію розвитку територій. Інтегровані регіони виявилися неконкурентоспроможні в глобальній економіці з погляду розвитку передових технологій, забезпечення виробництва і масового освоєння інновацій, а їхні основні фонди, промислові підприємства стали швидко втрачати значення ключових ресурсів розвитку. Мережні регіони почали вигравати в інтегрованих у глобальній конкуренції за самий головний ресурс розвитку - людей, що володіють ключовими кваліфікаціями, а головне - ентузіазмом розвитку. Відповідно не зовнішня промислова експансія і великі індустріальні будівництва, а інтегровані в кластери високотехнологічні малі і середні підприємства, наукові й освітні установи й ефективна інфраструктура стають у XXI ст. символом конкурентноздатних, перспективних і процвітаючих регіонів.

У цілому ряді директивних документів України останнього років перехід до інноваційного розвитку господарства країни визначений як основна стратегічна мета, на досягнення якої повинні бути сконцентровані зусилля органів державної влади, спрямована активність усіх суб'єктів господарювання, організацій науки й освіти, усіх суспільних інститутів.

Забезпечити реалізацію настільки масштабної мети можна, лише сконцентрувавши наявні ресурси на пріоритетних напрямках, що реалізують конкурентні переваги нашої країни. До них можна відносити:

- високий освітній рівень населення і його сприйнятливність до нових знань, конкурентноздатний освітній комплекс;
- розвита мережа науково-технічних організацій, наявність серйозних науково-технічних заділів, здатних бути основою для розвитку високотехнологічних галузей і виробництв;
- багатогалузева промислова база.

Цілеспрямоване використання цих переваг є основною умовою для формування в країні масштабних центрів розробки і масового виробництва конкурентноздатних на світовому ринку товарів, забезпечення стійких темпів

росту економіки і сприяння досягненню Україною європейських стандартів соціально-економічного розвитку.

Незважаючи на очевидну безальтернативність інноваційного шляху розвитку, високий рівень суспільної згоди з цього приводу і неодноразово прийняті протягом останнього років владні рішення в країні дотепер так і не сформувалися стійкі інноваційні тенденції. Чому? Очевидно, одна з причин цього в тому, що об'єктивні передумови для реальної переорієнтації інтересів держави, бізнесу і суспільства в інноваційну сферу в країні стали складатися лише в саме останнім часом. Перелічимо ці передумови.

По-перше, широка присутність на внутрішньому ринку імпоротної продукції поступово змінила стандарти як споживчого, так і інвестиційного попиту, наблизило їх до рівня розвитих країн. Цінові переваги вітчизняних товарів і послуг стають усі частіше недостатніми для збереження їхніх позицій навіть на внутрішньому ринку.

По-друге, усе більше залучення України в процеси глобалізації і реалізовані заходи для приєднання до ВТО в більшості випадків не залишають вітчизняним виробникам надій на збереження істотних заходів підтримки, що дозволяють існувати поза міжнародною конкуренцією. Це безумовно активізує пошук бізнесом нових технологій і нестандартних рішень для забезпечення виживаності і розвитку в умовах глобальної конкуренції.

По-третє, потреби розвитку нової бізнесу-еліти, не зв'язаної безпосередньо з паливно-енергетичним і гірничо-металургійним комплексами, стимулюють інтерес і приплив фінансових і менеджерських ресурсів у високотехнологічні галузі.

По-четверте, виникнення поки ще невеликого прошарку успішного інноваційного співтовариства (наука + бізнес), що бачить своє майбутнє як рівноправного партнера світового інноваційного процесу.

По-п'яте, зміна суспільно-політичної ситуації, декларування владою принципів верховенства права і рівних можливостей для усіх форм бізнесу,

зусилля по поліпшенню інвестиційного клімату і правової бази дозволяють вітчизняним суб'єктам технологічного бізнесу почувати себе більш упевнено, а закордонним - дають підстави розглядати Україну як перспективну площадку для науково-технічного і виробничого співробітництва.

Наявність перерахованих передумов дає підставу думати, що сьогодні пропозиція раціональної програми створення і розвитку інноваційної системи як на національному, так і регіональному рівнях буде сприйнята відповідними органами влади з великим розумінням і готовністю сприяти практичній реалізації пропонованих (що передбачаються) рішень.

Аналіз тенденцій розвитку світового господарства в останні 50 років показує, що переведення національної економіки на інноваційний алгоритм розвитку можливий лише при одночасному досягненні успіхів на трьох магістральних напрямках:

- ефективна організація наукових досліджень, що дозволяють забезпечити збереження і розширення областей, у яких українська наука займає лідируючі позиції;
- інноваційна модернізація промисловості;
- створення національної інноваційної системи, включаючи інноваційну інфраструктуру, що забезпечує ефективну комерціалізацію наукових знань.

Перший напрямок - удосконалення організації наукової діяльності, її правовий, фінансово-економічний і інституціональний складових - практично цілком відноситься до компетенції держави і значно виходить за межі відповідальності регіонів. Корінна структурно-технологічна модернізація промисловості також значною мірою є проблемою національного масштабу, хоча в цьому напрямку в регіонів також є свої ресурси і можливості. А от третій ключовий напрямок - формування інститутів національної інноваційної системи - може реалізовуватися і розвиватися як рівноправно партнерське за рахунок кооперації ресурсів і повноважень як центральних, так і регіональних органів влади і місцевого самоврядування. Тому,

висуваючи зсередини регіону як довгострокову мету забезпечення інноваційного розвитку і виробляючи відповідну стратегію, впливає в першу чергу сконцентруватися на третьому напрямку і розглядати створення регіональної інноваційної системи як найважливішу умову становлення і розвитку інноваційної економіки.

Проблеми і труднощі на шляху створення ефективної регіональної інноваційної системи в концентрованому виді виглядають у такий спосіб:

Наукова сфера

Проблеми у виробництві наукових знань пов'язані як з організаційною структурою, що не відповідає сучасним умовам, науки, створеної ще в часи Радянського Союзу і залишилася з тих пір багато в чому незмінної, так і з витратами функціонування наукової системи під час важкого перехідного періоду. На сьогоднішній день основними проблемами науково-технічного сектора є:

- демографічне неблагополуччя в кадровій підсистемі науки і спад престижності наукової професії;
- старіння науково-виробничої бази;
- неадекватна сучасним умовам система формування пріоритетів робіт і розподілу ресурсів;
- відірваність інститутів науки від наступних етапів інноваційного циклу, консерватизм мислення наукових менеджерів, відсутність навичок, знань і мотивацій для введення одержуваних наукових результатів у господарський оборот.

Вирішення перших трьох з перерахованих вище проблем знаходиться в сфері компетенції центральних органів влади держави, у той час, як четверта багато в чому може зважуватися на регіональному рівні.

Права інтелектуальної власності

Законодавча база України по захисту прав інтелектуальної власності в цілому вже цілком відповідає міжнародним стандартам, однак існує ряд неурегульованих питань, що істотно гальмує розвиток інноваційних

процесів, зокрема процесів технологічного трансферу. Один з характерних прикладів - питання про оцінку і постановки на бухгалтерський облік підприємств об'єктів інтелектуальної власності. Відсутність необхідних для цього механізмів і процедур, а також "недружелюбне" до відображення в балансі підприємств нематеріальних активів податкове законодавство не дозволяють у повному обсязі легітимізувати процеси купівлі-продажу, що йдуть, технологій і перешкоджають представленню на ринку вітчизняних наукомістких компаній у формах, звичних для закордонних інвесторів і партнерів. Можна згадати також і законодавчі лакуни в сфері розпорядження правами власності на результати НДДКР, виконаних за рахунок засобів державного бюджету. З цього приводу у світі існують два протилежних підходи. Перший, ліберальний, ґрунтується на тім, що майнові права на такі об'єкти закріплюються за виконавцем НДДКР (науковою установою, що самостійно вирішує всі питання, зв'язані з патентуванням і комерціалізацією нововведень). Такий підхід орієнтований на підвищення імовірності практичного використання створюваних інтелектуальних об'єктів. Альтернативний підхід передбачає збереження прав власності на всі результати НДДКР, отримані за рахунок засобів бюджету, за державою. Україні ще має бути визначитися з відповідним рішенням, для чого корисно знати досвід країн, що реалізували той чи інший підхід.

Досвід США, Англії й інших розвитих країн показує, що активне залучення в господарський оборот результатів науково-технічної діяльності, створених за рахунок державних засобів, виявилось можливим тільки при лібералізації цієї сфери і максимальному закріпленні прав за організацією-виконавцем. Це дозволило ввести в зазначених країнах в оборот до 70% результатів науково-технічної діяльності, створених за рахунок бюджетних засобів. Так, наприклад, у 1980 р. уряд США фінансувало 60% академічних досліджень і володіло до цього часу 28 000 патентів, але лише 4% з них були ліцензовані промисловістю. Після прийняття закону, що передало права власності на результати НДДКР їхнім виконавцям, кількість патентів

збільшилося в 10 разів і буквально через 2-3 року університетами було створено 2200 фірм для комерціалізації науково-технічних результатів. Замість поглинання фінансових засобів університети і лабораторії стали створювати їхні джерела. Щорічно 40 - 50 млрд. дол. вливається в бюджет США за рахунок обороту інтелектуальної власності. Протилежний приклад являє собою Росія, у якій як спадщину СРСР права власності на отримані за державний рахунок наукові результати закріплені за відповідними міністерствами. У результаті сьогодні в Росії в господарському обороті знаходиться менше 1% результатів науково-технічної діяльності.

Незважаючи на те, що права за рішенням законодавчих проблем інноваційної сфери належать державі, регіони мають у цій сфері свої можливості, зв'язані як із практичним відпрацюванням механізмів реалізації вже діючих правових актів, так і з розробкою проектів рішень центральних органів влади і наступним їх лобіюванням.

Потенціал інноваційного розвитку

У регіонах і країні в цілому практично відсутня достовірна інформація про інноваційний потенціал галузей і окремих підприємств. Використовувані в системі державної статистики показники інноваційної діяльності несистемні, не відбивають багатьох складових інноваційних процесів і тому не можуть належною мірою бути використані для аналізу тенденцій розвитку інноваційної сфери і як основу для відповідних управлінських рішень. Ми не маємо методики інвентаризації й оцінки інноваційного потенціалу різних суб'єктів, що хазяюють: не розроблена система критеріїв, що характеризують потенціал розвитку підприємств, немає системи збору вихідних показників і методів їхньої обробки й аналізу. У результаті в регіональних органів влади і керування практично немає дієздатної системи моніторингу інноваційних процесів, немає інструментів для обґрунтованого висування пріоритетів, а значить - немає діючих інструментів впливу на ці процеси. Відсутність достовірного інформаційного забезпечення самим негативним образом позначається на якості усіх без винятку перспективних

програм регіону, не забезпечує послідовність і наступність прийнятих рішень, не дозволяє переконливо представляти інвестиційні проекти.

Інноваційна інфраструктура

Сьогодні в регіонах діють десятки інноваційних центрів різного типу, що накопичують досвід супроводу інноваційних проектів і практику правового, управлінського й інформаційного консультування своїх клієнтів. Поступово розвивається мережа приватних патентних повірників, що роблять усе більш відчутний вплив на процеси комерціалізації технологій. Високі темпи розвитку продемонстрували за час свого існування перші вітчизняні технопарки. Проте інтегральний обсяг діяльності подібних організацій далеко не покриває потреби регіонів: потреби малого технологічного бізнесу на етапах розробки інноваційних проектів, маркетингу ринків і підготовки бізнес-планів, пошуку інвесторів, захисту об'єктів інтелектуальної власності; потреби наукових інститутів у знанні технологічних проблем промисловості; потреби інвесторів в оцінці перспектив розвитку об'єктів інвестування; потреби органів влади в інформації про актуальний стан господарської системи регіону, її проблемах і перспективах розвитку. Ще однією проблемою інститутів інфраструктури є їхня роз'єднаність, що не дозволяє кооперувати ресурси і практично виключає можливості координації діяльності. Значною мірою названі проблеми можуть бути вирішені при створенні регіональної інфраструктурної мережі, що передбачає значно більш високий рівень інтеграції і координації діяльності структур, що утворюють мережу.

Ідеологічне і знанняве забезпечення

Серйозно гальмує перехід до інноваційної моделі розвитку його очевидна ідеологічна і методологічна незабезпеченість. У результаті ні у владних структурах, ні в бізнесі, ні в суспільстві немає достатнього розуміння безальтернативності інноваційного вибору і глибокої специфіки такого етапу розвитку господарських систем, достатніх знань про необхідні для цього передумови, про номенклатуру і системну обумовленість

застосовуваних для цього заходів, про їх організаційно-управлінському, методологічному й ідеологічному забезпеченні.

Мова йде про необхідність оволодіння масовою свідомістю і масовою культурою для здійснення регіональних інноваційних програм, а це вимагає виділення регіональної еліти і роботи цієї еліти з масовою свідомістю по формуванню сучасної ідеології і культури інноваційного розвитку. Важливою обставиною в цьому зв'язку стає необхідно високий рівень домагань, що заявляються на території в якості підґрунтя регіонотворення. Для оволодіння масовою свідомістю необхідно висувати такі типи уявлень, до яких можна і треба прагнути, також потрібно, щоб ці уявлення розділялися і приймалися суспільством.

При цьому населенню регіону необхідно дати можливість брати участь у прийнятті рішень, що торкаються його життя. Конкретний механізм вибудовування комунікативних структур повинний враховувати особливості соціокультурного і політичного середовища регіону і забезпечувати залучення громадськості, професійних співтовариств, бізнесу і влади. Основною задачею цієї комунікації є виділення ключових для регіональної ситуації тим і конфліктним полям з метою наступного формулювання загальнозначущих проблем розвитку регіону. Учасники комунікації повинні побачити себе й один одного в новому, більш широкому масштабі, визначитися щодо проблемної ситуації, можливого набору позицій і тієї чи іншої моделі розвитку.

У міру того як визнані і зафіксовані проблеми переводяться в набір можливих організаційно-управлінських, дослідницьких, проектних, методологічних і інших задач, стає зрозуміло, що на їхнє рішення в території і держави недостатньо організаційних, управлінських і інших ресурсів. Тому важливо зробити суспільний вибір щодо декількох пріоритетів.

Учасники процесу повинні чітко розуміти, що реалізація жодного з пріоритетів не може бути забезпечена без консолідації зусиль. Кожен учасник повинний внести свій внесок у загальний процес - кадровий,

фінансовий, інфраструктурний, політичний і т.д. Дуже важливо, щоб способи використання ресурсів забезпечували мультиплікативний ефект - витрата ресурсу на конкретному напрямку повинний забезпечувати крок розвитку в загальній справі і породжувати нові ресурсні можливості.

Виявлення проблем інноваційного розвитку й одержання необхідних для їхнього рішення знань вимагає проведення добре організованої дослідницької й аналітичної роботи і наявності адекватних цим задачам інститутів - центрів стратегічних досліджень, консультаційних, аналітичних співтовариств, що постійно працюють семінарів і т.п.

До інших елементів і напрямків знанієвого забезпечення інноваційного розвитку відносяться:

- ефективні системи підготовки інноваційних менеджерів, фахівців з керування інтелектуальною власністю та ін.;
- реалізація системи заходів для формування інноваційної культури й інноваційної свідомості населення, включаючи пропаганду в засобах масової інформації, організацію на теле- і радіоканалах спеціальних програм по інноваційній тематиці; розробку і реалізацію програм залучення школярів старших класів і студентів в інноваційну діяльність.

Отже, знайомство з досвідом розвинутих країн по перекладу їхніх економік в інноваційну фазу, аналіз динаміки господарських показників харківського регіону за минулі роки і вивчення передумов і проблем його інноваційного розвитку переконливо показують, що ключовою умовою такого типу розвитку для регіону є наявність ефективної інноваційної системи, на базі й у межах якої повинне бути забезпечене продуктивна взаємодія основних суб'єктів інноваційної економіки - бізнесів-структур різного типу і масштабу, науково-освітніх інститутів і органів влади.

Тому першочерговою метою робіт з переведу економіки регіону на інноваційну модель розвитку повинне стати створення регіональної інноваційної системи (PIC) - організаційно-технічної, експертно-

консультаційної, фінансово-економічної й інформаційної структури, що забезпечує:

- економічний розвиток регіону за рахунок стійкого і випереджального зростання виробництва і реалізації наукомісткої продукції і науково-технічних послуг;
- залучення інтелектуального потенціалу регіону в продуктивну діяльність і його розширене відтворення;
- залучення в інноваційну сферу внутрішніх і зовнішніх приватних інвестицій;
- формування з боку наукомістких виробництв цільових замовлень для вузів регіону, підвищення якості вищої освіти;
- підвищення рівня менеджменту і маркетингу в сфері високих технологій;
- позитивний вплив на супутні сфери економіки регіону (високотехнологічні індустріальні галузі, де можуть використовуватися створені розробки і продукти, телекомунікації, банківська сфера і т.д.);

Стратегічна орієнтація на переважний розвиток інтелектуальних виробництв передбачає:

- створення ефективних механізмів реалізації законодавства в області захисту прав інтелектуальної власності, організацію робіт з виявлення пробілів відповідної нормативної бази і зусилля по її удосконалюванню, у першу чергу, сфері господарського обороту результатів інтелектуальної діяльності;
- активізацію процесів комерціалізації діяльності науково-дослідних організацій і колективів;
- інтенсифікацію зусиль, зв'язаних зі створенням цивілізованого ринку інтелектуальних продуктів і послуг;
- оперативний і стратегічний моніторинг інноваційних процесів в економіці регіону;

- здійснення маркетингу, орієнтованого на просування наявних інтелектуальних продуктів і на розміщення в регіоні замовлень на їхнє створення;
- якісний консалтинговий супровід інвестиційно-інноваційних проектів;
- забезпечення підготовки і перепідготовки кадрів для інтелектуального виробництва;
- випереджальний розвиток інноваційної інфраструктури;
- активну участь регіональних органів влади в організаційному, інформаційному і фінансово-економічному забезпеченні робіт зі створення і розвитку регіональної інноваційної системи.

У процесі організаційного проектування регіональної інноваційної системи необхідно виділити ту групу людей, що прийняла цінності інноваційного розвитку і суб'єктивувала той чи інший пріоритет, зробивши його предметом концентрації своїх сил і основою особистого, професійного і ділового успіху. Ті чи інші організаційні форми, що створюються для забезпечення процесу реалізації пріоритетів, повинні забезпечувати ефективне розмежування (перерозподіл) повноважень у відношенні використання інструментів інноваційної політики, тобто підкріплювати конкретні управлінські функції необхідними нормативно-правовими статусами і ресурсами. Виконання досягнутих домовленостей є однією з ключових проблем української політики і повинне стати як предметом правового регулювання, так і об'єктом уваги з боку різних суспільно-політичних інститутів.

4.3. Пілотний проект розбудови регіональної інноваційної системи

В останні десятиріччя розвинуті країни, по мірі свого втягування до глобального ринку, здійснюють не тільки технологічну, корпоративну та

торговельну перебудову економіки, але й демонструють її нову територіальну організацію. При цьому найважливішим завданням регіональної політики стає формування інституціональних механізмів та інфраструктур інноваційної економіки на усіх рівнях – національному, регіональному, локальному. Так звана „економіка знань” спирається вже не на природні ресурси, а на людський капітал, і тому ставить перед регіональною політикою питання про формування ефективного місцевого середовища для відновлення та розвитку людських ресурсів. В таких умовах у забезпеченні економічного зростання суттєво посилюється роль гуманітарного фактору, швидкими темпами створюються інфраструктури, що забезпечують екологізацію господарської діяльності, інформатизацію управлінських процесів і капіталізацію людських ресурсів.

Попередній підхід до території як до об’єкту промислового освоєння та експлуатації, притаманний індустріальній фазі розвитку, є неадекватним сучасним умовам. Регіональна політика усе більше набуває середовищного характеру, трансформуючись до так званого просторового розвитку.

Прийняття інноваційної моделі розвитку створює ситуацію, в якій основна частка в доданій вартості припадає на центри управління інноваційними процесами. Ці центри, як правило, контролюються великими компаніями, вони більш мобільні, аніж традиційне індустріальне виробництво, і можуть достатньо вільно переміщуватися через адміністративно-територіальні кордони. Залишення центром управління території означає й переміщення центру прибутку, що перетворює виробничо-технологічні комплекси, які розміщені на території, на фактичні центри витрат, що несуть також екологічні та соціальні ризики.

Усе це породжує нові диспропорції у територіальному розвитку сучасних держав. Найбільш прибуткова діяльність, фінансовий та людський капітал починають концентруватися в відносно невеликій кількості місць (центрах розвитку), де присутні основні ресурси інноваційного укладу – центри прийняття рішень, інститути науки та освіти, інформаційні технології

і бази знань. Усі інші території переходять до статусу сировинної і виробничої периферії, стаючи постачальниками ресурсів і зонами масового виробництва, територіями підвищених екологічних і соціальних ризиків.

Є декілька закономірностей регіонального розвитку, що проявляються в глобальному світі і призводять до становлення нової регіональної ієрархії.

По-перше, локальні (регіонально замкнуті) ринки до просторової організації глобального світу просто не входять. Вони виключені з активного економічного життя й, по суті, не існують для світу геоекономіки. Майбутнє таких регіонів, в силу цих обставин, вбачається проблемним. Ситуація не може бути виправлена ніякими масштабними інвестиціями в основні фонди і соціальну сферу до тих пір, поки не буде вирішена задача інтеграції таких регіонів до глобального ринку.

По-друге, в сучасному світі в кращому стані знаходиться не той, хто виробляє товари, а той, хто керує їх потоками, притягує фінанси, права, найбільш кваліфіковані кадри, хто створює і розповсюджує технології. Регіони-виробники технологій домінують над регіонами-виробниками товарів. Торгівельні регіони домінують над промисловими. Головними є регіони – фінансові центри, які зосереджують у себе функції управління глобальними обмінами та оцінки цінностей, що циркулюють в них. Для території спроможність впливати на глобальні обміни конвертується у підвищення вартості її активів, в більш високу ліквідність та вартість нерухомості, більш високу заробітну плату та ін.

Особливістю „регіональної революції”, що приходить, є й те, що змінюється не тільки економічний статус регіонів, який визначається їх конкурентними позиціями на відкритому ринку, але й внутрішня організація економічного простору. В більшості випадків ці зміни копіюють процеси розвитку корпоративних структур у бізнесі. Агенти глобальної економіки перетворюють економічний простір, коли розвивають свої дилерські мережі, розміщують на віддалених ринках збутові філіали, будують в безпосередній

близькості від найбільших ринків своєї виробництва – процесингові підрозділи.

Наприкінці ХХ ст. державна регіональна політика індустріалізації припинила забезпечувати функцію інтенсивного розвитку територій. Відповідно не зовнішня промислова експансія та великі індустріальні виробництва, а інтегровані у кластери високотехнологічні малі та середні підприємства, наукові й освітні установи та ефективна інфраструктура стають у ХХІ сторіччі основою конкурентоспроможних, перспективних та процвітаючих регіонів.

Для пострадянських країн перехід від індустріальної до інноваційної моделі регіонального розвитку є проблемою, успішність вирішення якої залежить від урахування та оцінки великої кількості вихідних умов, таких як індустріальні виробництва, що домінують на території, їх масштаб та технологічні уклади, рівень науки та освіти й стан відповідних інститутів, рівень розвитку нової економіки, в першу чергу – ринкової інфраструктури, стан владних інститутів, їх готовність до реформ та вміння діяти в умовах невизначеності, від культурно-історичних особливостей життєдіяльності населення, його активності та ін.

Очевидно, що однією з ключових умов вирішення цієї проблеми є інтеграція потенціалу та ресурсів основних суб'єктів розвитку території – науково-освітніх інститутів, виробничо-підприємницьких, фінансових структур та органів регіональної влади.

1. Передумови інноваційного розвитку регіону

У цілому ряді директивних документів України останніх років перехід до інноваційної моделі розвитку визначений як основна стратегічна мета, на досягнення якої повинні бути зосереджені зусилля органів центральної та регіональної влади, спрямована активність усіх суб'єктів господарювання, організацій науки і бізнесових структур, усіх суспільних інститутів. У першу чергу це стосується регіонів з високою концентрацією науково-технічного та промислового потенціалу.

Забезпечити у конкретних умовах реалізацію настільки масштабної мети можна, лише сконцентрувавши наявні ресурси на пріоритетних напрямках, що реалізують конкурентні переваги того чи іншого регіону. Що стосується харківського регіону, то це перед усе:

- високий освітній рівень населення і його сприйнятливість до нових знань, конкурентноздатний освітній комплекс;
- розвинута мережа науково-технічних організацій, наявність вагомих науково-технічних заділів, здатних бути основою для розвитку високотехнологічних галузей і виробництв;
- багатогалузева промислово-виробнича база.

Цілеспрямоване використання цих переваг є основною умовою для формування в регіоні власних центрів розробки і масового виробництва конкурентноздатних на світовому ринку товарів, забезпечення стійких темпів зростання економіки і сприяння досягненню європейських стандартів соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що незважаючи на очевидну безальтернативність інноваційного шляху розвитку, високий рівень суспільної згоди в країні дотепер так і не сформувалися стійкі інноваційні тенденції. Чому? Однією із головних причин є те, що об'єктивні передумови для реальної переорієнтації інтересів держави, бізнесу і суспільства в інноваційну сферу стали складатися лише в останній час.

По-перше, широка присутність на внутрішньому ринку імпоротної продукції поступово змінила стандарти як споживчого, так і інвестиційного попиту, наблизила їх до рівня розвинутих країн. Цінові переваги вітчизняних товарів і послуг стають усі частіше недостатніми для збереження їхніх позицій навіть на внутрішньому ринку.

По-друге, реальне залучення України в процеси глобалізації і реалізовані заходи по приєднанню до ВТО в більшості випадків не залишають вітчизняним виробникам надій на збереження істотних заходів підтримки, що дозволяють працювати поза міжнародною конкуренцією. Це

безумовно активізує пошук бізнесом нових технологій і нестандартних рішень для забезпечення розвитку в умовах глобальної конкуренції.

По-третє, потреби розвитку нової бізнес-еліти, не зв'язаної безпосередньо з паливно-енергетичним і гірничо-металургійним комплексами, стимулюють інтерес і приплив фінансових і менеджерських ресурсів у високотехнологічні галузі.

По-четверте, виникнення поки ще невеликого прошарку успішного інноваційного співтовариства (наука + бізнес), що бачить своє майбутнє у якості рівноправного партнера світового інноваційного процесу.

По-п'яте, зміна суспільно-політичної ситуації, дотримання владою принципів верховенства права і рівних можливостей для усіх форм бізнесу, зусилля по поліпшенню інвестиційного клімату і правової бази дозволяють вітчизняним суб'єктам технологічного бізнесу почувати себе більш упевнено, а закордонним - дають підстави розглядати регіон як перспективний майданчик для науково-технічного і виробничого співробітництва.

Основні умови створення інноваційної економіки

Аналіз тенденцій розвитку світового господарства в останні 50 років показує, що перехід національної економіки на інноваційний алгоритм розвитку можливий лише при паралельній реалізації трьох складових:

- ефективної організації наукових досліджень, що дозволяють зберегти і розширити області, у яких українська наука займає провідні позиції;
- інноваційної модернізації промисловості;
- створенні національної інноваційної системи, включаючи інноваційну інфраструктуру, що забезпечує ефективну комерціалізацію наукових знань.

Перший напрямок – удосконалення організації наукової діяльності, її правової, фінансово-економічної й інституціональної складових – практично цілком відноситься до компетенції центральних органів влади держави і практично виходить за межі відповідальності регіонів. Докорінна структурно-технологічна модернізація промисловості також значною мірою є

проблемою національного масштабу, хоча в цьому напрямку у регіонів також є свої ресурси і можливості. А от третій ключовий напрямок - формування інститутів національної інноваційної системи – може реалізовуватися і розвиватися як рівноправно партнерський за рахунок кооперації ресурсів і повноважень як центральних, так і регіональних органів влади і місцевого самоврядування. Тому, приймаючи стратегію забезпечення інноваційного розвитку і виробляючи відповідну програму, в першу чергу доцільно сконцентруватися на третьому напрямку і розглядати створення регіональної інноваційної системи як найважливішу умову і невід’ємну складову становлення і розвитку національної інноваційної системи України.

2. Аналіз існуючої інноваційної системи

До кінця 90 років в Україні відбувались складні процеси відновлення системи управління господарським комплексом в нових, вже ринкових умовах, яка в основному відповідає вимогам створення інноваційної економіки.

На даний час в Україні існує достатньо сучасна правова база з охорони прав інтелектуальної власності та відносно ліберальне законодавство в науковій та інноваційній сфері. В той же час, практично не відпрацьовані механізми застосування права у цій сфері. Чималі зусилля і ресурси за останні роки були вкладені в створення інноваційної інфраструктури, у тому числі Українська державна інноваційна компанія, низка існуючих бізнес-інкубаторів, технопарків, ВЕЗ та СРІД, Державне агентство України з інвестицій та інновацій і Національна рада з конкурентоспроможності. У більшості вищих навчальних закладів вже читаються спецкурси з інноваційного менеджменту та управлінню нематеріальними активами.

Разом з тим статистика свідчить, що кількість інноваційно активних підприємств в економіці країни за останні роки постійно зменшується. В національному експорті превалює продукція з малою часткою доданої вартості, а частка наукоємної продукції залишається вкрай низькою. Практично відсутній малий технологічний бізнес, а за доходами від

ліцензійних надходжень на продані вітчизняні об'єкти промислової та інтелектуальної власності Україна в сотні разів відстає від розвинутих країн.

Однією з головних причин інноваційного застою є те, що перераховані вище окремі елементи інноваційної системи створювалися без належного взаємозв'язку одного з другим та з відповідними секторами економіки (такими як промисловість та сфера освіти). При цьому використання закордонного досвіду практично завжди проходило шляхом перенесення до вітчизняної специфіки окремих елементів цілісних економічних механізмів та з цієї причини не приводило до очікуваних результатів. Головною проблемою залишається відсутність дієвих економічних механізмів, стимулюючих як інвестування в інноваційну сферу, в створення нововведень, так і їх комерціалізацію.

Аналіз вітчизняних проблем та досвіду інноваційно активних країн приводить до однозначного висновку про те, що успішність стратегії інноваційного розвитку може бути забезпечена лише при наявності таких умов:

- національної стратегії, сформульованій на підставі ретельно обраних інноваційних пріоритетів;
- послідовності та довготерміновості (не менше 10 років) програми створення національної інноваційної системи;
- вирощування національних ТНК в наукоємних галузях виробництва;
- всебічної підтримки усіх форм технологічного бізнесу, розвитку культури такого підприємництва;
- активної участі регіонів у пошуку та залученні найбільш ефективних для місцевих умов механізмів стимулювання інноваційної діяльності.

3. Проблеми на шляху створення ефективної регіональної інноваційної системи

Наукова сфера

Проблеми у виробництві наукових знань пов'язані як з організаційною структурою науки, що не відповідає сучасним умовам, оскільки вона була

створена ще в часи Радянського Союзу і залишилася з тих пір багато в чому незмінною, так і з недоліками функціонування наукової системи під час тривалого перехідного періоду. На сьогоднішній день основними проблемами науково-технічного сектора є:

- демографічне неблагополуччя в кадровій підсистемі науки і спад престижності наукової професії;
- старіння науково-виробничої бази;
- неадекватна сучасним умовам система формування пріоритетів наукових робіт і розподілу ресурсів;
- відірваність інститутів науки від наступних етапів інноваційного циклу, консерватизм мислення наукових менеджерів, відсутність навичок, знань і мотивацій для введення отриманих наукових результатів у господарський оборот.

Вирішення перших трьох з перерахованих вище проблем знаходиться в сфері компетенції центральних органів влади, у той час, як четверта багато в чому може розв'язуватись на регіональному рівні.

Права інтелектуальної власності

Законодавча база України стосовно захисту прав інтелектуальної власності вже цілком відповідає міжнародним стандартам, однак існує ряд неурегульованих питань, що істотно гальмує розвиток інноваційних процесів, зокрема процесів технологічного трансферу. Один з характерних прикладів – невирішеність питання про оцінку і постановки на бухгалтерський облік наукових установ і підприємств об'єктів інтелектуальної власності.

Відсутність необхідних механізмів і процедур для відображення в балансі підприємств нематеріальних активів не дозволяють у повному обсязі легітимізувати процеси купівлі-продажу нових знань і технологій і перешкоджає їх представленню на ринку вітчизняних наукомістких компаній у формах, звичних для закордонних інвесторів і партнерів.

Незважаючи на те, що вирішення законодавчих проблем інноваційної

сфери належить державі, регіони мають у цій сфері свої можливості, пов'язані як із практичним відпрацюванням механізмів реалізації вже діючих правових актів, так і з розробкою проектів рішень центральних органів влади і наступним їх лобіюванням.

Потенціал інноваційного розвитку

У регіонах і країні в цілому практично відсутня достовірна інформація про інноваційний потенціал галузей і окремих підприємств, показники, що використовуються в системі державної статистики, інноваційної діяльності, несистемні, не відбивають багатьох складових інноваційних процесів і тому не можуть належною мірою бути використані для аналізу тенденцій розвитку інноваційної сфери і покладатися в основу для відповідних управлінських рішень.

Відсутня методика інвентаризації й оцінки інноваційного потенціалу різних суб'єктів господарювання: не розроблена система критеріїв, що характеризують потенціал розвитку підприємств, немає сучасної системи збору вихідних показників і методів їхньої обробки й аналізу. В результаті у діяльності регіональних органів влади і управління практично відсутня дієздатна система моніторингу інноваційних процесів, немає інструментів для обґрунтованого висування пріоритетів, а значить – немає діючих інструментів впливу на ці процеси. Відсутність достовірного інформаційного забезпечення самим негативним чином позначається на якості усіх без винятку перспективних програм регіону, не забезпечує послідовність і наступність прийнятих рішень, не дозволяє переконливо представляти інвестиційні проекти.

Інноваційна інфраструктура

Сьогодні в регіоні діють до десятка інноваційних центрів різного типу, що накопичують досвід супроводу інноваційних проектів і практику правового, управлінського й інформаційного консультування своїх клієнтів (Регіональний центр сприяння бізнесу, інкубатор «Харківські технології», АТ «Українські інформаційні системи», Регіональний центр постприватизаційної

підтримки підприємств та ін.). Поступово розвивається сфера послуг представників у справах інтелектуальної власності (патентні повірені), що сприяє комерціалізації вітчизняних технологій. Високі темпи розвитку при гарній якості виконуваних проектів продемонстрував за час свого існування технопарк «Інститут монокристалів». Проте інтегральний обсяг діяльності цих організацій далеко не покриває потреби Харківського регіону: потреби малого технологічного бізнесу на етапах розробки інноваційних проектів, маркетингу ринків і підготовки бізнес-планів, пошуку інвесторів, рішення питань захисту інтелектуальної власності; потреби наукових інститутів у знанні технологічних проблем промисловості; потреби інвесторів в оцінці перспектив розвитку об'єктів інвестування; потреби органів влади в інформації про актуальний стан господарської системи регіону, її проблемах і перспективах розвитку. Ще однією проблемою інститутів інфраструктури є їхня роз'єднаність, що не дозволяє кооперувати ресурси і практично виключає можливості координації діяльності. Значною мірою названі проблеми можуть бути вирішені при створенні регіональної інфраструктурної мережі, що передбачає значно більш високий рівень інтеграції і координації діяльності структур, що утворюють мережу.

Ідеологічне і знаннєве забезпечення

Серйозно гальмує перехід до інноваційної моделі розвитку його очевидна ідеологічна і методологічна незабезпеченість. У результаті ні у владних структурах, ні в бізнесі, ні в суспільстві немає достатнього розуміння безальтернативності інноваційного вибору і глибокої специфіки такого етапу розвитку господарських систем, достатніх знань про необхідні для цього передумови, про номенклатуру і системну обумовленість застосовуваних для цього заходів, про їх організаційно-управлінське, методологічне й ідеологічне забезпечення. Виявлення проблем інноваційного розвитку й одержання необхідних для їхнього рішення знань вимагає проведення добре організованої дослідницької й аналітичної роботи і наявності адекватних цим задачам інститутів - центрів стратегічних

досліджень, консультаційних, аналітичних співтовариств, семінарів, що постійно працюють і т.п.

До інших елементів і напрямків знаннєвого забезпечення інноваційного розвитку відносяться:

- ефективні системи підготовки інноваційних менеджерів, фахівців з управління інтелектуальною власністю та ін.;
- реалізація системи заходів для формування інноваційної культури й інноваційної свідомості населення, включаючи пропаганду в засобах масової інформації, організацію на теле- і радіоканалах спеціальних програм по інноваційній тематиці; розробку і реалізацію програм залучення школярів старших класів і студентів до інноваційної діяльності.

4. Конкурентні переваги Харківського регіону

Харківський регіон, який є провідним науковим центром України, безумовно займає вигірне положення при реалізації національного інноваційного сценарію: його науково-технічний потенціал безперечно може і повинний стати головним ресурсом постіндустріального розвитку, визначаючи перспективний соціально-економічний і культурний вигляд регіону. наявність такого потенціалу об'єктивно складає одну з вирішальних переваг у процесі ринкової трансформації економіки і є одним з найбільш значимих факторів у виробленні і реалізації стратегічних орієнтирів регіонального розвитку.

Виділяється кілька базових характеристик сектора інтелектуального виробництва, що визначають його стратегічну роль для розвитку Харківського регіону:

- відносно низька потреба цієї сфери в кооперації, низький рівень витрат обертання з ринками, що є безумовними її перевагами перед іншими сферами бізнесу для країн з перехідною економікою;
- відносно більш легкий вихід продукції на світові ринки у порівнянні з галузями матеріального виробництва, що традиційно вважаються “стратегічними”;

- наявність значного інтелектуального ресурсу - висококваліфікованих фахівців у сполученні з якісною системою освіти і системою наукових шкіл, що забезпечують стабільне відтворення цього ресурсу.

Переведення економіки регіону на інноваційну модель вимагає створення ефективної інноваційної системи - комплексу правових, фінансово-економічних, інформаційних і інституціональних умов, у сукупності здатних виявляти і підтримувати пріоритетні господарські сектори і виробництва, забезпечувати оперативне реагування на зміну господарської кон'юнктури, сприяти міжнародній інтеграції національних суб'єктів господарювання і, головне, забезпечувати зростаючий приплив в інноваційну сферу приватного капіталу (вітчизняного і закордонного).

Можна вважати, що початок подібної системи в регіоні було закладено в 2000 р. установленням спеціального режиму інвестиційної діяльності (СПІД), орієнтованого на індустріальний вектор розвитку, і створенням технопарку "Інститут Монокристалів", можливості якого повинні сприяти розвитку "постіндустріальної" складової. Останнім часом помітно активізувався вузівський сектор, радою ректорів якого розроблений проект концепції "Університетські технопарки України". У місті вже ряд років працюють до десятка інноваційних центрів різного типу, персонал яких придбав досвід успішного супроводу інноваційних проектів на різних стадіях (Регіональний центр сприяння бізнесу, інкубатор "Харківські технології", АТ "Українські інформаційні системи", Регіональний центр постприватизаційної підтримки підприємств і ін.). Розвивається мережа послуг представників у справах інтелектуальної власності (патентні повірені), що сприяють просуванню вітчизняних технологій на міжнародні ринки. Чимале число науково-технічних організацій Харкова придбали досвід самостійного просування своїх розробок на внутрішньому і міжнародному ринках. Варто згадати також про численні приклади залучення наших учених, технологів,

програмістів до робіт над прямими замовленнями закордонних інститутів, компаній і фірм.

Усе перераховане дає підставу для висновку про можливість створення з перерахованих окремих елементів повноцінної регіональної системи, здатної інтегрувати наявний інноваційний потенціал і забезпечити його ефективне використання і розвиток. По суті, мова йде про створення цілісного інноваційного комплексу, базовими складовими якого можуть стати науково-освітній, промисловий, аграрний і фінансовий сектори регіону, інноваційна активність яких стимулюється і підтримується ефективними інститутами інфраструктури.

Таким чином, інтелектуальний потенціал Харківської області розглядається в якості найважливішого стратегічного ресурсу, здатного створити передумови для широкомасштабного залучення в регіон продуктивного капіталу і стійкого розвитку економіки регіону на інноваційній основі.

5. Загальні характеристики регіональної інноваційної системи

Знайомство з досвідом розвинутих країн щодо переведення їхніх економік в інноваційну фазу, аналіз динаміки господарських показників Харківського регіону за минулі роки і вивчення передумов і проблем його інноваційного розвитку переконливо показують, що ключовою умовою такого типу розвитку для регіону є наявність ефективної інноваційної системи, на базі й у межах якої повинна бути забезпечена продуктивна взаємодія основних суб'єктів інноваційної економіки та бізнес-структур різного типу і масштабу, системоутворювальних науково-освітніх інституцій і органів влади.

Тому першочерговою метою робіт з переведення економіки регіону на інноваційну модель розвитку має стати створення Регіональної Інноваційної Системи (РІС) - організаційно-технічної, експертно-консультаційної, фінансово-економічної й інформаційної системи, що забезпечує:

- економічний розвиток регіону за рахунок стійкого і

випереджального розгортання виробництва і реалізації наукомісткої продукції і науково-технічних послуг;

- залучення інтелектуального потенціалу регіону в продуктивну діяльність і його розширене відтворення;
- залучення в інноваційну сферу внутрішніх і зовнішніх приватних інвестицій;
- формування з боку наукомістких виробництв цільових замовлень для вищих навчальних закладів регіону, підвищення якості вищої освіти;
- підвищення рівня менеджменту і маркетингу в сфері високих технологій;
- позитивний вплив на супутні сфери економіки регіону (високотехнологічні індустріальні галузі, де можуть використовуватися створені розробки і продукти, телекомунікації, банківська сфера і т.д.);

Стратегічна орієнтація на переважний розвиток інтелектуальних виробництв передбачає:

- створення ефективних механізмів реалізації законодавства в області захисту прав інтелектуальної власності, організацію робіт з виявлення недоліків відповідної нормативної бази і зусилля щодо її удосконалення, у першу чергу, в сфері господарського обороту результатів інтелектуальної діяльності;
- активізацію процесів комерціалізації діяльності науково-дослідних організацій і колективів;
- інтенсифікацію зусиль, пов'язаних зі створенням цивілізованого ринку інтелектуальних продуктів і послуг;
- оперативний і стратегічний моніторинг інноваційних процесів в економіці регіону;
- здійснення маркетингу, орієнтованого на просування наявних інтелектуальних продуктів і на розміщення в регіоні замовлень на їхнє створення;
- якісний консалтинговий супровід інвестиційно-інноваційних проектів;

- забезпечення підготовки і перепідготовки кадрів для інтелектуального виробництва;

- випереджальний розвиток інноваційної інфраструктури;

- показово активну участь регіональних органів влади в організаційному, інформаційному й фінансово-економічному забезпеченні робіт зі створення і розвитку регіональної інноваційної системи.

Перераховані ознаки дієздатної регіональної інноваційної системи дають підставу для розробки комплексу практичних заходів для її створення, що у сукупності складають зміст регіональної Програми формування і розвитку РІС.

6. Базові елементи регіональної інноваційної системи

6.1. Регіональна громадська Рада з інноваційного розвитку

Регіональна громадська Рада з інноваційного розвитку (надалі – Рада) - дорадчий, експертно-консультаційний орган при голові облдержадміністрації, створюваний для аналізу проблематики і вироблення стратегії інноваційного розвитку регіону.

Головні завдання Ради:

- організація суспільних слухань із проблем інноваційного розвитку регіону;

- підготовка рекомендацій стосовно довгострокових пріоритетів соціально-економічного розвитку регіону;

- підготовка періодичних оглядів (звітів) про інноваційні процеси в найважливіших секторах регіональної економіки;

- аналіз проблем нормативно-правового забезпечення інноваційної сфери на регіональному рівні;

- залучення в інноваційну сферу регіону ресурсів її розвитку.

Головою Ради за посадою є голова облдержадміністрації. Персональний склад Ради формується за пропозицією Головного управління освіти і науки Харківської облдержадміністрації, інших структурних підрозділів Харківської облдержадміністрації з числа авторитетних представників

наукових, освітніх, виробничих і підприємницьких структур регіону, що активно працюють в інноваційній сфері. Склад Ради формується на добровільній основі і затверджується головою облдержадміністрації на термін 5 років.

У складі Ради формується три проблемні секції:

1) аналітична секція (аналіз проблем і перспектив інноваційного розвитку регіону, обґрунтування пріоритетів і програм розвитку, розробка інструментів стимулювання і підтримки інноваційних процесів);

2) нормативно-правова секція (аналіз нормативно-законодавчої бази в інноваційній сфері, пропозиції до розробки нормативних актів по стимулюванню інноваційних процесів на місцевому рівні і проектів державних законодавчих актів);

3) ресурсна секція (пошук і залучення в інноваційну сферу джерел матеріальних і інтелектуальних ресурсів).

Порядок формування складу Ради, організація його роботи, статус Ради і права її членів, порядок взаємодії Ради з органами влади і суб'єктами, що господарюють, у регіоні визначаються Положенням про Раду, що затверджується головою обласної державної адміністрації.

Організаційне і матеріально-технічне забезпечення діяльності Ради здійснює Головне управління освіти і науки та інші структурні підрозділи Харківської облдержадміністрації, зацікавлені у результатах її діяльності.

6.2. Регіональний Інноваційний Центр

Регіональний Інноваційний Центр (РІЦ) створюється з метою організації процесів формування і розвитку регіональної інноваційної системи (РІС) - комплексу правових, фінансово-економічних, інформаційних інститутів і умов, що у сукупності забезпечують підтримку тенденцій інноваційного розвитку пріоритетних секторів економіки регіону, оперативне реагування на зміну господарської кон'юнктури, сприяють міжнародної інтеграції регіональних товаровиробників і, головне, забезпечують зростаючий приплив приватного капіталу в інноваційну сферу.

Регіональний Інноваційний Центр – базовий елемент регіональної інноваційної системи.

Основні функції РІЦ:

- організація робіт зі створення і розвитку РІС і їхнє експертно-аналітичне забезпечення (виконання договорів з облдержадміністрацією, залучення суб'єктів бізнесу, координація діяльності інститутів інноваційної інфраструктури, проведення аналітичних і прогнозних досліджень);
- здійснення координації регіональної та державної політики у сфері інноваційної діяльності;
- сприяння просуванню на ринок перспективних інноваційних розробок (проектів);
- нарощування експертно-консалтингового потенціалу (власного і стороннього), надання професійних консалтингових послуг в інноваційній сфері (правових, управлінських, науково-технічних);
- організація виставок, ярмарок, конкурсів, презентацій інноваційних проектів;
- інформатизація в рамках РІС (розробка і ведення сайту «Харків інноваційний», баз даних інноваційного потенціалу);
- розвиток інноваційної ідеології, реклама, паблік – рілейшнз (робота в засобах масової інформації).

Першорозрядні завдання РІЦ:

- доробка і уточнення концепції інноваційного розвитку регіону і експертиза реальних пріоритетів такого розвитку;
- інвентаризація й оцінка реального інноваційного потенціалу науково-технічного, освітнього, промислового й аграрного комплексів регіону;
- формування (на основі результатів оцінки) регіональної автоматизованої інформаційної системи (АІС) «Управління інноваційним розвитком регіону»;
- подальший збір і систематизація перспективних інноваційних

розробок, створення умов для їхньої комерціалізації;

- розробка механізмів залучення в інноваційну сферу приватного вітчизняного і закордонного капіталу;

- розробка ефективних інструментів комерціалізації науково-технічного потенціалу (оцінка, облік і залучення в господарський оборот об'єктів інтелектуальної власності, цивілізовані форми створення і презентація на ринку наукомістких компаній, професійний консалтинг основних стадій розробки і реалізації інноваційних проектів і просування наукомісткої продукції на зовнішніх і внутрішніх ринках);

- надання експертно-аналітичних послуг інвесторам (оцінки потенціалу і прибутковості територій і окремих об'єктів інвестування, оцінки ризиків і прогнози розвитку, рекомендації з ведення інноваційної діяльності в Україні і регіоні);

- координація діяльності основних суб'єктів регіонального розвитку й інститутів інноваційної інфраструктури.

Організаційно-правова форма

РІЦ - державне комерційне підприємство, засноване НАН України.

6.3. Регіональний венчурний фонд

Регіональний венчурний фонд створюється як фінансовий інструмент забезпечення реалізації розбудови Регіональної Інноваційної Системи з метою залучення недержавних фінансових ресурсів в інноваційну сферу та зниження інноваційних ризиків в регіоні, що дозволить підвищити привабливість інноваційної діяльності в регіоні та забезпечити режим саморозвитку цієї сфери.

6.4. Структура показників інноваційного розвитку регіону

До системи показників включається діючий перелік статистичних показників, що характеризують інноваційний розвиток економіки України, та група нових характеристик:

- загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості, у т.ч. за

напрямах (тис. грн.):

- обсяг НДДКР;
- придбання об'єктів промислової власності (у т.ч. ноу-хау);
- оновлення технологічної бази виробництва;
- придбання машин, устаткування й установок;
- маркетинг, реклама;
- джерела фінансування інноваційної діяльності (структура, динаміка);
- обсяг відвантаженої за звітний період інноваційної продукції (тис. грн., по галузях виробництва);
- частка інноваційної продукції машинобудування/рік (у % від загального обсягу виробництва);
- показники процесів створення і використання об'єктів інтелектуальної власності (ІВ) (кількість поданих заявок на видачу охоронних документів, кількість виданих патентів, свідоцтв у використаних об'єктів ІВ, обсяг витрат на охорону прав ІВ, прибуток від використання об'єктів ІВ);
- показники обороту в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Очевидно, що система статистики інноваційної діяльності вимагає удосконалювання і відновлення. Зокрема, відчувається дефіцит інформації про стан і використання інноваційної інфраструктури. Так, для одержання даних про число і склад утворюючих її об'єктів (інноваційно-технологічних центрів, бізнесів-інкубаторів, технопарків і т.д.), зайнятості в них, обсягів реалізованої продукції, послуг і т.п. необхідно розробити методологію й інструментарій статистичного спостереження за інноваційною інфраструктурою.

У сфері науки й інновацій необхідно розширити спектр статистичних спостережень у наступних напрямках:

- аналіз стану і рівня розвитку матеріально-технічної і дослідно-експериментальної бази науки, включаючи оцінку наявності і технічного рівня дорогих машин і устаткування, вікової структури технічних засобів, стану і використання дослідно-експериментальних виробництв, розвитку

форм колективного користування науковим устаткуванням;

- аналіз процесів інтеграції науки й освіти, включаючи характеристики форм інтеграційної діяльності, їх наукового й освітнього потенціалу, результативності;

- оцінка розвитку венчурних фондів, обсягу і структури їхніх активів, напрямків використання засобів, у тому числі з метою підтримки інноваційних проектів і фірм на ранніх стадіях;

- статистичне спостереження за створенням і використанням критичних технологій, включаючи розробку класифікаторів критичних технологій і продукції (послуг), вироблених з їхнім використанням.

Має потребу в подальшому розвитку статистика торгівлі – виділення інформації про торгівлю високотехнологічною продукцією на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Розробка нової системи статистичних показників для моніторингу інноваційної діяльності в регіоні і її введення в практику потребує не менше 12 місяців (у т.ч. 6 місяців для розробки й обґрунтування нової системи) і витрат у межах 30 – 40 тис. грн.

Окрім статистичних даних, РІС потребує розробки своєї власної інформаційної підсистеми цільового інноваційного призначення.

6.5. ВЕБ - сайт «Харків інноваційний»

Призначення ВЕБ-сайту «Харків інноваційний» – загальна Інтернет - підтримка інноваційної діяльності в Харківському регіоні. Сайт розробляється на замовлення і при участі Регіонального Інноваційного Центру, далі РІЦ виконує функції адміністратора сайту, а також займається його просуванням в інформаційному просторі.

Сайт є інформаційним табло Регіонального Інноваційного Центру, Громадської Ради, Регіонального інноваційного фонду, Харківського міського семінару з інноватики, інших ланок інноваційної інфраструктури.

Структура ВЕБ-сайту.

1. Новини: основні події у сфері інноваційної діяльності Харківського

регіону (включаючи законодавчі документи, конференції).

2. Показник інноваційної погоди в Харківському регіоні.
3. Актуальний матеріал («передова стаття»)
4. Регіональний інноваційний центр:
 - 4.1. Стратегія інноваційного розвитку Харківського регіону.
 - 4.2. Програма інноваційного розвитку Харківського регіону.
 - 4.3. Моніторинг програми розвитку Харківського регіону.
 - 4.4. Пілотні інноваційні проекти.
 - 4.5. Аналітика.
5. Громадська Рада:
 - 5.1. Положення про Раду.
 - 5.2. Склад Ради.
 - 5.3. Тематика чергового засідання.
 - 5.4. Матеріали останнього засідання.
 - 5.5. Архів.
6. Регіональний інноваційний фонд:
 - 6.1. Інформація про Фонд.
 - 6.2. Проекти.
 - 6.3. Конкурси.
 - 6.4. Річний звіт.
 - 6.5. Архів.
7. Харківський регіональний семінар з інноватики:
 - 7.1. Положення про семінар.
 - 7.2. Рада семінару.
 - 7.3. Порядок денний чергового засідання.
 - 7.4. Матеріали семінару.
 - 7.5. Архів.
8. Інтернет - ярмарок (пропозиція та попит) технологій.
9. Журнал «Інновації в Харкові».
10. Форум – комунікаційний майданчик для відвідувачів сайту.

11. Бібліотека.
12. Консалтинг / освіта.
13. Посилання на сайти з інноваційної тематики.

6.6. Регіональний семінар з проблем інноваційного розвитку

Регіональний семінар з інноваційного розвитку (надалі Семінар) є майданчиком для обговорення ідей, методів, результатів досліджень, що мають відношення до проблем розвитку систем діяльності, у першу чергу - інноваційного розвитку, і створення інноваційних систем. Семінар є також інструментом аналізу й експертизи інноваційних програм і проектів, пропонує для здійснення в регіоні і потребуючих узгодження з органами влади та врахування думок громадськості. Семінар організується і фінансується Регіональним Інноваційним Центром (РІЦ).

Загальне керування роботою Семінару здійснює його Рада, сформована РІЦ з числа фахівців (експертів) в області інноватики. Рада затверджує Положення про Семінар, основні тематичні напрямки його діяльності, розглядає і погоджує річні заявки на фінансування діяльності Семінару і призначає його Керівника з числа штатних співробітників РІЦ.

Керівник Семінару:

формує тематику і програми засідань Семінару;

організує проведення засідань і безпосередньо веде засідання Семінару;

забезпечує поширення інформації про Семінар і результати його роботи.

Слухачами й учасниками Семінару можуть бути особи, які зацікавлені в обговоренні заявлених у програмі Семінару питань і готові дотримуватись встановлених Семінаром правил проведення дискусій.

Інформація про роботу семінару публікується на сайті «Харків інноваційний». Ключові доповіді друкуються в «Матеріалах Харківського регіонального семінару з інноватики» за поданням Ради семінару.

Робота Семінару фінансується за рахунок коштів РІЦ. Річний обсяг фінансування Семінару визначається керівництвом РІЦ на підставі заявки його Керівника, погодженої Радою Семінару.

6.7. Інструментарій оцінки інноваційного потенціалу підприємства

Високі темпи зміни структури і результатів господарської діяльності, наростаючий динамізм ринкової ситуації вимагають від суб'єктів ринку, особливо в його наукомістких секторах, адекватного «інноваційного поведіння», що виражається в готовності і здатності забезпечувати мобільність і високі темпи відновлення виробництва. Необхідність узгодження в рамках одного підприємства багато в чому суперечливих вимог динамізму і стабільності породила нові вимоги до організаційних компонентів діяльності і визначила появу терміна «інноваційного управління».

Одним з ознак «інноваційного управління» є використання різних систем аналізу й оцінки основних параметрів здійснюваної діяльності, в число яких входить і інтегральний показник «інноваційного потенціалу підприємства».

В даний час ще не сформовано загальноприйняте поняття «інноваційного потенціалу», не вироблені підходи до критеріїв і методики його оцінки, практично відсутні системи збору необхідних для цього показників. У проведених фрагментарних оцінках «інноваційності» окремих суб'єктів ринку використовуються, як правило, статистичні показники, що відносяться до науково-технічної, виробничо-технологічної і інших складових загального потенціалу підприємств, в результаті чого інноваційна складова виявляється з низькою долею вірогідності.

Випереджаючи цільову розробку методики оцінювання інноваційного потенціалу підприємств, слід дати робоче визначення цього поняття.

Інноваційний потенціал підприємства визначається як «здатність підприємства забезпечувати шляхом якісних змін на основі нових або значно удосконалених знань (винаходів, корисних моделей, промислових зразків, ноу-хау тощо) такий рівень відновлення своєї діяльності (вироблених товарів і послуг), котрий дозволяє підприємству завойовувати (утримувати) конкурентні позиції у реальних умовах ринку»

Виходячи із самих загальних положень, можна вважати, що для оцінки здатності підприємства до інноваційної діяльності необхідно розглянути якість його менеджменту, характеристики кадрового складу, стан виробничої (матеріально-технічної) бази, фінансово-економічну політику, а також вивчити ряд показників його ринкового поведіння. Відповідно до цього підходу виділяються наступні елементи (об'єкти) оцінювання інноваційного потенціалу підприємства:

- організаційно - управлінська система;
- персонал працівників;
- науково-технічна і виробнича база;
- фінансово-економічна політика;
- ринкова активність.

Крім перерахованих, до складу використовуваних для оцінки параметрів підприємства можуть бути включені відомості про організаційно-правову форму і форму власності підприємства.

Інтегральну оцінку інноваційного потенціалу підприємства можна одержати за сукупністю одиничних оцінок стану виділених вище елементів його діяльності.

Нижче приведений попередній варіант основних критеріїв оцінки і структури об'єктів такої оцінки.

Основні критерії оцінки якості менеджменту:

Організаційно-управлінська система підприємства

№	Назва критерію
1	Наявність і характеристики підрозділів маркетингу, аналізу, прогнозування і стратегічного планування.
2	Характеристики існуючих систем мотивації і стимулювання
3	Жорсткість/м'якість організаційної структури підприємства і внутрішніх норм
4	Рівень кваліфікації ведучих керівників

Кадровий склад підприємства

5	Професійна структура кадрів (частка інженерно-технічних працівників у загальній чисельності, наявність працівників з науковими ступенями)
6	Демографічна структура кадрів
7	Показники системи підготовки і перепідготовки кадрів
8	Рівень комп'ютерної грамотності провідних спеціалістів
9	Показники творчої активності працівників

Науково-технічна, виробнича база

10	Ступінь зносу основного устаткування
11	Сертифікованість продукції, виробництва
12	Показники щорічного відновлення техніки й устаткування
13	Характеристики використовуваних інформаційних технологій (парк комп'ютерів, локальні мережі, використання зовнішніх інформаційних мереж)
14	Рівень наукоємності продукції

Ринкова активність підприємства

15	Структура замовників, споживачів продукції, послуг
16	Частка нової продукції в загальному обсязі виробництва
17	Частка продукції, виробленої з використанням об'єктів ІС
18	Джерела фінансування інноваційних проектів і їхнє співвідношення
19	Участь у внутрішніх і міжнародних виставках, ярмарках, конкурсах, програмах
20	Характеристики рекламної діяльності

Організаційно-правові аспекти діяльності

21	Організаційно - правова форма підприємства, його засновники
22	Форма власності підприємства

Для практичного використання приведених критеріїв необхідно оцінити їх на повноту й обґрунтованість, установити для кожного з критеріїв вагові коефіцієнти і діапазони кількісних оцінок, а також розробити процедури збору й аналізу вихідних даних і процедури власне оцінки інноваційного потенціалу.

Ще одним з дійових інструментів оцінки інноваційного потенціалу має стати добре відомий на Заході метод технологічного аудиту, адаптований до вітчизняних умов.

6.8. Мережа інститутів інноваційної інфраструктури регіону

Потреби регіону в інфраструктурному забезпеченні інноваційних процесів далеко не задовольняються існуючими організаціями інфраструктури. У той же час вважається загальновизнаним, що ефективна інфраструктура – це надлишкова інфраструктура. Саме ця її якість – свідомо надлишковий ресурс – дозволяє інфраструктурам справлятися зі значними коливаннями попиту на відповідні послуги.

Одним з дійових заходів з підвищення ефективності використання дефіцитних і розосереджених ресурсів, є мережна організація власників таких ресурсів, що дозволяє концентрувати ресурси за напрямками підвищеного попиту, мобільно їх перерозподіляти при коливаннях попиту і консервувати з мінімальними збитками в періоди низького попиту. Ця якість мереж уже давно й успішно використовується, у тому числі і при інфраструктурному забезпеченні. Інноваційна інфраструктура динамічних регіонів являє собою напівкорпоративний конгломерат юридично незалежних спеціалізованих інститутів, відносини яких один з одним і поводження на ринку відповідних послуг визначаються не стільки механізмами конкуренції, скільки різними формами кооперації і координації. Перевага відносин кооперації і координації – це основна ознака мережної організації діяльності, що дозволяє суб'єктам мереж забезпечувати необхідний резерв ресурсів при мінімізації витрат на їхнє створення і функціонування.

Зрозуміло, що відзначена якість мережної організації може стати ресурсом підвищення ефективності регіональної інноваційної інфраструктури, якщо існуючим інститутам інфраструктури будуть запропоновані такі форми взаємодії, що підвищують прибутковість і стійкість їхньої діяльності.

6.9. Механізми створення і підтримки діяльності малих наукомістких компаній

Однією з головних умов перетворення інтелектуального потенціалу Харківщини в ефективний ресурс соціально-економічного розвитку регіону є адаптація цього потенціалу до вимог ринкового середовища - представлення інноваційного потенціалу у формі об'єктів інтелектуальної власності і їх включення як нематеріальних активів, в ринковий оборот капіталу.

Основним організаційно-економічним механізмом рішення цієї задачі повинне стати створення малих високотехнологічних фірм, заснованих безпосередніми носіями інноваційного потенціалу - власниками інтелектуальної продукції, у першу чергу, фізичними особами. Статутний капітал таких фірм в основному повинний формуватися за рахунок об'єктів цієї власності у формі нематеріальних активів, що є добре відомим інструментом залучення інвестицій, тому що корпоративні права згаданих фірм можуть бути об'єктом купівлі-продажу на відповідних ринках.

Незважаючи на те, що створення таких фірм у більшості випадків може здійснюватися на основі існуючого законодавства, їхнє масове впровадження не є ординарним процесом і повинне супроводжуватися рішенням ряду специфічних проблем, серед яких виділено:

1. Оцінка вартості нематеріальних активів, що складають капітал створюваних фірм, і визначення пайової участі кожного засновника.

Якщо при оцінці матеріальних активів можливо оперувати досить об'єктивними даними про очікувані витрати, стан ринків збуту, очікуваний прибуток, то стосовно нематеріальних активів такі оцінки носять значно більш суб'єктивний характер. Тому питання про первісну оцінку вартості

того чи іншого інтелектуального продукту або ресурсу в значній мірі зводиться до аналізу і прогнозу реальних перспектив його використання, очікуваних при цьому витрат, до зіставлення з аналогами та ін.

Зі сказаного випливає, що вже первісна стадія корпоратизації наукових організацій, яка вимагає вартісної оцінки активів у їхньому статутному капіталі, на практиці потребує професійного консалтингу технологічного і фінансово-економічного характеру.

2. Створення підприємницьких науково-технічних фірм, особливо корпоративного типу, потребує також і кваліфікованого правового супроводу, оскільки до порядку денного постають ще не відпрацьовані юридичні аспекти відносин учасників як між собою, так і з третіми суб'єктами. Один з таких аспектів - патентна захищеність інтелектуальної власності і співвідношення прав на результати інтелектуальної діяльності між їхніми авторами, інститутами, у яких ці результати були отримані, і державою, що фінансувала відповідні дослідження.

3. У контексті комерціалізації інноваційного потенціалу створення зазначених фірм має визначений сенс в тому випадку, якщо вони зможуть стати об'єктом уваги потенційних інвесторів.

На сучасних фондових ринках це досягається відповідним інформаційним забезпеченням, установленням ділових контактів з інвесторами і здійсненням ітераційних процесів узгодження взаємних фінансово-економічних і правових інтересів сторін.

З вищезазначеного випливає, що неодмінною складовою організаційно-економічних механізмів комерціалізації інноваційного потенціалу регіону і ядром інноваційної інфраструктури повинні стати консалтингові фірми, що здійснюють вивчення відповідних секторів ринку і забезпечують діяльність інноваційних фірм кваліфікованими послугами технічного, фінансово-економічного, організаційного і правового характеру.

Як інструмент для інвестицій у сферу виробництва інтелектуальної продукції може використовуватися механізм так званого "фондового

майданчику”, що дає змогу інвестору входити в корпоративні права створюваних і існуючих технологічних компаній.

Коло завдань “фондового майданчика” не повинно обмежуватися тільки перерозподілом прав власності. Одним з перспективних видів його діяльності в сфері виробництва інтелектуальної продукції має стати процес “розміщення замовлень”, тобто підрядів на розробку технологій і інших подібних задач. На фондовому майданчику в принципі можуть обертатися і пропозиції на розміщення таких підрядних досліджень і розробок.

7. Організаційний механізм реалізації пілотного проекту

Першочерговими заходами у створенні регіональної інноваційної системи й активізації інноваційного потенціалу регіону є міри організаційного характеру: формування авторитетної організаційної структури інтелектуальної й ідеологічної підтримки інноваційного вектора розвитку (Громадська Рада з проблем інноваційного розвитку при голові Харківської обласної державної адміністрації) і створення Регіонального Інноваційного Центру, як основного проектувальника регіональної інноваційної системи, організатора і координатора діяльності регіональних суб'єктів з реалізації цього проекту.

Основними проблемами діяльності існуючих сьогодні громадських Рад і інших подібних консультаційних інституцій, створюваних при органах влади, є їхня низька дієздатність і консерватизм, обумовлені прийнятим порядком формування таких Рад. Їхній склад, як правило, формується з числа керівників високого рангу, тобто, директорів НДІ і підприємств, ректорів Вузів, які дуже зайняті за основним місцем роботи. Внаслідок цього вони просто фізично не можуть приділяти належну увагу діяльності громадської суспільної структури (звідси низька дієздатність). У той же час ці люди внаслідок свого соціального статусу і віку, як правило, не схильні до серйозних змін сформованих форм життєдіяльності. Подібні консервативні установки можуть бути цілком доречні і прийнятні в стаціонарних і ефективних системах, але стають очевидно проблемними в перехідних

умовах, що вимагають демонтажу і заміни відживаючих організаційних структур і відносин.

Перехід на інноваційну модель розвитку значною мірою має на меті відмову від форм організації економічної діяльності, прийнятих на індустріальному етапі, і активне введення в практику управління якісно нових інструментів, здатних переорієнтувати підприємницьку активність у сектори наукомісткого виробництва і забезпечити ефективну підтримку інтелектуальної сфери.

Саме тому до створення регіональної громадської Ради з проблем інноваційного розвитку і формуванню його складу варто віднестися особливо уважно, забезпечити залучення до її роботи сучасно мислячих кваліфікованих фахівців, зацікавлених у розвитку економіки на інноваційній основі і готових до необхідної змістовної і напруженої роботи. Імовірно, для цього необхідна спеціальна процедура добору таких фахівців, свого роду попереднє тестування на відповідність цілям і завданням Ради.

Значущими позитивними факторами добору кандидатів до складу Ради можуть бути:

- особистий досвід участі в реалізації успішних інноваційних проектів;
- систематична аналітична, експертна, освітня діяльність в інноваційній сфері, наявність відповідних розробок і публікацій;
- рекомендації відомих фахівців;
- особисте бажання працювати в складі Ради.

При цьому посадове положення кандидатів на членство в громадській Раді не повинне розглядатися як першочерговий критерій.

Основною ланкою організаційного механізму створення і розвитку регіональної інноваційної системи має стати Регіональний Інноваційний Центр (РІЦ) - базовий інститут РІС, що забезпечує організаційний, інтелектуальний і методичний супровід проектування всієї системи і її елементів, реалізацію цих проектів і моніторинг діяльності. Центр – це головний підрядчик робіт зі створення РІС, відповідальний перед

замовниками цієї системи – регіональними органами влади і бізнесом, що організує і координує діяльність партнерів і співвиконавців. Винятково відповідальна роль РІЦ у реалізації Стратегії інноваційного розвитку регіону обумовлює високі вимоги до принципів його створення і закріплення у цього Центру певного авторитету і статусу.

Необхідними кроками на цьому шляху мають стати:

- презентація Концепції Регіонального Інноваційного Центру як центрального елементу регіональної інноваційної системи на представницькому форумі провідних наукових, промислових і освітніх організацій області, коректування проекту Концепції за результатами обговорення;
- утворення Центру в якості самостійної структури авторитетними засновниками при безумовній підтримці Харківської облдержадміністрації;
- активні співпраця у розгортанні РІС з Державним агентством України з інвестицій та інновацій;
- відкритість діяльності Центру, налагоджені канали зв'язку з науковим, освітнім і підприємницьким середовищем регіону;
- розміщення Центру в престижному приміщенні в центральній частині міста;
- максимально швидке створення ексклюзивної регіональної інформаційної бази інноваційних розробок і проектів;
- фінансова підтримка діяльності Центру з боку Харківської облдержадміністрації в перші роки функціонування згідно регіональної програми розбудови інноваційної системи Харківської області на 2007-2008 рр.;
- активна підтримка діяльності Центру з боку засновників в перші роки функціонування шляхом спільного проведення експертно-аналітичних і проектних робіт, з виявлення і просування на ринок наукомістких інноваційних проектів.

8. Механізм фінансового забезпечення реалізації пілотного проекту

Механізм фінансового забезпечення пілотного проекту передбачає, розширення джерел фінансування інноваційного розвитку за рахунок залучення державних, галузевих, корпоративних, приватних та іноземних джерел фінансування до створення та забезпечення функціонування регіональної інноваційної системи. Участь держави у фінансуванні початкових етапів розгортання інноваційних процесів в економіці регіону як рівного та прозорого партнера дозволяє перейти до децентралізованого (непрямого) стимулювання інноваційної діяльності через збільшення попиту підприємств на інновації як інструмент ведення конкурентної боротьби і підвищення конкурентоспроможності.

З метою запровадження такого механізму на відповідних етапах реалізації пілотного проекту пропонується:

1) Створення при університетах та наукових закладах науково-дослідницьких центрів, капітал яких формується за рахунок рівних внесків засновників – університетів як державних установ та фізичних осіб-науковців, що є авторами і розробниками інноваційних проектів.

2) Забезпечення державними інформаційними ресурсами інститутів інфраструктури, які надають послуги суб'єктам інноваційного процесу.

3) Пряме фінансування з обласного та місцевих бюджетів регіональних замовлень на інноваційну продукцію, що відповідає пріоритетним напрямкам інноваційного розвитку держави.

4) Формування програм розвитку комунальних інформаційних мереж, інноваційних технологій енергозбереження та забезпечення діяльності соціальної сфери та фінансування їх з регіональних і місцевих бюджетів.

5) Розбудова регіональних фінансових інститутів для надання фінансових послуг, пов'язаних зі структурною перебудовою і модернізацією регіонального господарського комплексу, в тому числі регіональної мережі спеціалізованих страхових компаній для страхування ризиків інноваційних проектів та кредитів під інноваційні проекти.

б) Створення регіонального фонду технологічних досліджень, який підтримує доведення фундаментальних розробок до рівня ефективних технологій та фінансується за рахунок коштів, отриманих від приватизації державного і комунального майна.

Безумовно, що значущість для перспектив створення в регіоні ефективної інноваційної системи зазначених елементів є визначальною: поява дієздатних механізмів залучення недержавних фінансових ресурсів в інноваційну сферу буде означати досягнення достатньої її привабливості для бізнесу і забезпечить режим саморозвитку цієї сфери. В реальній ситуації з багатьох причин вітчизняний продуктивний капітал концентрується в інших сферах бізнесу, значно більш стабільних і менш ризикованих, чим інноваційний. Тому першочерговою задачею регіональної влади для створення партнерських з бізнесом відносин по фінансуванню процесів інноваційного розвитку є демонстрація довгострокової зацікавленості в такому співробітництві і переконливе підтвердження цього шляхом регулярного виділення бюджетних коштів на реалізацію регіональної інноваційної системи, часткового прийняття на себе інноваційних ризиків бізнесу і готовності пріоритетного рішення проблем, що виникають у інноваційноорієнтованих підприємств.

План першочергових заходів розбудови регіональної інноваційної системи Харківської області, що передбачає змішане фінансування з зазначених джерел, наведене у додатку.

9. Інструментарій моніторингу проекту

Моніторинг, виходячи з його визначення, виконує важливу роль в загальному механізмі управління регіональним інноваційним розвитком. Його завдання – відслідкування процесів виконання проекту, розробка та підготовка рішень щодо їх коригування.

Для впровадження моніторингу в системі управління інноваційним розвитком регіону створюється спеціальна організаційно-інформаційна структура, як допоміжний блок діючої системи.

В методичному плані в цій структурі виділяється:

- блок формування інноваційної стратегії;
- блок спостереження, аналітики та оцінки;
- блок прогнозування і внесення коректив.

В предметно-функціональному плані в структурі моніторингу доцільно передбачити такі підсистеми:

1. Маркетингового пошуку і обґрунтування прогнозів.
2. Управління проектами і програмами.
3. Фінансового моніторингу.
4. Управління резервами.
5. Інформаційну підсистему (банк даних і технології).
6. Координації та управління розвитком інфраструктури.

Робочі завдання системи моніторингу:

- вибір параметрів управління (об'єктів, технологій, показників, критеріїв оцінки і реагування);
- ранжування параметрів управління по чинникам значущості, забезпечення ресурсами, ризику тощо;
- формування банку даних (ресурси, проекти, виконавці, економічні показники, маркетингові оцінки);
- розробка моделі і технологій управління, в т.ч. системи інформаційного доступу, обміну, ведення бази даних, забезпечення інформацією всіх структурних ланок управління (Держадміністрація, Рада, РІС, фонд, виконавці проектів та ін.);
- формування персоналу з обслуговування моніторингу та механізму їх взаємодії).

Управління інноваційним розвитком регіону має базуватися на рішенні багатофакторної управлінської задачі: як при наявних ресурсах забезпечити максимальне економічне просування і поліпшення найбільш значимих показників якості життя, що розділялося б суспільною думкою населення. Зараз вибір інструментів управління розвитком регіону, арсеналом яких

користуються як державні, так і регіональні органи влади, вкрай вузький. В основному він складається з інструментів контрольного типу, що дісталися від колишньої економічної системи. І чим скоріше органи влади почнуть користатися іншими інструментами – важелями непрямого впливу, тим менше перешкод буде виникати на шляху реалізації проекту. Ці інструменти будуть дійовими ще і тому, що регіон має визначену самостійність.

Для того, щоб система управління інноваційним розвитком регіону могла бути ефективно реалізована, вона повинна бути погоджена з обсягами реальних ресурсів; мати адекватний вибір регуляторних заходів відповідно до кожної ситуації; контролювати виконання намічених дій. У цьому зв'язку система управління інноваційним розвитком регіону повинна включати блок формування, блок ресурсів, блок реалізації, блок контролю.

Ресурсний блок системи управління інноваційним розвитком регіону повинен складати ту частину фінансових, майнових, природних і інших державних ресурсів, яку можна виділити на цільове рішення відповідних завдань, а також ту частину недержавних ресурсів (коштів приватних осіб, зовнішніх позик, муніципальних земель і ін.), що на законній підставі може бути спрямована на зазначені цілі.

В інноваційній системі регіону головним ресурсом виступають: інтелект, знання, науково-технічні розробки в сфері нових технологій і сам механізм досягнення цілей. Якщо відкинути умовно всі інші ресурси, і взяти два головних: фінанси – інтелект, то в проекті їх співвідношення визначається по значимості 50:50.

Реалізуючий блок системи управління інноваційним розвитком регіону найбільш різноманітний, структурно неоднорідний і включає десятки конкретних дій, механізмів і процедур, санкціонованих блоком формування і забезпечених, у тому чи іншому ступені, ресурсним блоком. Сюди входять такі якісно різні параметри, як: проведення спеціальних організаційно-господарських акцій; проведення соціальних акцій; організаційно-економічна підтримка традицій і культури окремих народів і етнічних груп; надання

суб'єктам, що хазяюють, тимчасових податкових пільг, пріоритетне надання їм державних замовлень чи можливостей державних закупівель продукції за підвищеними цінами тощо.

Описувані елементи реалізуючого блоку не тільки якісно різні, але і по-різному використовуються в залежності від приводу для надання селективної підтримки, від її тривалості, від складу форм і методів. Очевидно, що механізми надання фінансової підтримки будуть різні при реалізації термінових заходів і при довгостроковому і комплексному впливі, націленому на забезпечення стратегічних цілей.

Контролюючий блок системи управління інноваційним розвитком регіону повинен включати правозабезпечуючі заходи всебічного і постійного відстеження ходу реалізованих заходів, будь то масштабна цільова програма, чи трансферт, чи ситуативне рішення. При цьому мова йде про контроль і за прийняттям рішень, і за їхнім виконанням (за об'ємними показниками, по своєчасності виділення і доведення до кінцевих одержувачів виділених ресурсів, за результативністю їхнього використання і т.д.).

Одним з важливих елементів системи управління регіональним інноваційним розвитком є інноваційний маркетинг. Це:

- вивчення стану регіональної динаміки розвитку;
- вивчення інноваційних пропозицій;
- вивчення ринкових інноваційних попитів на різних ринках;
- комунікаційне забезпечення інноваційного процесу;
- контроль конкурентоспроможності;
- проведення збалансованої цінової політики інноваційних пропозицій;
- ситуаційний аналіз;
- підтримка прийняття ефективних рішень.

Оскільки РІС є для регіону структурою нового типу, а процес її створення значною мірою буде супроводжуватися коректуванням наявних планів, більш обґрунтованим представляється рівнозначне вживання термінів «моніторинг» та «контролінг», маючи на увазі процес безупинного

управління створенням і розвитком системи з регулярним коректуванням її параметрів у залежності від досягнутих на визначений момент позитивних чи негативних результатів.

Цей процес містить в собі відстеження таких параметрів:

- вхідна оцінка якості і перспективності інноваційних проектів/підприємств;
- оцінка оперативного стану інноваційних проектів підприємств, етапів і кінцевих результатів їхнього виконання;
- моніторинг виконання функцій РІС й оцінка корисності результативності окремих її елементів;
- періодична інтегральна оцінка рівня інноваційної активності в регіоні;
- корекція структури РІС, її структурно-функціональних елементів, процедур прийняття управлінських рішень у РІС;
- відновлення пріоритетів, процедур і елементів РІС відповідно до результатів оцінки.

В динаміці темпів розвитку РІС контролюються:

- динаміка зміни кількості інноваційних проектів підприємств, створених у рамках РІС;
- динаміка успішності (як мінімум – виходу на рівень беззбитковості) інноваційних проектів підприємств;
- динаміка зміни кількості робочих місць в інноваційних проектах/підприємствах;
- динаміка загального обсягу реалізації інноваційного продукту в інноваційних проектах/підприємствах, створених при участі РІС;
- динаміка експортного і експортозамінюючого обсягу реалізації інноваційного продукту в інноваційних проектах підприємствах.

Досвід технологічно розвинутих країн доводить, що процедури моніторингу, контролю виконання й оцінки результатів реалізації інноваційних проектів повинні бути, з одного боку, прозорі і демократичні, а

з іншого боку – максимально захищені від можливого впливу адміністративних важелів. Практика показує, що найкращим з можливих способів оцінок такого роду є система анонімного експертного рецензування, що одержала у світі назву «peer-to-peer review», тобто оцінка за принципом «рівний до рівного».

Основні принципи побудови системи оцінки полягають у наступному:

- необхідна досить велика команда незалежних експертів;
- учасники команди повинні мати широкий світогляд з відповідним рівнем освіти і практичного досвіду;
- обов'язковою умовою участі в команді є відсутність у експертів «конфлікту інтересів»;
- організація, зацікавлена в об'єктивній оцінці конкурсного інноваційного проекту, формує групу з 5-8 експертів зі складу команди шляхом випадкової вибірки;
- рівень компетенції експертів повинний відповідати рівню компетенції авторів проекту;
- експертиза здійснюється в закритому режимі (розроблювачі проекту і його рецензентів невідомі один одному);
- сума оцінок експертів є остаточною і не може бути змінена в адміністративному порядку.

Створення подібного роду системи оцінок якості проектів, ходу їхнього виконання, результативності РІС, що коректують впливи, вироблення пріоритетів і т.п. вимагає розробки цілісної системи організаційно-нормативних і методичних документів, що визначають принципи добору експертів і їхньої участі в процедурах оцінок, відповідальність усіх задіяних сторін за конфіденційність інформації, процедури оцінювання й обліку експертних оцінок, процедури згладжування «конфлікту інтересів» тощо. Розробка відповідного комплексу документів є трудомісткою задачею, і вона вирішується на наступному етапі становлення РІС. Очевидно, що впровадження такої системи в рамках РІС буде сприяти створенню

конкурентного середовища в області інноваційної діяльності, підвищенню рівня відкритості діяльності РІС і допоможе демократичної самоорганізації інноваційного співтовариства регіону.

10. Очікувані результати від впровадження нової інноваційної системи

Головними результатами створення регіональної інноваційної системи має бути:

- випереджальне зростання частки виробництва і реалізації наукомісткої продукції і науково-технічних послуг;
- ефективне залучення інтелектуального потенціалу регіону в продуктивну діяльність і його розширене відтворення;
- залучення в усі сфери регіонального соціально-економічного комплексу внутрішніх і зовнішніх приватних інвестицій;
- позитивний вплив на супутні галузі економіки регіону, де можуть використовуватися інноваційні розробки та продукти.

Концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках дозволить підвищити конкурентоспроможність економіки регіону на національному та міжнародному ринках через зміцнення конкурентних позицій суб'єктів бізнесу, що задіяні у процесі функціонування регіональної інноваційної системи. Це, відповідно, обумовить підвищення якості життя населення, раціоналізацію використання дефіцитних економічних ресурсів регіону та надасть вирішальні стимули його інноваційного розвитку у контексті розвитку національної економічної системи.

Висновки

Загальноцивілізаційний діалектичний процес глобалізації й регіоналізації, що розгортається на всіх рівнях світового суспільства, носить чітко виражений системний характер. Він суттєво впливає на просторову організацію світу і динаміку структурно-економічних і структурно-технологічних змін як на рівні світового суспільства, так і на рівнях окремих країн і регіональних утворень.

Якщо виходити з погляду системології, то суспільна система належить до класу великих, складних, дисипативних і самоорганізованих систем, які складаються з двох взаємодіючих підсистем: економічної й політичної. Рядовим елементом обох підсистем є людина, групові (кооперативні) господарські і політичні об'єднання. Тому трансформації цієї системи повинні ґрунтуватися на принципах системної динаміки.

Відтворювальні процеси у правильно організованій суспільній системі повинні перебувати в умовній динамічній рівновазі, яка представляє собою поточну динамічну рівновагу економічної підсистеми в умовах динамічної рівноваги політичної підсистеми, або сукупну динамічну рівновагу підсистем, що збігає в часі та виражена Парето-ефективністю в розподілі між агентами обмежених ресурсів для виробництва ВВП і благ для споживання. Така суспільна система є організаційно ефективною.

З позиції системного підходу розвиток є основною функцією суспільної системи. Вона ж є функцією цілеполягання - підтримки гомеостазу системи, підтримки стійкості динамічного рівноважного стану суспільної системи до впливу - тиску зовнішнього середовища - позитивному тренду зростання населення, обмеженості суспільних ресурсів на тривалому інтервалі часу. Іншими словами, підтримка гомеостазу відбувається через розвиток системи, через послідовне чергування фаз економічного зростання й кризи.

З інформаційно-кібернетичної позиції розвиток суспільної системи - це процес збільшення кількості організації в системі, виражене в підвищенні її ефективності шляхом генерування й введення інформації, яка зменшує дезорганізацію (хаос) системи, тобто за допомогою реалізації управлінських актів.

Цей процес генерування і введення в систему інформації можна назвати процесом формування й реалізації макроекономічної політики даного періоду розвитку. Необхідність зміни спрямованості макроекономічної політики виникає тоді, коли поточна макроекономічна політика вичерпала себе, тобто економічна ефективність досягла свого граничного значення, далі збільшуватися не може й змінюється у зворотну сторону - падає, а, отже, і політична, і суспільна ефективність знижується. Організація суспільної системи не витримує тиску середовища й втрачає свою стійкість (мається на увазі втрата стійкості зв'язків системи). Наступає економічна криза, у процесі якої відбувається мимовільна реструктуризація зв'язків економічної системи - процес самоорганізації.

Кожна суспільна система має свої границі соціальної стійкості. Стан динамічної рівноваги суспільної системи між його граничними максимальним і мінімальним значеннями є стійким. Стан динамічної рівноваги поза граничними значеннями є вкрай нестійким або вкрай нерівноважним.

Разом з тим слід мати на увазі, що в процесі розвитку суспільної системи беруть участь два типи механізму розвитку - біфуркаційний, що відповідає кризовим процесам, і адаптаційний, відповідним процесам, що супроводжуються високими темпами економічного зростання. Тому стан динамічної рівноваги суспільної системи між двома своїми крайніми значеннями має дві форми: стійка рівновага й нестійка.

Нестійка рівновага відповідає біфуркаційним процесам розвитку, коли відбувається формування нової структури зв'язків системи, і існує до

моменту, коли структура системи сформована. Стійка рівновага відповідає адаптаційним процесам - високим темпам економічного росту.

Стан системи зі значенням ефективності нижче мінімального рівня соціальної стійкості є вкрай нерівноважним і відповідає процесу трансформації.

Таким чином, гомеостаз суспільної системи - це стан динамічної рівноваги системи в межах мінімальної та максимальної границь соціальної стійкості.

Динаміка зміни економічної ефективності показує динаміку зміни станів суспільної системи, динаміку її розвитку.

На сьогодні відомі два види механізмів реалізації розвитку - біфуркаційний й адаптаційний. Адаптаційний механізм розвитку - це механізм, заснований на роботі коротких економічних циклів безкризисного, нульового типу, біфуркаційний механізм розвитку заснований на економічних циклах кризового типу. Кожний з них заснований на протилежній дії механізмів негативного й позитивного відбору. Позитивний відбір зберігає і поліпшує зв'язки системи. Негативний їх руйнує й видаляє. Залежно від переваги одного з видів механізму відбору реалізується той або інший механізм розвитку. Якщо переважає позитивний відбір, то реалізується адаптаційний механізм розвитку. Якщо негативний - то реалізується біфуркаційний механізм розвитку. У розвитку економічної системи від одного стану до іншого беруть участь обидва типи механізмів: на етапі формування нових зв'язків структури організації системи - біфуркаційний, а на етапі роботи вже сформованої структури - адаптаційний.

Зі сказаного випливають наступні висновки:

1. Самоорганізація - це інструмент еволюційного розвитку, складних природних систем, що реалізує цілеполягання, прагнення до гомеостазу, до збереження життєдіяльності соціуму, що у своєму крайньому вираженні проявляється як трансформація.

2. Період трансформації - це етап в еволюційному розвитку суспільної системи, у якому остання перебуває в стані, далекому від рівноваги й відбувається трансформаційна перебудова як політичної, так й економічної системи, що самоорганізується, - змінюється коефіцієнт самоорганізації всієї системи. Трансформація - це зовнішній прояв самоорганізації третього виду.

3. Перебудова відбувається під дією механізму самоорганізації, заснованого на русі електоральної більшості, що є "гравцем", який обмежує діяльність іншого гравця - держави, яка формує й змінює поточну макроекономічну політику. У межах границь соціальної стійкості в умовах економічної кризи самоорганізація реалізується швидкою зміною макроекономічної політики під впливом електоральної більшості й трендовим процесом кластерного формування нових комбінацій використання обмежених ресурсів.

За межами соціальної стійкості, коли економічна криза стає інституційно-економічною, тобто відбувається трансформація інститутів суспільства, як базова умова подальшого розвитку суспільства, самоорганізація реалізується через дії електорату, спрямовані на створення нових інститутів, або зміну існуючих, які, у свою чергу дозволяють створювати нові комбінації обмежених ресурсів у масштабах всієї економіки.

4. Механізм самоорганізації суспільної системи, заснований на принципі електоральної більшості, найбільш ефективно функціонує у двохпартійній політичній системі. Тому основною метою політики перехідного періоду є створення не тільки ефективної економічної системи, але й ефективної політичної системи, які, взаємодіючи між собою, формують ефективний суспільний устрій, що дозволяє вийти зі стану системної, циклічної кризи в найбільш короткий термін, тобто такий, що має високий коефіцієнт самоорганізації.

5. Механізм самоорганізації суспільного устрою другого виду, закладений у механізмі взаємодії політичної й економічної систем на основі двохпартійної політичної системи, є необхідною умовою досягнення

оптимального рівноважного стану національної економіки, тому що дозволяє формувати й реалізовувати ефективну макроекономічну політику на тривалому інтервалі часу й досягати високих темпів економічного росту, що, у свою чергу, виводить систему зі стану кризи в стан депресії й економічного росту.

6. Ефективний суспільний устрій - це устрій, де досягається ефективність і у політичній, і в економічній системах. Досягнення економічного зростання - це досягнення стану максимальної динамічної економічної рівноваги. Але економічної рівноваги не може бути без рівноваги політичної. Крім правил гри, що формують і реалізують економічну політику, існує правило мінімуму дисипації ресурсів системи - правило ефективного розподілу обмежених ресурсів для виробництва й обмежених благ для споживання. Таким чином, Парето-ефективність в економічній системі досягається завдяки умовам, закладеним у системі політичній. Якщо в останньої немає умов для формування ефективної макроекономічної політики, то й не існує можливості досягнення максимальної економічної ефективності, тобто стану економічного зростання.

7. У реальних умовах недемократичних суспільних систем макроекономічну політику формує й реалізує самий "вагомий" гравець - держава. Їй ж дістається основна кількість національних ресурсів, які могли б використатися іншими "гравцями" економічної системи.

Звідси неможливість досягнення стану загальної Парето-ефективності недемократичної національної економіки, тому що експансія держави в сферу економіки і її можливості, як "гравця" економічної системи, інституційно не обмежені. Така система має низький коефіцієнт самоорганізації, що визначає низькі темні економічного зростання й значне відставання в рівні розвитку від демократичних суспільних систем на тривалому проміжку часу.

8. Формуючи трансформаційну модель соціально-економічного прориву, щоб уникнути структурних диспропорцій у відтворювальних процесах і критичних напруженнях у системі суспільних взаємин, в процесі соціального проектування слід спиратися на системний підхід і наукову платформу інституціоналізму.

Структурологічна викладка основних положень пропонованої концепції розвитку регіону як локального елемента економіко-просторової організації суспільства.

Системний підхід дозволяє представити соціум як цілісний соціально-економічний організм у всьому багатстві його взаємозв'язків і взаємин, проектувати його динаміку, використовуючи весь багаж накопичених суспільством знань і розроблених методів аналізу й синтезу. У свою чергу, інституціоналізм як наукова концепція, що розглядає соціум як нерівновагу систему, всі основні структури якої піддані постійним соціальним змінам, є методологічним ключем до розкриття сутності й змісту механізмів і закономірностей соціально-економічного розвитку. Особливо продуктивне використання цього підходу у взаємозв'язку з інноваційною теорією довгих хвиль (нерівномірного процесу нововведень), що дає можливість адекватно трактувати зміст процесу соціально-економічного розвитку й оптимізувати моделі суспільного управління динамікою нерівновагих соціальних систем.

Формування й реалізація соціально-економічної політики, спрямованої на забезпечення довгострокового, стійкого розвитку українського суспільства як органічної складової глобальних процесів сучасної цивілізації передбачає врахування тенденцій і змін механізмів розвитку світового співтовариства, визначення методологічного підходу до розробки стратегії, методичних основ соціального проектування й методів соціального управління в сучасних умовах.

Глобальна економіка переборює національні границі і стирає розходження між внутрішніми й зовнішніми ринками, у тому числі й для технологій. Тому контури реалістичної господарської (у т.ч. інноваційної)

політики окремих країн і регіонів можливо формулювати тільки в контексті світового й регіонального процесів господарського співробітництва, не забуваючи про те, що правила цього співробітництва в основному пишуться світовими лідерами і тому не можуть не носити дискримінаційного характеру стосовно інших країн.

Наприкінці XX ст. спроби універсалізації глобального співтовариства в неоднорідному соціальному часі стали супроводжуватися посиленням тенденцій регіоналізації. Це викликало підвищений інтерес до геополітичних і гео економічних концепцій "великих просторів". Для багатьох стало очевидним, що успішний поетапний перехід країни до ринкових відносин і відкритої економіки можливий на основі послідовного державного контролю за ходом реформ, створення регіональних митних й інших союзів. Усе більше приходить усвідомлення того, що тільки створення наддержавних "великих просторів" є оптимальною моделлю, здатною ефективно реагувати на зовнішні й внутрішні виклики. У минулому такими утвореннями були імперії, тепер - "держави - цивілізації".

Регіоналізм у постбіполярному світі стає важливим фактором зовнішньої й внутрішньої політики, він обумовлений зростанням ролі функцій місця й соціального часу, сполученням геополітики, гео економіки й соціокультурних особливостей території. Вироблення геостратегії або технології реалізації пріоритетів регіонального розвитку в багатомірному комунікаційному просторі особливо актуальне в умовах лібералізації міжнародних економічних відносин (спільне підприємництво, зовнішньоекономічні зв'язки, вільні економічні зони, прикордонне співробітництво, транспортні коридори й ін.). Регіоналізація внутрішніх і міжнародних відносин здійснюється на різних рівнях територіальної ієрархії, серед яких виділяються внутрішньодержавний, державний і наддержавний, континентальний і трансконтинентальний.

Актуальною для пострадянських країн є проблема використання закордонного досвіду регіонального розвитку й місцевого самоврядування з

урахуванням особливостей їхнього соціокультурного простору. Регіоналізація припускає рух до гомогенізації, конвергенції учасників інтеграційного процесу відносно ряду вимірів, де серед найбільш важливих - культура, безпека, економічна політика й політичний режим.

"Новий регіоналізм" – це вираження багатополюсного світового порядку, інтеграційний феномен, що поширюється по усім світі, зміст якого – економічна взаємозалежність, більша вага позитивної інтеграції (тобто, політичної участі), культурна й комунікативна гомогенність й, в остаточному підсумку, регіональна ідентичність. Формування останньої – найвищий ступінь регіональної інтеграції, фінальний пункт в оригінальній шкалі регіональної інтеграції, коли окремий регіон може розглядатися в плані здатності діяти як учасник. По цьому ми можемо говорити про ступінь регіоналізації.

Більш високий ступінь регіоналізації припускає більш високий ступінь економічної взаємозалежності, комунікаційної, культурної гомогенності, когерентності, здатності до дії, а особливо, в здатності долати конфлікти. Регіоналізація являє собою процес росту регіонності, а сама концепція може ставитися як до одного регіону, так і світової системи в цілому.

Фундаментально "новий регіоналізм" може бути визначений як концепція світового порядку, оскільки будь-який процес регіоналізації, що протікає окремо, має цілком певні системні наслідки в рамках світової системи, що особливо характерно для умов глобалізації світової економіки. Регіоналізація являє собою нелінійний і комплексний процес змін на трьох рівнях – макроструктурному рівні світової системи, рівні міжрегіональних відносин і внутрірегіональної організації. Узята в такій коннотації регіоналізація є комбінованим продуктом глобальних і національних змін.

Регіональна політика – це державна політика у відношенні великих територіальних громад, що враховує їх геополітичні, історичні, соціокультурні й економічні особливості. Регіональна політика регламентує відносини центральної влади й регіонів, визначає права й повноваження

політико-адміністративних одиниць. Регіональна політика включає наступні напрямки:

- вирівнювання регіональних соціально-економічних й інших диспропорцій розвитку;
- досягнення політичної й соціальної стабільності;
- досягнення економічної ефективності;
- ефективне використання трудових ресурсів;
- розвиток периферійних ресурсно-сировинних регіонів;
- демографічну політику;
- інноваційну політику;
- екологічну політику й ін.

Виділяється перерозподільна й стимулююча регіональна політика.

Перерозподільна регіональна політика спрямована на фінансову допомогу депресивним територіям за рахунок регіонів-донорів. Стимулююча регіональна політика заохочує самостійний розвиток. Така політика характерна переважно для високорозвинених держав і ґрунтується на принципі субсидіарності.

Виділяються три основні теоретичні підходи в області регіональної економічної політики:

1. Заперечення необхідності впливу центральної влади на регіональний розвиток.
2. Стимулювання природних напрямків регіонального економічного розвитку, привабливих для інвесторів і бізнесу.
3. Централізоване регулювання процесів регіонального розвитку.

Особливого значення для України набуває прогнозування інноваційної моделі регіонального розвитку.

Ключова роль в успішній світогосподарській інтеграції регіонів належить інноваційній політиці. Незалежно від поточних економічних труднощів і фінансового дефіциту, завжди необхідно думати про майбутнє регіонального розвитку, орієнтованого на високі технології. У світі склалося

три основних функціонально-територіальних типи інноваційних утворень: інноваційні центри, науково-технологічні парки й технополіси.

Регіональна політика - це також і діяльність місцевих електорально відповідальних політичних одиниць із обмеженою автономією, що спрямована на організацію соціального управління в інтересах регіонального співтовариства. Вона має будуватися на основі стратегічної програми дій, спрямованої на досягнення конкретних цілей, що відбивають певний рівень реалізації інтересів регіонального співтовариства. У свою чергу, побудова системи цілей і формування стратегічної програми спираються на модельне подання про об'єкт і суб'єкт соціального управління.

У цьому випадку об'єктом є регіональний соціум, а предметом - його соціально-економічний розвиток інноваційного типу, тобто розвиток, що спирається не на збільшення масштабів, а на зміну якості соціально-економічної системи. Таким чином, виходячи з висунутого методологічного підходу, насамперед необхідно побудувати динамічну модель нерівноважних процесів якісної зміни соціально-економічної системи регіону. Другим етапом є формування ієрархічно структурованої за періодами дії, цілями і територіями системи програм реалізації регіональної стратегії розвитку. І, нарешті, формування організаційно-економічної моделі соціального управління розвитком регіону.

Реалізація інноваційної моделі розвитку регіону спрямована на досягнення двох рівнозначних і взаємозалежних цілей, що забезпечують стабілізацію і наступний інноваційний розвиток пріоритетних високотехнологічних виробництв науково-промислового комплексу регіону. Внаслідок різного вихідного стану різних секторів виробничого комплексу регіону й об'єктивних відмінностей у їхній підготовленості до старту інвестиційно-інноваційного етапу розвитку, модель інноваційного розвитку передбачає часову послідовність досягнення поставлених цілей.

Список літератури

1. Авдеев Р. Философия информационной цивилизации. - М.: Владос, 1993. С. 105-109.
2. Алле М. Условия эффективности в экономике. - М.: Наука для общества, 1998.
3. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация. - М.: Наука — УРАО, 1999.
4. Бартенев С.А. Экономические теории и школы. - М.: БЕК, 1996.
5. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. - М., 2004.
6. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; Общая редакция и послесл. А. Филиппова. - М., 2001.
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска. - М.: Международные отношения, 1999.
8. Богданов А. Тектология. Всеобщая организационная наука. - М.: Экономика, 1989.
9. Богданович В., Маначинський О. Нові кордони НАТО — лінія нового протистояння?//Політика і час. - 1998. - № 6. - С. 59.
10. Богомолов О. Реформы в зеркале международных сравнений. - М.: Экономика, 1998.
11. Будкин В. Проблемы и перспективы сотрудничества между Европейским союзом и Украиной//Экономика Украины. - 2000. - № 9.
12. Бродель Ф. Материальная цивилизация. Экономика и капитализм XV-XVIII века. - М.: Прогресс, 1986.
13. Бьюкенен Д. Конституция экономической политики. Границы свободы. Расчет согласия. (Совместно с Г. Таллоком.) Серия Нобелевские лауреаты по экономике. - М.: Таурус Альфа, 1997.
14. Глазьев С. Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М.: Владар, 1993.

15. Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира / Отв. ред. А.И. Неклесса. - М., 2002.
16. Гохберг Л.М. Статистика науки. - М.: ТЕИС, 2003.
17. Губский. Конкурентоспособность украинской экономики: ориентиры макрополитики в кризисных условиях//Экономика Украины. - 1999. - № 4. - С. 4-15.
18. Губский, Лукьяненко Д., Сиденко В. Интернационализация украинской экономики//Экономика Украины. - 2000. - № 9. - С. 23.
19. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки//Мировая экономика и международные отношения. - 2000. - № 5.
20. Долгов С.И. Глобализация экономики. - М.: Экономика, 1998.
21. Дружинин В.В., Канторов Д. С. Проблемы системологии. Проблемы теории сложных систем. - М.: Советское радио, 1976.
22. Єгоров ПО., Войтович А.І. Наука в Україні - стан та проблеми розвитку. Дискусійна стаття. - К.: British Council. Ukraine, 2004.
23. Европейская безопасность: теория и практика. Круглый стол// Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 1. - С. 56.
24. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред.. акад.. НАН України В.М. Гєсця. – К.: Інститут екон. прогнозув.; Фенікс, 2003.
25. Закон України "Про інноваційну діяльність" від 04.07.2002 р, № 40-IV, остання редакція від 06.01.2004 р. - <http://zakon.rada.gov.ua/>
26. Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 13.12.1991 № 1977-ХП із зміна від 12.01.2005 р. - <http://zakon.rada.gov.ua/>
27. Иванян Э.А. Белый дом: президенты и политика. - М.: Политическая литература, 1976.
28. Інноваційний потенціал України: стан, тенденції і проблеми розвитку // Національна безпека і оборона. - 2004, - № 7 (55). - С. 2-14.

29. Иноземцев В. «Глобализация» национальных хозяйств и современный экономический кризис». // «Проблемы теории и практики управления», 1999 - №3.
30. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учеб. пособие для студентов вузов. - М., 2000.
31. Касимова Р.Г. Наукометрические показатели как один из индикаторов качества научной деятельности // Науковедение. -2002.-№1. - С. 132-143.
32. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег//Антология экономической классики. - М.: Эконов, 1993.
33. Г.Киссинджер «Нужна ли Америке внешняя политика?» - М., «Ладомир», 2002.
34. Кондратьев Н.Д, Большие циклы конъюнктуры. Избранные сочинения. - М.: Экономика, 1993.
35. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. - М.: Экономика, 1989.
36. Кредисов А., Деревянко О. Конкурентоспособность страны и стратегия продвижения ее экспорта на мировом рынке//Экономика Украины. - 1997. - № 5. - С. 57.
37. Лапкии В. Ценностная дифференциация элитообразующих и массовых групп современного российского общества//Политическая мысль. - 2000. - № 2. - С. 33.
38. Лебедева М.М. Мировая политика. - М., 2003.
39. Левочкин С. Налоговая структура в Украине и пути ее совершенствования//Экономика Украины. 1999. № 8. С. 19.
40. Лунина И. Налоговая политика Украины в контексте создания условия для экономического роста//Экономика Украины. - 2000. - № 9. - С. 43.
41. Львов Д.С. Развитие экономики России и задачи экономической науки. - М.: Экономика, 1999.
42. Маркс К. Капитал. - М.: Политическая литература, 1973.

43. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 1-3. - М.: Прогресс, 1993.
44. Мау В., Волосатов А. Правовая база экономической реформы: проблема устойчивости/ /Вопросы экономики. - 1998. - № 8. - С. 85.
45. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. - Київ: Україна, 1997.
46. Милль Дж.Ст. Основания политической экономии с некоторыми применениями к общественной философии. Киев — Харьков, 1896. (Пер. под ред. О.И. Остроградского).
47. Мировая экономика. Тенденции 90-х годов. Коллективная монография ИМЭМО РАН. - М.: Наука, 1999.
48. Мировая экономика, экономика зарубежных стран. Под ред. д-ра экон. наук, проф. В.П. Колесова и д-ра экон. наук, проф. М.Н. Осьмовой. - М.: Флинта, 2000.
49. Най Дж.С., Кохэн Р.О. Транснациональные отношения и мировая политика // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. - М., 2002.
50. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.; Держкомстат України, 1999.
51. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.: Держкомстат України, 2000.
52. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.: Держкомстат України, 2001.
53. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.: Держкомстат України, 2003.
54. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.; Держкомстат України, 2004.
55. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. - К.; Держкомстат України, 2007.

56. Ноботов С.В., Жигачев И.Ю. Введение в правовую систему США. - М: Норма, 1997.
57. Новицкий В. Геоэкономические приоритеты Украины: региональные тенденции//Экономика Украины. - 1997. - № 5. - С. 25-34.
58. Новицкий В. Формирование открытой экономики Украины: геоэкономические ориентиры//Экономика Украины. - 1996. - № 5. - С. 25-34.
59. Нуреев Р. Теории развития: кейнсовские модели становления рыночной экономики//Вопросы экономики. - 2000. - № 4. - С. 137-157.
60. Нуреев Р. Теории развития: неоклассические модели становления рыночной экономики//Вопросы экономики. - 2000. № 5. С. 145-159.
61. Нуреев Р. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики//Вопросы экономики. - 2000. - № 6. - С. 126-146.
62. Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала)/ /Вопросы экономики. - 2000. - № 9. - С. 136-146.
63. Нуреев Р. Теории развития: новое понимание дуализма//Вопросы экономики. - 2000. - № 10. - С. 134-156.
64. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. . – М.: Вильямс, 2003.
65. Процесс перехода и экономические показатели стран СНГ: Стат. справочник. Европейский банк реконструкции и развития, ноябрь, 1999.
66. Путь XXI век. / Под ред. Д.С. Львова. - М.: Экономика, 1999.
67. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения//Антология экономической классики. Т. 1. - М.: Эконом, 1993.
68. Савельев В. США — ЕС — Россия//Международная жизнь. - 1997. - № 9. - С. 21-22.
69. Сиденко В. Прорив у Європу — яким чином?//Політика і час. - 1997. - № 11.

70. Синергетика и психология/Хрестоматия. МГСУ: Союз, - 1997. - 25 с. (И. Трофимова. Предпосылки синергетического подхода в психологии.)
71. Смит А. Богатство народов. Т. II. - М.: ГИЗ, 1935.
72. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. 1776//Антология экономической классики. Т. 1. - М.: Эконов, 1993.
73. Стенгерс И., Пригожий И. Порядок из Хаоса. - М.: Прогресс, 1986. С. 236-237.
74. Тойнби А. История цивилизации. Исследования истории. – К.: Основы, 1995.
75. Україна в контексті світових економічних процесів: порівняльний аналіз і перспективи // Національна безпека і оборона. - 2004. - № 7 (55). - С. 15-22.
76. Улюкаев А. Демократия, либерализм и экономический рост//Вопросы экономики. - 1997. - № 11. - С. 19.
77. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. - М., 2002.
78. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Т. 2. - М.: Экономика, 1997. С. 111.
79. Харрод Р. Теории экономической динамики. - М.: Экономика, 1997.
80. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. - М.: Мысль, 1976.
81. Чистилин Д. Развитие мировой экономики и интеграция Украины//Экономика Украины. - 1999. - № 1. - С. 80-88.
82. Чистилин Д. К. Самоорганизация мировой экономики. Евразийский аспект. - М.: Экономика, 2004.
83. Шенаев В.Н. Глобализация - объективный мировой процесс // Многоликая Европа: пути развития. - М., 2002.
84. Шумилов М.М. Концептуальные основы глобализации// CREDO NEW теоретический журнал, - 2005, - №1.
85. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.
86. Яковец Ю.В. История цивилизаций. - М.: Владос, 1997; Яковец Ю.В. Циклы, кризисы, прогнозы. - М.: Наука, 1997.

87. Almond G. (ed.) Comparative Politics Today. N.Y., 1989. P. 3.
88. Gassel G. Theory of Social Economy. L., 1932. P. 646.
89. Malthus T.R. Principles of Political Economy. London, 1836. P. 416.
90. De Marchi M., Rocchi M. Summing up Approaches to the Study of Science and Technology Indicators // Scientometrics. - 2001. - Vol. 46, № 1. P. 39-49.
91. Kleinknecht A., Reijnen J. Towards Literature-based Innovation Output Indicators // Structural Change and Economic Dynamic. - 1993. - Vol. 4, № 1.-P. 199-207.
92. van Raan A. Advanced Bibliometric Methods in the Analysis of Research Performance and Scientific Developments: A Contribution to Science Policy in Transition Countries // in Dyker D. and Radosevic S. Innovation and Structural Change in Post-Socialist Countries: A Quantitative Approach. - Dodrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publisher, 1999. – P. 89-106.
93. Santarelli E., Piergiovanni R. Analyzing literature-based innovation output indicators: the Italian experience // Research Policy. - 1996. - Vol. 25. - P. 689-7 U.
94. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics. Vol. I—IV. N.Y., 1937-1941.
95. Smith K. Economic Returns to R&D: Methods, Results and Challenges //SPSG Review Paper. - 1991. - № 3. - 19 p.
96. Towards a knowledge-based economy // OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2001. - Paris: OECD, 2001. - <http://www.1.oecd.org/publications/e-book/92-2001-04-1 -2987>.

Наукове видання

МОНОГРАФІЯ

ПАВЛО ТРОХИМОВИЧ БУБЕНКО

**ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА ПРОСТОРОВОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

Редактор М.З.Аляб'єв

План видання 2008 (додатково)

Підп. до друку 10.12.2008 р.	Формат 60x84 1/16	Папір офісний
Друк на ризографі	Обл.-вид. арк. 18,0	Умовн.-друк.арк. 17,5
Тираж 500 прим.	Зам. №	

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12

Сектор оперативної поліграфії ЦНІТ ХНАМГ
61002, Харків, вул. Революції